

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAZAKİSTAN'IN PİYASA EKONOMİSİNE GEÇİŞ
SÜRECİNDE
DIŞ TİCARETİNDE MEYDANA GELEN GELİŞMELER**

Dina KARİBAYEVA

Danışman
Prof. Dr. Hüseyin Avni EGELİ

2006

Yemin Metni

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Kazakistan’ın Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Dış Ticaretinde Meydana Gelen Gelişmeler” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

.../.../.....

Dina KARİBAYEVA

İmza

YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin

Adı ve Soyadı : Dina KARİBAYEVA
Anabilim Dalı : İktisat
Programı : Genel İktisat
Tez Konusu : “Kazakistan’ın Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Dış Ticaretinde Meydana Gelen Gelişmeler”
Sınav Tarihi ve Saati :

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü’nün tarih ve Sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliğinin 18.maddesi gereğince yüksek lisans tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI OY BİRLİĞİ ile O
DÜZELTME O* OY ÇOKLUĞU O
RED edilmesine O** ile karar verilmiştir.

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır. O***
Öğrenci sınava gelmemiştir. O**

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.
** Bu halde adayın kaydı silinir.
*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

Tez burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir. Evet
Tez mevcut hali ile basılabilir. O
Tez gözden geçirildikten sonra basılabilir. O
Tezin basımı gerekliliği yoktur. O

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

..... Başarılı Düzeltme Red

..... Başarılı Düzeltme Red

..... Başarılı Düzeltme Red

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Kazakistan'ın Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde
Dış Ticaretinde Meydana Gelen Gelişmeler

Dina KARİBAYEVA

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimleri Enstitüsü
İktisat Anabilim Dalı
Genel İktisat Programı

Sovyet Birliği'nin dağılmasından sonra yeni bir yapılanma sürecine giren Kazakistan çok yönlü bir ekonomiyi kurma ve serbest pazara geçme yönünde reformlar gerçekleştirilmiştir. Kazakistan'da dış ticaret reformları birkaç konuda yapılmaya başlamıştır. Bu reformlar; dış ticaret fiyatlarının serbestleştirilmesi, dış ticaret sisteminin yeniden yapılandırılması, pazarın çeşitlendirilmesi ve döviz sisteminin değiştirilmesidir.

Çalışmada, piyasa ekonomisine geçiş sürecinde ve günümüze kadar Kazakistan'ın ekonomik durumu ve dış ticaret yapısındaki gelişmeler ile uygulanan dış ticaret politikaları ele alınmıştır.

Günümüzde etkili dış ticaret politikaları ülkenin ekonomik performansının iyileştirilmesinde önemli yer tutmaktadır. Dış ticarete yönelik politikaların belirlenmesinde dış ticaretin seyri etkin bir şekilde tahmin edilmelidir. Bu nedenle çalışmada Kazakistan'ın dış ticaretin dönüşüm sürecinde ekonometrik analiz yapılmıştır. Ekonometrik analizde GSYİH ve İhracat-İthalat ilişkisi 1996:01-2005:04 dönemi verileri kullanılarak araştırılmıştır.

Çalışmanın teorik çerçevesinde, dış ticaret teorilerin tarihsel gelişimi, dış ticaret politikasının nedenleri, amaçları ve araçları, içe dönük ve dışa dönük sanayileşme stratejileri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: 1)Dış Ticaret, 2)Dış ticaret politikası, 3)Kazakistan, 4)Durağanlık, 5) Koentegrasyon

ABSTRACT

Master's Thesis

The Progresses at the Transition Process to the Market Economy in the Foreign

Trade of Kazakhstan

Dina KARIBAYEVA

**Dokuz Eylul University
Institute Of Social Sciences
Department of Economics**

After the collapse of the Soviet Union Kazakhstan realized many reforms for the purpose of transition to a free market economy. In Kazakhstan foreign trade reforms had been realized in such fields as setting free foreign trade prices, renewal of foreign trade system, market diversification and exchange system modification.

In this paper were researched developments in the Kazakhstan's foreign trade structure and applied foreign trade policy during the process of the transition to a market economy till nowadays.

Today an effective foreign trade policy takes an important place in the improvement of country's economic performance. In determination of the foreign trade policy the dynamics of the foreign trade must be effectively estimated. That's why here is provided the econometrical analysis of the Kazakhstan's foreign trade in the process of transformation to a market economy. In this econometrical analysis was researched the relation between GDP and Export-Import using data regarding to 1996:1-2006:04.

In the theoretical frame of this paper besides historical developments of foreign trade theory, was dwelled upon the reasons, aims, means of foreign trade policy and internal - external industrial strategies.

Key Words: 1) Foreign Trade, 2) Foreign Trade Policy, 3) Kazakhstan, 4) Stability, 5) Co-integration

**KAZAKİSTAN'IN PİYASA EKONOMİSİNE GEÇİŞ SÜRECİNDE
DIŞ TİCARETİNDE MEYDANA GELEN GELİŞMELER**

YEMİN METNİ	ii
TUTANAK	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
ŞEKİL VE TABLO LİSTESİ	x
GİRİŞ	xii

BİRİNCİ BÖLÜM

DIŞ TİCARET TEORİLERİ VE DIŞ TİCARET POLİTİKASI

1.1.	DIŞ TİCARETİN ÖNEMİ VE NEDENLERİ	1
1.2.	DIŞ TİCARET TEORİLERİ	3
1.2.1.	Dış Ticaret Hakkında İlk Görüşler	3
1.2.1.1.	Merkantilist Dış Ticaret Görüşü	3
1.2.1.2.	Fizyokrasi	5
1.2.2.	Klasik Dış Ticaret Teorisi	7
1.2.2.1.	Mutlak Üstünlükler Teorisi: A. Smith	7
1.2.2.2.	Mukayeseli Üstünlükler Teorisi: D. Ricardo	9
1.2.2.3.	Uluslararası Değerler Teorisi: J.S. Mill	11
1.2.3.	Neoklasik Dış Ticaret Teorisi	12
1.2.3.1.	Karşılıklı Talep Dış Ticaret Teorisi: A. Marshall	12
1.2.3.2.	Fırsat Maliyeti Dış Ticaret Teorisi: G. Haberler	13
1.2.4.	Faktör Donatımı Teorisi	14
1.3.	DIŞ TİCARET POLİTİKASI	16
1.3.1.	Dış Ticaret Politikasının Kapsamı ve Tanımı	16
1.3.2.	Dış Ticaret Politikasının Amaçları	17
1.3.3.	Dış Ticaret Politikasının Araçları	20
1.3.3.1.	Gümrük Tarifeleri	21
1.3.3.1.1.	Gümrük Tarifeleri, Türleri ve Ekonomik Etkileri	21
1.3.3.1.2.	Tarife Dışı Araçlar	24
1.4.	DIŞ TİCARET AÇISINDAN SANAYİLEŞME STRATEJİLERİ	33
1.4.1.	İthal İkamesi Sanayileşme Politikasının Tanımı ve Amaçları	33
1.4.1.1.	İthal İkamesine Dayalı Sanayileşme Stratejisinin Uygulanışı	36

1.4.1.2. İthal İkamesine Yönelten Eleştiriler	37
1.4.2.İhracata Yönelik Sanayileşme Stratejisi	40
1.4.2.1. İhracata Yönelik Sanayileşme Stratejisinin Tanımı ve Amaçları	40
1.4.2.2. İhracata Yönelik Sanayileşme Stratejisinin Üstünlükleri	43
1.4.2.3. İhracata Yönelik Sanayileşme Stratejisinin Zorlukları	44

İKİNCİ BÖLÜM

KAZAKİSTAN EKONOMİSİNDE DIŞ TİCARETİN YAPISI VE UYGULANAN DIŞ TİCARET POLİTİKALARI

2.1. KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER	47
2.1.1. Ülkenin Coğrafi Durumu	47
2.1.2. Dil, Nüfus ve Etnik Yapısı	48
2.1.3. Siyasi ve İdari yapı	51
2.2. GEÇİŞ SÜRECİNDE KAZAKİSTAN'IN EKONOMİSİ	52
2.2.1. Bağımsızlıktan Önce Kazakistan'ın Ekonomik ve Sosyal Özellikleri	52
2.2.2. Bağımsızlıktan Sonra Kazakistan Ekonomisinin Genel Bir Analizi	55
2.3. KAZAKİSTAN EKONOMİSİNDE MAKRO EKONOMİK GELİŞMELER	61
2.3.1. Genel Ekonomik Durum	61
2.3.1.1. Gayri Safi Yurt İçi Hasılanın Yapısı ve Sektörel Gelişmeler	64
2.3.1.1.1. Tarım ve Hayvancılık	67
2.3.1.1.2. Sanayi Sektörü	71
2.3.1.1.3. Madencilik ve Metalürji	73
2.3.1.1.4. Enerji	74
2.3.1.1.5. Bankacılık ve Sigortacılık	76
2.3.1.1.6. Taşımacılık ve Telekomünikasyon	78
2.4. KAZAKİSTAN EKONOMİSİNDE DIŞ TİCARETİN YAPISI VE DIŞ TİCARET POLİTİKALARI	82
2.4.1. Kazakistan'ın Geçiş Sürecinde Dış Ticarete Olan Gelişmeler	82
2.4.2. Kazakistan'ın Dış Ticaretin Yapısı	85
2.4.2.1. İhracat	89
2.4.2.1.1. Kazakistan'ın Tarım ve Gıda Ürünleri İhracatı	92
2.4.2.1.2. Kazakistan'ın Sanayi Ürünleri İhracatı	95
2.4.2.2. İthalat	97

2.4.2.2.1. Kazakistan'ın Tarım ve Gıda Ürünleri İthalatı	99
2.4.2.2.2. Kazakistan'ın Sanayi Ürünleri İthalatı	102
2.4.2.3. Kazakistan'ın Üyesi Olduğu Uluslararası Ticari Kuruluşlar	104
2.4.3. Kazakistan'ın Uyguladığı Dış Ticaret Stratejilerinin Değerlendirilmesi	106
2.4.3.1. Kazakistan'da Dışa Dönük Büyüme Stratejisi	106
2.4.3.2. Kazakistan'da Uygulanan İthal İkamesi Stratejisi	112

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAZAKİSTAN'DA İHRACATIN VE İTHALATIN MİLLİ GELİR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: EKONOMETRİK ANALİZ

3.1. VERİLERİN ANALİZİ	117
3.2. EKONOMETRİK YÖNTEM	118
3.2.1. Zaman Serilerinde Durağanlık Kavramı ve Birim Kök Testleri	118
3.2.1.1. Dickey-Fuller Birim Kök Testi	121
3.2.1.2. Çoğaltılmış Dickey-Fuller Birim Kök Testi	122
3.2.1.3. Phillips-Perron Birim Kök Testi	123
3.2.1.4. Kwiatkowski, Phillips, Schmidt, Shin Birim Kök Testi	124
3.2.2. Koentegrasyon Kavramı ve İki Aşamalı Engle-Granger Yöntemi	126
3.3. UYGULAMA SONUÇLARI	129
3.3.1. Durağanlık Testi Sonuçları	129
3.3.2. Koentegrasyon Analizi Sonuçları	133
SONUÇ	137
KAYNAKLAR	142

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ADF	Genişletilmiş Dickey-Fuller (Augmenting Dickey-Fuller)
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
CPC	Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu
DEİK	Dış Ekonomik İlişkiler Kurumu
DF	Dickey-Fuller
ECM	Hata Düzeltme Mekanizması (Error Correction Mechanism)
ECO	Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (Economic Cooperation Organization)
EKKY	En Küçük Kareler Yöntemi
GATT	Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (General Agreement on Tariffs and Trade)
GDP	Gayri Safi Milli Hasıla (Gross Domestic Product)
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
İGEME	İhracat Geliştirme Merkezi
IMF	Uluslararası Parasal Fonu (International Monetary Fund)
KDV	Katma Değer Vergisi
KOSGEB	Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı
KPSS	Kwiatkowski, Phillips, Schmidt, Shin
LM	Lagrange Çarpanı (Lagrange Multiplier)
OABH	Orta Asya Boru Hattı
PP	Phillips Perron
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TİKA	Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı
UASH	Uzen-Atirau-Samara Hattı
WTO	Dünya Ticaret Örgütü (World Trade Organization)

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Kazakistan Nüfusunun Yıllar İtibarı ile Görünümü	s.49
Tablo 2: 1989'dan 1999'a Kazakistan Nüfusunun Kompozisyonu	s.50
Tablo 3: 2001 yılında Kazakistan'daki Etnik Grupların Nüfusa Oranı	s.50
Tablo 4: Kazakistan'da Eğitimle İlgili İstatistikler	s.51
Tablo 5: Kazakistan'da Net Ulusal Üretim ve İstihdamın Sektörel Dağılımı	s.54
Tablo 6: Kazakistan'ın Temel Ekonomik Göstergeleri	s.63
Tablo 7: Yıllar İtibarı ile GSYİH ve GSYİH Büyüme Oranı	s.65
Tablo 8: GSYİH'nin Sektörel Dağılımı	s.66
Tablo 9: Kazakistan'da Kişi Başına Düşen GSYİH (1995-2004)	s.66
Tablo 10: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla İçindeki Tarımsal Alan Payı (1990-2005)	s.67
Tablo 11: Bitkisel ve Hayvansal Üretim Toplam Tarımsal Üretim İçerisindeki Payları (1999-2002)	s.68
Tablo 12: Kazakistan'ın Hububat Üretimi (1995-2005)	s.69
Tablo 13: Kazakistan'ın Canlı Hayvan Varlığı	s.70
Tablo 14: Alt Sektörlere Göre Sanayi Üretimi	s.71
Tablo 15: Sanayiinin Başlıca Göstergeleri	s.72
Tablo 16: Kazakistan Ekonomisinde Bankacılık Sektörünün Göstergeleri	s.76
Tablo 17: Sigorta Şirketlerinin Temel Göstergeleri	s.77
Tablo 18: Sigorta Sektörünün Yapısı	s.77
Tablo 19: Ulaştırma Araç Çeşidine Göre Yük ve Yolcu Taşıma	s.79
Tablo 20: Kazakistan'ın Dış Ticareti (Milyon Dolar)	s.86
Tablo 21: 2005 yılında Kazakistan'ın Dış Ticaretinde Başlıca Maddeler	s.87
Tablo 22: Kazakistan'ın Dış Ticaret Yaptığı Başlıca Ülkeler	s.88
Tablo 23: 2003-2005 yılları arasında Kazakistan'ın Başlıca Maddelere Göre İhracat	s.90
Tablo 24: Kazakistan'ın Tarım ve Gıda Sanayi Ürünleri İhracatı (2003)	s.93
Tablo 25: Kazakistan'ın Başlıca Sanayi Ürünleri İhracatı (2003)	s.96
Tablo 26: 2003-2005 yılları Arasında Kazakistan'ın Başlıca Maddelere Göre İthalat	s.98
Tablo 27: Kazakistan'ın Tarım ve Gıda Sanayii Ürünleri İthalatı (2003)	s.100
Tablo 28: Kazakistan'ın Başlıca Sanayi Ürünleri İthalatı (2003)	s.103
Tablo 29: Kazakistan'da Tarım Üretimi 1980-1995	s.109
Tablo 30: Kazakistan Milli Geliri İçinde Sektör Payları, 1993-1998	s.110

Tablo 31: ADF Birim Kök Testi	s.130
Tablo 32: PP Birim Kök Testi	s.131
Tablo 33: KPSS Birim Kök Testi	s.132
Tablo 34: GSYİH ve İhracat, Uzun Dönem Koentegrasyon Denklemi	s.133
Tablo 35: GSYİH ve İthalat, Uzun Dönem Koentegrasyon Denklemi	s.133
Tablo 36: ADF Koentegrasyon Testi (Hata Terim Serisinin Birim Kök Testi Sonuçları)	s.134
Tablo 37: Hata Düzeltme Mekanizması	s.135

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Koentegrasyon İlişkisi	s.126
---------------------------------	-------

GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını ilan eden ve zorlu geçiş dönemi yaşayan ülkelerden biri de Kazakistan'dır. Merkezi planlı ve dışa kapalı bir ekonomik modelden, piyasa mekanizmasına yönelik dışa açık bir modele geçiş süreci başlatan ve başta petrol olmak üzere zengin doğal kaynakları ile dikkat çeken Kazakistan, 15 yıllık süreç içinde temel ekonomik reformlarını gerçekleştirmiş ve serbest piyasa ekonomisine geçmiştir.

1991 yılında dünya ekonomisine açılan Kazakistan dönüşüm sürecine girmiş ve her alanda olduğu gibi, dış ticaret alanında da önemli değişmeler meydana gelmiştir. Bağımsızlığını kazandıktan sonra Kazakistan'ın dış ticarete yaptığu reformlar, uyguladığu dış ticaret politikası ve varolan yüksek ihracat-ithalat potansiyeli, ülkenin dış ticaretinde önemli gelişmelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Tez çalışmasının birinci bölümünde dış ticaretin önemi, nedenleri ve dış ticaret teorileri kısaca incelenmektedir. Ayrıca, etkili dış ticaret politikaları, ülkenin ekonomik performansının iyileştirilmesinde önemli konulardan biri olduğu için, çalışmada, dış ticaret politikasının tanımı, nedenleri, müdahale araçları, dışa dönük ve ie dönük dış ticaret stratejileri de açıklanmaktadır.

İkinci blmde önce Kazakistan Cumhuriyeti hakkında kısaca bilgi verilerek, makro ekonomik gelişmeler ele alınmıştır. Daha sonra Kazakistan ekonomisinde dış ticaretin yapısı ve uygulanan ithal ikameci ve ihracata yönelik dış ticaret stratejileri değerlendirilmiştir.

Tezin nc bölümünde Kazakistan'da 1996:01-2005:04 dönemi içinde ihracat ve ithalatının milli gelir üzerindeki etkisi ekonometrik modeller yardımıyla analiz edilmiştir. Ekonometrik analizde durağanlığı tespit etmek amacıyla birim kök testleri uygulanmış, zaman serilerinin uzun dönem olan ilişkilerinin kısa dönemde varlığını araştırmak için Engle-Granger İki Aşamalı Koentegrasyon testi uygulanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DIŞ TİCARET TEORİLERİ VE DIŞ TİCARET POLİTİKASI

Çalışmanın bu bölümünün amacı, uluslararası ticaretin neden yararlı bulunduğu konusundaki görüşleri tarihi olarak ortaya koymaktır. Bu çerçevede dış ticaretin önemi, nedenleri ve dış ticaretin teorileri ele alınacaktır. Ayrıca, dış ticaret politikasının tanımı, nedenleri, müdahale araçları, dışa dönük ve içe dönük dış ticaret stratejileri de açıklanacaktır.

1.1. DIŞ TİCARETİN ÖNEMİ VE NEDENLERİ

Günümüzde birçok ülke yüzlerce yıldır birbiriyle ticaret yapmaktadırlar. Dış ticaret uluslararası sınırları aşan bütün değişimleri içerir. Dış ticarete bağlı ekonomik kazançlar uzmanlaşmaya ilişkilidir. Uzmanlaşma, yurt içinde olduğu gibi ülkeler arasında da büyük önem taşır. Ticaret yaparken her birey kendisinin daha avantajlı olduğu alanlarda üretimde bulunur, etkisi olmadığı sahalarda üretimde bulunmazsa bundan bir avantaj sağlar.¹ Ülkeleri dış ticaret yapmaya yönelten nedenleri şu şekilde sıralayabiliriz:²

1. Yerli Üretimin Yetersizliği

Dış ticaretin önemli nedenlerinden birisi, belirli malların bazı ülkelerde hiç üretilmemesi, ya da yerli üretimin ulusal ihtiyaçları karşılamaya yeterli olmaması, diğerlerinde ise tersine bu malların arzının aşırı bolluğudur. Dünyada hiçbir ülke her bakımdan kendi kendine yeterli değildir.

¹ İlker Parasız, **İktisada Giriş**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 2000, s. 449

² Nurdan Çolakoğlu, “Türkiye’de Dış Ticaretin Yapısal Analizi (1980-1991)”, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994, ss. 1-3

2. Uluslararası Fiyat Farklılıkları

Dış ticaretin diğere bir nedeni de uluslararası üretim maliyetlerinde görülen farklılıklardır. Teknoloji ve doğal koşullar bakımından belirli malların üretiminde hiçbir engel bulunmayabilir. Ancak ekonomik düşünce, tüm ihtiyaçların yerli üretimle karşılanmasının doğru olmayacağını ortaya koymaktadır. Ülkeler arasında üretimin verimliliği açısından farklar vardır. Bazı ülkeler belirli malları üretmede diğerlerinden daha etkindirler, yani bu malları daha ucuza mal ederler. İşte bu verimlilik farklarından dolayı her ülke fiilen üretebildiği bütün malları değil, bunların içinden en ucuza mal edebildiklerini üretmelidir. Bunları ihraç ederek nispeten pahalıya üretebildiklerini yurtdışından ithal edebilir.

3. Mal Farklaştırması

Dış ticaretin diğere bir nedeni de farklılaştırılmış malların üretimidir. Bir endüstriye bağlı mallar birbirinin benzeri olmakla birlikte her zaman tıpatıp aynı değildir. Bunun nedeni tüketici tercihlerindeki farklılıklardır. Oldukça geniş bir mal grubu üzerindeki ticaret, ancak tüketicilerin farklı nitelikte mallar tercih etmesi ile açıklanabilir. Örneğin çeşitli marka otomobiller arasında fiyatlar bakımından büyük farklar bulunmayabilir. Ama görünüş, oturma yeri, rahatlığı, güvenlik, benzin tasarrufu v.b. nitelikler bakımından farklılıklar vardır. Bu durumda tüketici içlerinden zevkine en uygun olanını seçecek ve bunu satın almakla söz konusu malın ithalatını gerekli kılacaktır.

1.2. DIŞ TİCARET TEORİLERİ

Dış ekonomik ilişkilerinin nedenlerini, kapsamlarını, amaçlarını ve etkilerini ele alınan açıklamalara kısaca dış ticaret teorileri denir.³ Dış ticaret teorilerinde çeşitli yazar ve ekoller dış ticaretin, ticarete katılan her ũlke için yararlı olup olamayacağını ve uluslararası uzmanlaşmanın hangi esaslara dayalı olacağını tartışmışlardır.⁴

1.2.1. Dış Ticaret Hakkında İlk Görüşler

Bugünkü dış ticaret teorisi Klasik iktisatçılardan ortaya attıkları görüşlere yapılan katkılarla gelişmiştir. Ancak, Klasik iktisat ve dış ticaret teorisinden önce de bu konu üzerinde görüşler ileri sürülmüŐtür. Bunlardan, Merkantilist ve Fizyokrat iktisatçıların görüşleridir. Merkantilizm müdahaleciliği, Fizyokrasi ise liberalizmi savunmuŐtur.⁵

1.2.1.1. Merkantilist Dış Ticaret Görüşü

Ortaçağın sonlarına doğru, batı Avrupa toplumlarının iktisadi temellerini deđiŐtirecek birtakım etkenler ortaya çıkmıştır. Bir kere, denizaŐırı ũlkelerdeki keŐiflerle ticaret genişlemiŐti. Bunu izleyerek Avrupa'ya akan altınlar, fiyatları yükselterek ticari kapitali büyütüyor ve tüccarlarla karlı yeni iş alanları açıyordu.⁶ Dolayısıyla 15. yy. başlarında bazı Avrupa ũlkelerinde tüccar kapitalist sınıf görünmeye başlamış ve 16. yy. başında keŐiflerin yapılması dünya ticaretini yeni boyutlara ulaŐtırmıŐtır. Böylece 16. yy.dan başlayarak bu hareketlerin sonucunda sömürgecilik hız kazanmıştır. 16. yy.dan 17 yy. gelirken feodalizm yerine ulusal devletler görünmeye, ticaret bölgelerarasından ũlkelerarasına kaymaya başlamıştır. Ayrıca feodal toplumdaki trampa ekonomisi yerine para ekonomisinin hakim olması da bu durumu pekiŐtirmiŐtir. Bütün bunların sonucunda

³ Şehabettin Yiğitbaşı, N. Ata Atabey, **İktisada Giriş**, 2. Baskı, Konya, 2001, s. 222

⁴ Zeyyat Hatiboğlu, **Temel Uluslararası İktisat**, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ő., İstanbul, 1993, s.11

⁵ Sadık Acar, **Uluslararası Reel Ticaret: Teori, Politika**, Gözden Geçirilmiş 2. Basım, T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2004, s.5

⁶ Gülten Kazgan, **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, 11. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, Haziran 2004, s. 43

merkantilist görüş ulusal devletlerin görüşü olmuş, üç yüzyıl ekonomi politikalarına yön vermiştir.⁷

Merkantilizm daha çok ticaret yapan ülkelerde benimsenmiştir. Çünkü Merkantilist ekonomik düşüncelerinin esası servettir ve servetin elde edilmesi için dış ticaret oluşturuyordu. Merkantilizmin özelliklerinden asıl olan güçlü devlet kurmak olduğuna ve bu da güçlü bir ordu ve donanma ile sağlanacağına göre, kralın çok asker beslemesi gerekir. Bu da bol para ve çok sayıda insanla mümkündür. Bu nedenle Merkantilistler devletin zenginliğini para ile ölçmüşlerdir. Para da kıymetli madenlerden yapıldığına göre devlet, altın ve gümüş stoklarını artırmak için gerekli tedbirleri almalıdır.⁸ Merkantilizm kıymetli maden stoklarının artırılmasının nedeni, kıymetli madenlerin mallar gibi bozulma özelliğinin olmaması ve zaman içinde özelliklerini yitirmemeleriyle ilgilidir.⁹

Merkantilistlere göre, dış ticaret politikasının temel amacı, hazinenin altın stokunu artırmaktır ve bunun için ödemeler dengesinde fazlalıklar oluşturmak gerekir.¹⁰ İhracatın artması için tüccarın himaye edilmesi gerekir. Ancak ithalat altın çıkışına sebep olduğundan elden geldiğince azaltılması gerekir. Bunun için ağır gümrük vergileri ve yasaklarla ithalat zorlaştırılmalıdır. Ticaret başıboş bırakılırsa ithalat artabilir. O halde dış ticarete devlet müdahalesini sağlayacak mevzuat hazırlanmalı ve her faaliyet tüzük ve yönetmeliklerle düzenlenmelidir.¹¹ Merkantilist ekonomistlere göre devletin büyük ölçüde değerli madenleri saklayabilmesi için elverişli bir ticaret bilançosuna sahip olması gerekir. İhracatı özendirmek ve ithalatı sınırlamak suretiyle meydana gelen

⁷ Erol İyibozkurt, **Çağdaş Dış Ticaret Kuramı**, Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayın No:36, Bursa, 1979, ss.10-11

⁸ Acar, a.g.e., s.7

⁹ Ahmet Okur, **İktisadi Düşüncenin Evrimi**, GÜLEÇ Matbaacılık Ltd. Şti., İzmir, 2000, s. 24

¹⁰ Halil Seyidoğlu, **Uluslararası İktisat, Teori Politika ve Uygulama**, Genişletilmiş 12. Baskı, Güzem Yayınları, İstanbul, 1998, s.12-13

¹¹ Acar, a.g.e., s.8

elverişli bir ticaret bilançosu ise ancak üretimin artması ve ülkede dinamik bir ekonomi politikasını uygulanması ile elde edilebilir.¹²

Altın ve gümüş az sayıda ülkenin elinde toplanınca, para kaybeden ülkelerin satın alma gücü ve dış ticarete katılma oranı düşmüştür. Para kazanan ülkelerde ise, enflasyon yaşanmaya başlamıştır, bu ülkeler ihracat yapmaz hale gelmişlerdir. Gerçekte bir ülkenin ihracatı diğer ülkelerin ithalatına, diğer ülkelerin ithalatı da onların yeterli ödeme aracına sahip olmasına bağlıdır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak, tek taraflı çıkarıya dayanan Merkantilist politikalar başarılı olmamıştır. Merkantilist uygulamalar sonucu devletin görünen eli dış ticareti daraltmış, enflasyonu artırmıştır.¹³

18. asır ortalarına doğru İngiltere’de sanayi alanında büyük ve önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır. Buharlı makinenin icadı ve kömür kullanarak demir cevherini eritme yönteminin keşfini, sanayi devrimi diye adlandırılmış ve yeni bir sürecin başlaması olmuştur. Sanayi devriminin ardından üretimde el emeğine dayalı küçük işletmelerin yerini buhar gücü ile çalışan büyük fabrikalar almıştır. Bu ise mamul üretiminde hızlı artışlar sağlanmıştır. Böylece ekonomide üretim sorunu ortadan kalkmış ve artan üretime pazar bulmak sorunu ortaya çıkmıştır.¹⁴ Bu durumda Merkantilist düşünce akımının öngördüğü koruyucu ve müdahaleci politikalarının yerine Fizyokratlar ortaya çıkmıştır.

1.2.1.2. Fizyokrasi

Merkantilizm başarısız olunca ona tepki olarak Fizyokrasi doğmuştur. Merkantilizm ticari kapitalizmin ve yeni gelişen mutlak monarşilerin iktisadi düşünce sistemini yansıtmakta iken, Fizyokrasi girişimci çiftçiyi, büyük ölçekte üretim yapacak tarımsal üreticiyi ön plana çıkarmak istenen Fransız reformcuların öğretisi olmuştur. İktisadi düşünce alanında bilimsel iktisadın ilk okulu olan Fizyokratların öncüleri,

¹² Erol Zeytinoğlu, **Genel Ekonomi**, İstanbul, 1980, s. 229

¹³ Nazım Öztürk, **Dış Ticaret Kuram Politika Uygulama**, ROMA Yayınları, Ankara, 2005, s.5

¹⁴ Seyidoğlu,1998, a.g.e., s.13-14

François Quesnay, Robert Jacques Turgot, Le Marquis de Mirabeau, Abbe Nicolas Baudeau ve Pierre Samuel Du Pont de Nemours'dır.¹⁵

Fizyokratlar tabii düzene inandıkları için, liberal görüşlü iktisatçılardır. Çünkü gerek fert gerek toplum olarak insan tabiatın bir parçasıdır ve tabiat kanunları onun için de geçerlidir. Bu tabii düzen, insana tabii haklar kazandırır. Bunlardan birincisi mülkiyet hakkı, ikincisi de ihtiyaçlarını giderme hakkı ve üçüncüsü de tabii yeteneklerini geliştirme, yani çalışma özgürlüğü ve teşebbüs hakkıdır.¹⁶

Fizyokratlar, Merkantilistler gibi servetin kaynağını aramakta, fakat onlardan farklı olarak, servetin mübadeleden değil, üretimden doğduğunu ileri sürmektedirler. Fizyokratlara göre zenginliğin kaynağı Merkantilistlerin öne sürdüğü gibi para değil; doğa yani tarımdır. Ürün yaratan tek üretim dalı tarımdır. Fizyokratlar tarımı ekonomik yaşamın merkezi durumuna getirmekle yetinmemişler, merkantilizmin en önemli uğraş saydıkları dış ticareti küçümsemişlerdir. Fizyokratlar, tüccarlarla finansmanlıları net üretim yapmayan kişiler olarak hor görmüştür. Bu iki sınıfın tek yaptığı şey başkalarının ürettiklerinin, insanlar arasında değişimini sağlamaktır. Fizyokratlara göre tüccarların elde ettiği gelir “parazit gelir” olup, net üretimin azalmasına neden olur. Öte yandan bu gelirin önemli bir kısmı devlet tarafından mali yardımlarla desteklenen bir gelir olduğu için ve ithal edilen lüks tüketim mallarına gittiği için ulusal ekonomiye verdiği zarar daha da artmaktadır.¹⁷

Fizyokratlara göre değerli maddelerin bolluğu zenginlik sayılmaz. Gerçek değer, tarımsal üretimden elde edilen artık olduğuna göre, dış ticaretin fazla vermesinin önemi yoktur. Fizyokratlar ticareti “sadece üretilen malların el değiştirmesini sağlıyor” düşüncesi ile üretken bir faaliyet olarak kabul etmemişlerdir. Ticaret fazlası yaratma çabaları tarımsal ürünlere olan talebi azaltarak ulusal zenginliği olumsuz yönde etkilemiştir. Fizyokratlara göre, eğer devlet ekonomiye müdahale etmezse, piyasanın

¹⁵ Öztürk, a.g.e., s.5

¹⁶ Acar, a.g.e., s.12

¹⁷ Öztürk, a.g.e., s.5-6

doğal işleyişi enflasyon ve dış ticaret sorununu kendiliğinden çözecektir. Dolayısıyla doğal düzen ekonomik yaşamda bireysel çıkarların kendiliğinden uyum içinde olmasını sağlayacağından, devletin ekonomik yaşama hiçbir şekilde müdahale etmemesi gerekir. Piyasanın doğal işleyişi enflasyon ve dış ticaret sorununu kendiliğinden çözecektir. Devletin faaliyetleri tümüyle düzenin, güvenin ve adaletin devam ettirilmesi ile sınırlı olmalıdır. Fizyokratların, doğal düzenin uyumlu bir toplumsal ve ekonomik yaşam yaratacağına olan inançları, Klasik Ekolde “bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler” anlayışına dönuşmüştür.¹⁸

1.2.2. Klasik Dış Ticaret Teorisi

Müdahaleci bir görüş olan Merkantilizme bir tepki olarak, liberal görüş ortaya çıkmıştır. Liberalizmin öncülüğünü Fransa’da Fizyokratlar yapmıştır. Fakat fizyokratların, iktisadi bir bilim haline getirmelerine ve iktisat kanunlarına aramalarına rağmen, özellikle üretim konusundaki dar görüşleri ve tutarlı bir değer teorisi kuramamış olmaları kısa zamanda unutulmalarına yol açmıştır. Klasik Okulun İşkoç filozofu ve iktisatçı A. Smith’le başladığı kabul edilir. Smith’i takiben D. Ricardo, J.S. Mill gibi ünlü İngiliz iktisatçıları Klasik Teoriye önemli katkılarda bulunmuşlardır.¹⁹

1.2.2.1. Mutlak Üstünlükler Teorisi: A. Smith

Adam Smith, 1776 yılında yayınlandığı ünlü “Ulusların Zenginliği” adlı kitabında Merkantilistlerin ticaret görüşüne karşı çıkmış ve serbest ticaretin dünya ülkeleri için en iyi politika olduğunu savunmuştur. Smith bir ulusun zenginliğini, tıpkı bir insanın zenginliği gibi sahip olunan altın miktarına göre ölçmenin yanlış olduğunu, çünkü böyle yapmakla para ile zenginliğin birbirine karıştırıldığını iddia etmiştir. Smith’e göre, dış ticaret, ülkenin doğal ekonomik gelişmesiyle uyum gösteriyorsa yararlıdır. Dış ticaretin sağlayacağı altın ve gümüş geliri onun gerçekten önemli yönü

¹⁸ Öztürk, a.g.e., s.6-7

¹⁹ Acar, a.g.e., s. 15

değildir. Ticaretin esas yararı, bir ülkenin fazla ürettiği mallara pazar bulması ve pazarı genişleterek işbölümünü arttırmasıdır.²⁰

Smith'e göre insanlar "homoeconomicus"dur. Yani devlet kişilerin bireysel girişim haklarını kısıtlamamalıdır, çünkü bireyler kendi çıkarları peşinde koşmakla aynı zamanda toplumsal çıkarlara da hizmet etmiş olurlar. Diğer bir görüş ise, ekonomik hayatta düzen sağlayan bir "görünmez el" vardır. Bu görünmez el ise fiyat mekanizmasıdır. Ekonomik hayatta düzen fiyat mekanizmasının işleyişi ile kendiliğinden sağlandığına göre, devletin bu amaçla ekonomiye müdahale etmesine gerek yoktur.²¹

A. Smith, ülkelerin birbirleriyle ticaret yapmaları halinde ticarete katılan ülkelerin tümünün bu ticaretten yararlı çıkacaklarını öne sürmüştür. Ona göre, her ülke, mutlak üstünlüğe sahip olduğu, yani öteki ülkelere göre daha ucuza ürettiği malların üretiminde uzmanlaşıp, bu malları üreterek ihraç etmeli, buna karşılık öbür ülkelere göre daha pahalıya ürettiği malları ithal etmelidir. Bu şekildeki bir uzmanlaşma sonucunda ülkelerin üretimde sağlayacakları artış, ticaret yapan ülkeler arasında paylaşılacağından, uluslararası ticaretten tüm katılanlar yararlı çıkacaklardır.²²

Smith'e göre, toplam dünya serveti sabit değildir. Dış ticaret, uluslararası uzmanlaşma ve işbölümü doğurarak dünya kaynaklarının verimliliğini artırır, böylece dünya üretimi ve refahının yükselmesine yol açar. Bu görüş açısından karşılıklı ticaret yapan iki ülke uzmanlaşma ve serbest uluslararası değişim sonucunda daha yüksek üretim ve tüketim düzeylerine ulaşarak yaşam standartlarını birlikte artırırlar. Dolayısıyla Smith'e göre, Merkantilizmin uluslararası ticarete bir taraf kazanırken diğer tarafın kaybetmesi şeklindeki görüşü yanlıştır. Çünkü uluslararası ticaretten her iki taraf da kazançlı çıkar.²³

²⁰ Öztürk, a.g.e., s.7

²¹ Seyidoğlu,1998, a.g.e., s.14

²² Zeynel Dinler, **İktisada Giriş**, 4. Basım, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 1998, ss. 462-463

²³ Seyidoğlu, 1998, a.g.e., s.14

Smith'in teorisi, serbest dış ticaretin taraflara sağlayacağı avantajı bir yönüyle açıklayabilmektedir. Çünkü bu teoriye göre dış ticaretin gerçekleşebilmesi için tarafların karşılıklı olarak farklı malların üretiminde mutlak üstünlüğe sahip olmaları gerekmektedir. İşte Smith'in tezine en çok yöneltilmiş eleştiri budur.²⁴

1.2.2.2. Mukayeseli Üstünlükler Teorisi: D. Ricardo

D. Ricardo, A. Smith'in Mutlak üstünlükler teorisini inceledikten sonra eksikliklerini tamamlamak üzere Karşılaştırmalı üstünlükler teorisini geliştirmiştir. Dış ticaret teorisinde A. Smith'in mutlak üstünlükler teorisi önemli bir yere sahip olmasına rağmen, uluslararası ihtisaslaşmayı mutlak üstünlükler ile açıklamak mümkün değildir. Eğer bir ülke bütün malları diğerine göre mutlak olarak daha ucuza üretirse durum ne olacaktır sorusunun cevabını, David Ricardo karşılaştırmalı üstünlükler teorisi ile vermiştir.²⁵

Dünyada bazı ülkeler bütün malların üretiminde diğer ülkelere göre daha avantajlıdır. Bir ülkenin bir malın üretiminde diğer bir ülkeye göre daha etkin durumda olmasına ya da daha üstün üretim becerisine sahip olmasına mutlak üstünlük denir. Genelde gelişmiş ülkeler diğer ülkeler üzerinde mutlak üstünlüğe sahiptir. Karşılaştırmalı üstünlük ise bir ülkenin bir malı diğer bir ülkeye göre daha etkin bir şekilde üretmesidir. Uluslararası ticarete önemli olan ülkelerin bazı malları ucuza üretmeleri değil, diğerleriyle karşılaştırıldığında hangi malların üretiminde daha fazla üstünlüğe sahip olmalarıdır.²⁶

D. Ricardo, ortaya attığı Karşılaştırmalı üstünlük teorisi ile, uluslararası ticaretin yapılabilmesi için, A. Smith'in belirttiği gibi, ticarete katılan ülkelerin, belirli malların üretiminde mutlak üstünlüğe sahip olmalarının şart olmadığını öne sürmüştür.

²⁴ Acar, a.g.e., s. 32

²⁵ S. Rıdvan Karluk, **Uluslararası Ekonomi**, 5. Baskı, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1998, s. 12

²⁶ Parasız, a.g.e., ss. 451-453

Ricardo'ya göre, her ülkenin öteki ülkelere göre karşılaştırmalı olarak daha üstün olduğu malların üretiminde uzmanlaşması sonucunda yapılacak ticaretten, ticarete katılan ülkelerin tümü karlı çıkacaktır.²⁷ Buna göre bir ülke dış ticarete konu olan malların arasında bir karşılaştırma yaparak hangi malları diğer ülkelere üretimde daha az maliyete sahip ise o mallar dış ticarete girecektir. Yani bütün ürettiği malların üstünlüklerini belirleyerek ve maliyet değerlerini karşılaştırarak daha rasyonel bir karar verebilecektir. Burada en önemli noktası ise üstünlüklerin derecesidir.²⁸

Karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin önemli eksiklerinden biri, teorik modelin emek – değer teorisine dayandırılmış olmasıdır. Bu modelde maliyet değerini belirleyen tek unsur olarak emek kabul edilmiştir. Oysa emek ne tek ne de sabit oranda kullanılan bir üretim faktörüdür. Teorinin varsayımlarına göre, emek faktörü homojendir. Fakat gerçek hayatta bu yaklaşımın doğruluğu ve geçerliliği yoktur. Ricardo teorisinin bir diğer eksik yönü ise ülkeler arasında işgücü verimliliğindeki farklılığın nedenlerinin açıklamamış olmasıdır.²⁹

Adam Smith ve David Ricardo, ülkelerin birbirlerine göre bazı mallarda karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmalarını, tamamen arz yönünden ele almış ve malların iç fiyat oranlarının farklı olduğu sürece dış ticaretin karlı bir şekilde yapılabileceğini ortaya koymuşlardır. Gerek Smith ve gerekse Ricardo iç fiyatların tamamen arz tarafından belirlenebileceğini kabul ederek fiyatı belirleyen ikinci önemli faktör olan talebi hiçbir zaman dikkate almamışlardır. Smith ve Ricardo, uluslararası fiyatın sınırlarını ortaya koymuş olmakla beraber, gerçek fiyat oluşumunu açıklayabilmek için gerekli olan diğer önemli faktör olan talebi ihmal etmişlerdir.³⁰

²⁷ Dinler, a.g.e., s. 464

²⁸ Karluk, a.g.e., s. 11

²⁹ Kumısay İbrayeva Toka, “Kazakistan Ekonomisi’nde Dış Ticaretin Yapısı ve Sorunları”, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003, s. 10-11

³⁰ Karluk, a.g.e., s. 48

1.2.2.3. Uluslararası Değerler Teorisi: J.S. Mill

Klasik iktisatçılardan dış ticarete talep koşullarına ilk kez yer veren John Stuart Mill (1806-1873) olmuştur. Mill, Klasik teorinin sentezini yapmıştır. Mill'in dış ticaret konusundaki fikirleri, ekonominin diğer konulardaki fikirleriyle bir uyum halindedir ve onların bir uzantısıdır. Özellikle değer konusuna yeni görüşler getiren ve talep analizlerine önem veren bir iktisatçı, dış ticareti de bu açılardan ele almıştır.³¹

Mill'e göre iki ülkeli modelde eğer ülkelerin, bir diğerinin malına karşı taleplerinin ne derece şiddetli olduğu bilirse, ticarete denge fiyatları belirlenebilir. İki ülkeli bir modelde, bir ülkenin karşılıklı talebi, onun kendi malından vereceği bir birim için, öbürünün malından talep edeceği miktarlarla ölçülür. Bunu tersinden söylemek gerekirse karşılıklı talep, bir birim yabancı mal karşılığında teklif edilen ulusal mal arzına eşittir. Ülke, belirli miktar yerli mal karşılığında ne kadar az yabancı mala razı oluyorsa ithal malına olan karşılıklı talebi o derece şiddetli demektir. Böyle bir durum ithal mallarına karşı büyük bir gereksinim olduğunu ifade eder.³²

Mill, üretim konularında diğer Klasiklerin düşüncelerini benimsemiş, ancak Mill, servet ve gelir paylaşımı konularında Klasiklerden ayrılmış ve müdahaleciliğe yönelmiştir. Böylece Mill, liberallerle sosyalistler arasında bir köprü olmuştur. Mill, değer konusuna da önemli yenilikler getirmiştir. Klasikler değeri, malların emek cinsinden üretim maliyetleriyle açıklamaya çalışmışlardır. Buna göre, değer teorisinde yalnızca maliyeti oluşturan objektif unsurlarla yer verilirdi. Ancak, bu teori dış ticarete uygulanırken bazı güçlükler ortaya çıkıyordu. Çünkü, malların değeri, üretmeleri için gerekli olan emek miktarına bağlı ise, nasıl oluyordu da bu malların mübadele değerleri ülkeler arasında farklılık gösteriyordu. İşte bu sebeple Ricardo, dış ticaretin taraflara sağladığı avantajı açıklayabilmiş olmakla beraber, hangi ülkenin niçin daha avantajlı olacağını açıklayamamıştı. Ricardo, ticarete katılan ülkelerin avantajlı

³¹ Acar, a.g.e., s. 36

³² Seyidoğlu, 1998, a.g.e., s.44

olacakları mübadele hadlerinin alt ve üst sınırlarını açıklamış, fakat fiili mübadele haddinin ne olacağını açıklayamamıştı. Mill ise, değer teorisine, objektif unsurların yanısıra sübjektif unsurları da ekleyerek konuya daha çok açıklık getirmiştir. Bu sübjektif unsur, tarafların mallara atfettikleri nispi önemdir. Böylece Mill, arz faktörünün yanısıra talep faktörünü de dikkate almış ve dış ticarete hakim olan karşılıklı talebi inceleyerek “dış ticaret hadleri” kavramını geliştirilmiştir.³³

1.2.3. Neoklasik Dış Ticaret Teorisi

Modern dış ticaret teorisinin ana fikri “mukayeseli üstünlükler”dir. Bu fikir Klasiklerce ortaya atılmış olmakla birlikte, Neoklasikler tarafından derinleştirilmiştir.

1.2.3.1. Karşılıklı Talep Dış Ticaret Teorisi: A. Marshall

Karşılıklı talep teorisi, uluslararası denge fiyatlarının oluşumunda talep koşullarını analize katması bakımından, dış ticaret teorisinde kuşkusuz önemli bir ilerleme sağlamıştır. Ricardo, fiyatların iç maliyetlerle oluşacağı bu maliyetlerin ise emeğe dayandığı fikri yerini, talep şartlarının nispi fiyatların, yani ticaret hadlerinin oluşumundaki temel rolüne bırakmıştır.³⁴ Bununla birlikte, Mill’in açıklamaları ile konu genel bir açıdan ele alınmış ve yeteri kadar açıklığa kavuşturulamamıştır. O bakımından karşılıklı talep teorisi, ünlü İngiliz iktisatçısı Alfred Marshall (1842-1924) tarafından geliştirilen ve teklif eğrileri adı verilen grafiklerle incelenmiştir.³⁵

Ülkenin belli miktar veya hacimdeki ithal malı karşılığında önerdiği ihraç malı tutarına teklif adı verilir. Bir teklif aynı anda, ihraç miktarı, ithal miktarı ve uluslararası fiyat oranıdır. Ticaret hacmi değiştikçe ülkenin teklifleri de değişir. Teklif eğrisi ise ithal malı birer birim artırılırken, bunların karşılığında ülkenin kendi malından önereceği

³³ Acar, a.g.e., ss. 36-37

³⁴ Emin Ertürk, **Uluslararası İktisat Teori-Politika İktisadi Birleşmeler-Parasal İlişkiler**, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş İkinci Basım, ALFA Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti., İstanbul, Eylül 2001, s. 51

³⁵ Seyidoğlu,1998, a.g.e., s.43

miktarları gösteren eğridir. Teklif eğrisi üzerindeki her nokta, hem teklif ve talep edilen miktarları, hem de bunların birbirine oranı olan uluslararası göreceli fiyatı, yani ticaret hadlerini gösterir.³⁶

1.2.3.2. Fırsat Maliyeti Dış Ticaret Teorisi: G. Haberler

D. Ricardo Karşılaştırmalı üstünlükler teorisini emek-değer varsayımına dayandırılmış ve emeği homojen bir üretim faktörü olarak kabul edilmiştir. Oysa üretiminde bir malın maliyeti, emekten başka sermaye, doğal kaynaklar, girişimcilik faktörlerini ve bunların farklı türlerini de kapsar. Teorinin bu aksaklıkları gidermek için Neoklasik iktisat ekolü emek-değer teorisi yerine Fırsat maliyeti kavramını ortaya koymuştur.³⁷

Fırsat maliyeti kavramı Gottfried Haberler tarafından 1930 yılında geliştirilmiş ve dış ticaret teorisine uyarlanmıştır. Fırsat maliyeti teorisi emek maliyeti yerine tüm faktörleri kapsayan kavramdır. Bir malın fırsat maliyeti, o malın üretimini bir birim artırmak için, gereken kaynakları serbest bırakmak üzere, başka bir malın üretiminden vazgeçilmesi gereken miktara eşittir. Fırsat maliyeti teorisinde kaynakların tam çalışma düzeyinde kullanıldığı varsayılır. Çünkü ancak bu durumda, bir malın üretimini artırmak için gerekli kaynakları sağlamak üzere başka malların üretimini kısmak gerekir. Diğer bir deyişle, öteki endüstrilerde üretimin kısılması ile serbest bırakılan kaynaklar üretimi artırılmak istenen endüstride kullanılabilir.³⁸ Haberler'in asıl katkısı ise, alternatif maliyet fikrini dönüşüm eğrisi ile geometriden yararlanarak açıklamasıdır. Böylece, dış ticaret teorisi değerli bir analiz aracı kazanmıştır.³⁹

Birden fazla faktörün üretime katıldığı kabul edilince ülkeler arasında teker teker faktör verimliliği yönünden karşılaştırma yapmak da olanaksızlaşır. Çünkü tüm faktörler

³⁶ Seyidoğlu, 1998, a.g.e., s.43

³⁷ Karluk, a.g.e., s. 16

³⁸ Seyidoğlu, 1998, a.g.e., s.22

³⁹ Acar, a.g.e., s. 67

üretimde birlikte kullanılırken, sözgelimi emeği sermaye ve doğal kaynaklardan ayırarak, ya da sermayeyi diğerlerinden soyutlayarak bunların her birinin verimliliği ortaya konulmaz. Yapılan üretim, kullanılan faktörlerin ortak katkılarının bir sonucudur. O bakımdan teker teker faktör verimliliği değil, ancak kaynakların birlikte verimliliği ölçülebilir. Fırsat maliyetleri yaklaşımına göre üretim maliyeti, bir birim mal üretmek için gerekli olan kaynakların toplamına eşittir. Fiziki bakımdan farklı olan bu kaynakları toplamak için de emek, sermaye ve doğal kaynak gibi faktörlerin her birinden kullanılan toplam parasal değerleri dikkate alınır.⁴⁰

1.2.4. Faktör Donatımı Teorisi

Faktör donatım teorisinin sahibi Eli Hecksher İsveçli bir iktisatçıdır. Mukayeseli üstünlükler teorisi, malların nispi fiyat farklılıklarını üretim fonksiyonu farklılıklarına, içerdikleri emek verimlilik farklılıklarına bağlamakta fakat bu farklılığın kaynağının ne olduğunu açıklamamaktaydı. Bu teoriye göre, üretim fonksiyonları ülkelerde aynıdır. Ancak ticarete açılmanın tek şartı olan nispi fiyat farklılığının kaynağı, üretim faktörlerinin ülkelerdeki nispi bolluğudur. Bir başka ifadeyle, mallar içerdikleri faktör yoğunluklarına göre sıralanabilir. Emek yoğun mal, sermaye yoğun mal, vs.⁴¹

Faktör donatımı kuramına göre her ülke zengin olarak sahip bulunduğu faktörü yoğun biçimde kullanılan malların üretiminde karşılaştırmalı üstünlük elde etmektedir. Ülke hangi üretim faktörüne zengin olarak sahip ise, üretimi o faktörü yoğun biçimde gerektiren mallarda karşılaştırmalı üstünlük elde etmektedir. Yani onları daha ucuza üretmekte ve o alanda uzmanlaşmaktadır.⁴²

⁴⁰ Seyidoğlu, 1998, a.g.e., ss. 22-23

⁴¹ Ertürk, a.g.e., s. 24

⁴² Öztürk, a.g.e., s.14

Faktör Donatımı teorisinin temel varsayımları:⁴³

- ✓ Ülkeler faktör donatımları bakımından birbirinden farklıdır
- ✓ Mallar faktör yoğunlukları bakımından farklıdır
- ✓ Bir malın üretim fonksiyonu bütün ülkelerde aynıdır. Bu özellik bir malın üretim teknolojisinin bütün ülkelerde aynı olmasını gösterir
- ✓ Üretimde ölçeğe göre sabit verim koşulları geçerlidir
- ✓ Ülkelerin talep koşulları benzerdir.

İsveçli iktisatçılar E. Heckscher ve B. Ohlin üretimde ve uluslararası iş bölümünde sadece emeği değil, sermayeyi de hesaba katarak karşılaştırmalı üstünlük teorisine açıklanan klasik dış ticaret analizine yeni boyutlar kazandırmışlar ve onu geliştirmişlerdir. Heckscher – Ohlin modele göre, çeşitli ürünlerin üretiminde kullanılan ve teknolojinin belirlediği emek/sermaye oranları birbirinden farklıdır. Bazı mallar sermaye yoğun, bazıları ise emek yoğun teknolojiler ile üretilir. Teknolojik özellikler dolayısıyla farklı sanayilerin üretimi için gerekli faktör oranları birbirinden farklı olmaktadır. Faktör donatımı teorisinin temel önermesi ülkelerin daha fazla zengin oldukları üretim faktörlerini kullanarak uzmanlaşmaya gitmeleridir. Emek zengini ülkeler emek yoğun teknoloji ile üretilen malları daha ucuza üretecekleridir, bu mallarda uzmanlaşmalıdırlar.⁴⁴

Heckscher-Ohlin modelinden dört önemli teorem ortaya koymuştur, bunlar:⁴⁵

- ✓ Faktör donatımı teoremi
- ✓ Faktör fiyatları eşitliği teoremi
- ✓ Stolper-Samuelson gelir dağılımı teoremi
- ✓ Rybczynski teoremidir.

⁴³ Seyidoğlu, 1998, a.g.e., s.62

⁴⁴ Hüseyin Şahin, **İktisat İlkelerine Bakış**, Ezgi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 315

⁴⁵ Seyidoğlu, 1998, a.g.e., s.67

Faktör donatımı teoremine göre, yukarıda açıklandığı gibi, her ülke zengin olarak sahip bulunduğu faktörü yoğun biçimde kullanan malların üretiminde karşılaştırmalı üstünlük elde eder.

Faktör fiyatları eşitliği teoremine göre, serbest dış ticaret ülkeler arasında faktör fiyatları eşitler ve buna bağlı olarak uluslararası serbest faktör hareketliliği ile aynı sonucu doğurur.

Stolper-Samuelson gelir dağılımı teoremine göre, serbest ticaretin ülkenin bol olarak sahip bulunduğu faktörün reel gelirini yükselteceği, kıt faktörün gelirini ise düşüreceği ortaya konulmaktadır.

Rybczynski teoremine göre, tam çalışma koşulları altında, yalnız bir faktörün arzı artınca, bu faktörü yoğun olarak kullanan malın üretiminin genişleyeceği, arzı sabit kalan faktörü yoğun olarak kullanan malın üretiminin ise mutlak olarak daralacağı kanıtlanmaktadır.

1.3. DIŞ TİCARET POLİTİKASI

Klasik iktisatçılar her ne kadar bütün ekonomik ilişkilerde tam rekabet varsayımına dayanarak gerek yurtiçi gerekse uluslararası piyasalarda tam serbestliği önermiş ve savunmuş iseler de, dış ekonomik ilişkiler devlet müdahalelerinin en yoğunlaştığı bir alan olmuştur. Bu müdahalelerin tümüne dış ticaret politikaları denir.⁴⁶

1.3.1. Dış Ticaret Politikasının Kapsamı ve Tanımı

Dış ticaret politikası, ülkedeki bütün ekonomik faaliyetlerle yakından ilgili bulunmaktadır. Hükümetler çeşitli amaçları gerçekleştirmek için uluslararası ticarete müdahalelerde bulunurlar. Bu müdahalelerin altında ekonomik olduğu kadar sosyal ve

⁴⁶ Yiğitbaşı, Atabey, a.g.e., s.227

siyasi amaçlarda yatmaktadır. Dış ticaret politikasıyla öteki ekonomik politikalar arasında yakın bir ilişki vardır. Gelişmekte olan ülkelerin ekonomi politikalarının temel amacı kalkınma olduğundan dış ticarete yoğun bir müdahalede bulunurlar. Başka bir ifadeyle, bu ülkelerde uluslararası ticaret politikası adeta ekonomik kalkınmanın bir amacı durumundadır. Bu açıdan, dış ticaret, dış yardım ve ödemeler dengesi ile ilgili alınan kararlar bir taraftan milli gelirin, diğer taraftan da istihdam seviyesi, fiyatlar ve ülkenin diğer politikalarına yansımaktadır.⁴⁷

Dış ticaret politikası, hükümetlerin doğrudan doğruya ülkenin dış ticaret akımlarını sınırlandırmak, özendirmek veya bu işlemlerin yapılış şekillerini düzenlemek için almış oldukları önlemlerin oluşturduğu sistematik bir bütündür.⁴⁸ Dış ticaret politikası genel ekonomi politikasının önemli bir aracıdır. Genel ekonomi politikası, ulusal ekonomilerin düzenlenmesi ve yöntemi amacıyla alınan çeşitli önlemleri kapsar.

1.3.2. Dış Ticaret Politikasının Amaçları

Uluslararası iktisat politikasının amaçlarından biri ülkenin uluslararası refah karşılaştırmalarında bulunduğu yeri ve dereceyi yükselmektir.⁴⁹ Bir ülkede tam istihdamın sağlanması, uygun bir büyüme ve adil gelir dağılımını şeklinde olan genel ekonomi politikası amaçları yanında dış ticaret politikasının da bunları tamamlayan amaçları vardır.⁵⁰ Dış ticaret ilişkilerine hükümetin müdahale etmesini iki kısmında ele alabiliriz:

⁴⁷ İlkay Dilber, “Türkiye’nin Kalkınmasında Dış Ticaretin Sürükleyici Rolü (1980-1993 dönemi)”, (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1995, s.30-31

⁴⁸ Seyidoğlu, 1998, a.g.e., s.116

⁴⁹ Ertürk, a.g.e., s.93

⁵⁰ Dilber, a.g.e., s.38

1. Dış Ticarete Ekonomik Nedenli Müdahaleler

Dış ticarete ekonomik nedenli müdahalelerin en önemlileri, dış ödemeler bilançosu açığının ortadan kaldırılması ve yerli endüstrinin dış rekabete karşı korumasıdır. Ancak bunlar dışında kendi kendine yeterlilik, kalkınmanın finansmanını sağlama, ekonomik refah ve istihdamı artırma amaçlı müdahaleden söz edilebilir.⁵¹

✓ Dış Ödemeler Dengesizliklerinin Giderilmesi

Bir ülkenin dış ödemeler bilançosunun açık vermesi ülkenin döviz rezervlerinin azalmasına veya tükenmesine neden olabilir. Dış açıkla karşılaşmış ülkeler bu açığın dış borçla kapatılması kısa dönemde geçerlidir, uzun dönemde ise ödemeler dengesi açığını kapatıcı bir politika izlemektedir. Bunun için dış ticarete, ithalatı kısma ve ihracatı teşvik etme yoluyla gidilmektedir.⁵²

✓ Dış Rekabetten Korunma

Gelişmekte olan ülkelerde yeni kurulan endüstrilerin, üretim teknolojisi ve tesis ölçeği yanında, yetişmiş işgücü, standardizasyon ve pazarlama olanakları yönüyle, gelişmiş ülkelerin olgunlaşmış endüstriyle rekabet etmeleri çok güç ve hatta imkansızdır. Dolayısıyla, sanayileri yeterince gelişmemiş ekonomilerin yeni gelişen sanayilerini, rekabete dayanacak düzeye gelinceye kadar korumaları gerekmektedir.⁵³

⁵¹ Dinler, a.g.e., s. 473

⁵² Seyidoğlu, 1998, a.g.e., s.117

⁵³ Öztürk, a.g.e., ss. 52-53

✓ Otarşi

Otarşi, ekonomik bakımından kendi kendine yeterlilik demektir. Dolayısıyla bir ekonominin tüm olarak uluslararası ticaret ve sermaye akışlarından soyutlanması anlamına gelir. Bu kapsamda ihtiyaç duyulan her şey, ülke içinde üretilmeye çalışılır.⁵⁴

✓ Ekonomik Kalkınma

Gelişmekte olan ülkeler açısından dış ticaret politikası kalkınmanın en önemli aracı haline gelmiştir. Ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesinde biri ithal ikameci, diğeri ihracata dayalı dışa açık sanayileşme stratejisi olmak üzere iki stratejisi kullanılmaktadır. Hangi yol izlenirse izlensin ülkede yeterli döviz miktarının olması, kalkınma için gerekli ve zorunlu tek koşul olmaktadır.⁵⁵

✓ Ekonomik Refah

Ülkelerin tamamen serbest dış ticaret ve karşılaştırmalı üstünlükler prensibine göre ihtisaslaşp, uluslararası işbölümünden faydayı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu amaca yönelik dış ekonomi politikası, uluslararası ticarete konan kısıtlamalarının kaldırılarak ticaretin genişletilmesine taraflardır.⁵⁶

✓ Tam İstihdamın Sağlanması

Kaynaklarını tam kullanamamış bir ekonominin hızlı kalkınması mümkün değildir. Dış ticaret politikalarıyla işsizliğin önüne geçilebileceği gibi, onun daha da artmasına neden olabilir. İthalatın serbestleştirilmesiyle aynı hızda ihracat artırılmıyorsa, işsizlik artar. Tam istihdam politikası gelirin sınıfsal dağılımı da etkiler.⁵⁷

⁵⁴ Karluk, a.g.e., s. 135

⁵⁵ Öztürk, a.g.e., s.53

⁵⁶ Karluk, a.g.e., s.135

⁵⁷ Ertürk, a.g.e., s.94

2. Dış Ticarete Ekonomik Olmayan Nedenlerle Müdahaleler

Bazen hükümetler ülke güvenliği ve sosyal nedenlerle dış ticarete müdahale ederler.⁵⁸

✓ Ülke Güvenliği

Her ülkenin özlemi, askeri araç ve gereç üretiminde kendine yeterli olabilmektir. Bu nedenle bir çok ülke, stratejik öneme sahip bazı malların ithalini kısıtladığı ve hatta yasakladığı gibi, özellikle ülke savunmasına yönelik bazı sanayileri koruyucu önlemler alırlar.

✓ Politik Nedenleri

Dış ticarete serbesti ve mukayeseli üstünlüğe uygun olarak uluslararası uzmanlaşma, bazı faaliyetlerin tamamen körlenmesine neden olabilecektir. Bu gibi, dış rekabete dayanma gücü zayıf faaliyet alanlarında çalışanlar, işlerini kaybetmek istemezler. Uzmanlaşma ile daha iyi iş olanaklarının ortaya çıkacağı bilinmesine rağmen, mevcut işi kaybetmemeyi yeğler ve siyasi tercihlerini o yönde kullanırlar. Öte yandan bazen hükümetler, kayırmak istedikleri bazı üreticilerin ürettikleri malların ithaline politik nedenlerle, sınırlamalar getirirler.

1.3.3. Dış Ticaret Politikasının Araçları

Dış ticaret politikası belli ekonomik amaçlara ulaşmak için kararlar alınması ve bu kararların uygulanmasını gerekli kılmaktadır. Dış ticaret politikasının en önemli aracı gümrük tarifeleridir. Ancak, uluslararası ilişkilerin gelişmesine paralel olarak zaman içerisinde dış ticareti düzenleyen yeni araçlarda geliştirilmiştir.⁵⁹ Tarife dışı araçlar

⁵⁸ Dinler, a.g.e., s. 475-476

⁵⁹ Öztürk, a.g.e., s.56

bağlamında miktar kısıtlamaları, tarife benzeri faktörler, görünmez engeller ve gönüllü ihracat kısıtlamaları, ihracatın özendirilmesi ve bağlı ticaret bunlar arasında yer almaktadır.

1.3.3.1. Gümrük Tarifeleri

Gümrük tarifesi geniş anlamda dış ekonomi politikasının, dar anlamda ise dış ticaret politikasının en eski ve en çok kullanılan araçlarından biridir.⁶⁰ Tarife, bir malın ihracatçısının, dünya fiyatı üzerinden belirli bir bölümünün hükümete ödemesini gerektirir.⁶¹

Gümrük tarifeleri tek taraflı olarak parlamento veya hükümet tarafından belirlenebildiği gibi ülkeler arasında karşılıklı anlaşmalarla da belirlenebilmektedir. Tek taraflı olarak belirlenen tarifelere otonom tarife, ülkeler arasında anlaşmalarla belirlenen gümrük tarifelerine ise, akdi tarife denilmektedir.⁶²

1.3.3.1.1. Gümrük Tarifeleri, Türleri ve Ekonomik Etkileri

Gümrük tarifeleri advalorem ve spesifik olarak ikiye ayrılır. Ayrıca bunların birleşiminden oluşan karma vergiler de vardır.

Spesifik vergiler birim ve ağırlık gibi malların fiziki birimleri üzerinden alınırken advalorem vergiler ise malın değerinin belirli bir yüzde oranı olarak alınır. Spesifik vergiler enflasyonda advalorem vergiler kadar dış koruma sağlamazlar. Bunlar, birim başına sabit bir miktar oldukları için fiyatlar yükseldikçe verginin fiyata oranı da düşer. Oysa advalorem vergiler değer üzerinden alındıklarından artan fiyatlara aynı oranda uygulanırlar, yani verginin koruma gücü değişmez. Advalorem vergilerin bu

⁶⁰ Karluk, a.g.e., s. 139

⁶¹ David Begg, Stanley Fischer, Rudiger Dornbusch, (editör: Serin Vildan) **Makro İktisat**, Alkım Yayınları, İstanbul, 2001, s.578

⁶² Öztürk, a.g.e., s.56-57

üstünlüklerine karşın bazı güçlükleri de vardır. Bu vergilerin uygulanabilmesi için, her şeyden önce malların değerinin belirlenmesi gerekir.⁶³

Karma gümrük tarifeleri daha çok hammaddesi vergilendirilmiş mamul mallara uygulanmaktadır. Bu durumda verginin spesifik kısmı hammadde üzerine konulan gümrük vergisine eşittir. Advalorem vergi ise iç ekonomide o sanayi dalına sağlanan koruma oranını yansıtır.⁶⁴

Gümrük tarifeleri yerli sanayilerin korunması amacıyla konulmaktadır. Gümrük tarifeleri dışarıdan gelen malların yurtiçi fiyatlarını artırarak, bu malları yurt içinde üreten yerli üreticileri dış rekabetten korumaktadır. Tarife ile koruma, tarifenin ithalatı ne ölçüde kısıtladığına bağlıdır. Koruma sağlayabilmek için tarifelerin yeterince yüksek olması gerekmektedir. Gümrük vergisinin en önemli etkisi ithalatın azalmasına neden olmasıdır.⁶⁵

Gümrük tarifelerin uygulamasında ekonomik etkileri dört grupta toplanabilir. Bunlar, üretim, tüketim, gelir ve gelir dağılımı etkileridir.

✓ Üretim etkisi

Gümrük tarifesi ithal malların fiyatını artırdığı için yerli üretimi teşvik eder. Tarifeden önce o malın üretimini maliyetli bulan üreticiler, tarifeye birlikte üretimi karlı bulacaklar ve piyasaya gireceklerdir. Tarife sadece yeni üreticilerin girmesini temin etmekle kalmamakta, eski üreticilerinin karlarını da arttırmaktadır.⁶⁶

⁶³ İsmail Bulmuş, **Mikroiktisat**, Eğitim Yayınları, Ankara, 1994, s. 291, 300

⁶⁴ Ercan Bocutoğlu, Metin Berber, Kenan Çelik, **İktisada Giriş**, 2. Baskı, Akademi Yayınevi, Trabzon, Eylül 2000, s. 328

⁶⁵ Öztürk, a.g.e., s.57

⁶⁶ Ertürk, a.g.e., s.110

✓ Tüketim etkisi

Gümrük vergileri fiyatları yükselterek tüketimin kısılmasına yol açar. Tüketimde meydana gelen azalma, ithal malının talep esnekliğine bağlıdır. Esneklik birden büyük ise, vergi sebebiyle artan fiyatlar tüketimi o kadar daha fazla kısar. Artan fiyatlar yüzünden tüketici eskisine oranla daha az mal tüketeceği için refahında bir azalma meydana gelir. Buna tüketim etkisi denir.⁶⁷

✓ Gelir etkisi

Gümrük vergileri devletin önemli bir gelir kaynağıdır. Toplam vergi geliri, ithal edilen miktarı ile birim başına verginin çarpılmasıyla bulunur. Devlet tarife ile gelir sağlayabilmesi için, gümrük tarifelerinin, ithalat hacmini sifıra indirecek düzeyde yüksek olmaması gerekir.⁶⁸

✓ Gelir Dağılımı etkisi

Gümrük vergileri ekonomide gelirin yeniden dağılımına yol açar. Buna yeniden dağıtım etkisi denir. Tam rekabette şartları altında üretim yapan bir firma ancak kendisini o sektörde tutmaya yetecek kadar normal kar elde eder. Denge ise, o sektörde verimliliği en düşük olan firma maliyetinin piyasa fiyatına eşitlendiği noktada oluşur. Bu firma marjinal firmadır ve bu firmanın üretim maliyetlerinin altında çalışan firmalar normal üstü kar diğer bir deyişle üretici rantı elde ederler. Bu rant tüketicilerin üreticilere yapmış olduğu bir gelir aktarması olarak değerlendirilebilir.⁶⁹

⁶⁷ Rıdvan, a.g.e., s. 143

⁶⁸ Bocutoğlu, Berber, Çelik, a.g.e., s. 330

⁶⁹ Karluk, a.g.e., s. 143-144

1.3.3.1.2. Tarife Dışı Araçlar

Uluslararası ticari ilişkiler giderek yoğunlaşırken, özellikle 1930'lu yıllardan sonra dış ticaret politikası araçlarından büyük bir artma ve çeşitlenme olmuştur.⁷⁰ Gümrük tarifelerinin dışında genellikle döviz çıkışına yol açan işlemleri kısıtlamak için hükümetin tek taraflı kararı ile konulan müdahale önlemleridir.⁷¹

Tarife dışı araçlar aşağıdaki gibi belirtebiliriz:

1. Miktar Kısıtlamaları

Miktar kısıtlamaları, devletin ithalatı doğrudan doğruya belirli miktarla sınırlandırılmasına dayanan uygulamaları kapsar. Bunlar ithalat kotaları, ithalat yasakları ve döviz kontrolü gibi önlemlerden oluşur.⁷²

✓ İthalat Kotaları

İthalat kotaları, ithal edilecek mal miktarının üst sınırlarının hükümet tarafından miktar yada değer olarak belirlenmesidir.⁷³ Belirli bir süre için belirlenen bu kota uygulamasında, aynı zamanda ithal edilen mallardan gümrük vergisi de alınır. Yerli endüstriye sağladığı koruma ve dış ödemeler açığını kapatma açısından kota, gümrük tarifelerine göre daha etkilidir. Ancak, tüketim etkisi ile bölüşüm etkisi, gümrük tarifelerinkine eşittir.⁷⁴

Belirli bir süre için belirlenen kotanın global kota, tahsisli kota ve gümrük tarife kotaları gibi üç türlü vardır.

⁷⁰ Bocutoğlu, Berber, Çelik, a.g.e., s. 331

⁷¹ Halil Seyidoğlu, **Uluslararası İktisat, Teori Politika ve Uygulama**, Güzem Yayınları, İstanbul, 2001, s.120

⁷² y.a.g.e., s.120

⁷³ Begg, Fischer, Dornbusch, editör: Serin Vildan, a.g.e., s.584

⁷⁴ Öztürk, a.g.e., s.61

Global kota sadece ithalat edilecek malın miktarı ya da değeri belirlenir. Ancak, global kota uygulamasının bir takım güçlükleri vardır. Bunların uygulanmasını sağlamak için çeşitli sınır kapılarından ülkeye her an ne miktar mal girdiğini izlemek ve kota dolunca da ithalatı durdurmaktadır. Siparişin verilmesiyle malın ülkeye gelmesi arasında bir zaman geçmesi sorunu daha da güçleştirir. Sonra, kotalar acele edinir elinde kaldığından ilan edildikten kısa bir süre sonra kota tükenebilir ve dolayısıyla süre sonlarına doğru mal ithal etme olanağı kalmaz.⁷⁵

Bu sakıncaları önlemek için kotalar özel ithalatçılar arasında belirli kıstaslara göre dağıtılabilir, bu tip kotalara tahsisli ithal kotaları denir. Tahsisli ithal kotaları ise global kotanın sakıncalarını ortadan kaldırmak için, kotanın ithalatçıları arasında belirli bir kritere göre dağıtılması yoluna gidilir. İthalatçıya lisans adı verilen özel ithal belgesinin verildiği tahsisli kota sisteminin sakıncalı yönü ise, lisansın elde edilmesinin bürokratik işlemleri gerektirdiği gibi, rüşvet ve suiistimale de neden olabilmesidir.⁷⁶

Gümrük tarife kotaları, global ve tahsisli ithalat kotalarının sakıncalarını ortadan kaldırma ve ithalatçıların haksız kazanç elde etmelerinin önüne geçilmesi için izlenen bir diğer kota uygulamasıdır. Bu kota uygulamasında kota, miktar ve gümrük tarifesi ile birlikte uygulanır. İthal edilen mal miktarı için bir kota tespit edilir ve kota dolana kadar normal gümrük tarifesi uygulanır. Kota dolunca, yine ithalat serbest bırakılır ancak gümrük tarifeleri yükseltilir. Böylece, ithalatçıların malı iç piyasada satarak elde edecekleri aşırı kazanç önlendiği gibi, kamu gelirleri de artırılmış olacaktır.⁷⁷

✓ İthalat Yasakları

İthalat yasakları, hükümet kararlarıyla, belirli malların ülkeye girişinin engellenmesini ifade eder. İthalatı kısıtlayıcı önlemlerin en katısı olan ithalat

⁷⁵ Seyidoğlu, 1998, a.g.e., s. 162

⁷⁶ Dinler, a.g.e., s. 479

⁷⁷ y.a.g.e., s. 479

yasaklarına, ekonomik olduğu kadar politik ahlaki ve sağlık nedeniyle de başvurulabilir.⁷⁸

Ülkenin ithalat yasakları koymasının çeşitli nedenleri vardır. Bunlar, ekonomik, siyasi, ahlaki ve sağlıkla ilgili olabilmektedir. Döviz darboğazında olan bir ülkenin döviz ödemelerini azaltmak ve böylece ödemeler dengesi açıklarını kapatmak, iç sanayii tamamen dış rekabetten korumak, lüks malların ithalatını önleyerek kıt döviz kaynaklarının kalkınmaya aktarılmasını sağlamak ekonomik nedenler arasında sayılabilir. Ülkenin anayasal rejim ve felsefesine aykırı yayın ve kitapların yurda sokulmasının yasaklanması siyasi bir yasaklama türüdür. Halk ve çevre sağlığının korunması amacıyla da uyuşturucu gibi maddelerin yurda sokulması engellenebilir.⁷⁹

✓ Kambiyo Kontrolü

Miktar kısıtlamalarının bir diğer aracı döviz kontrolü veya kambiyo denetimidir. Bu sistem genellikle ithal kotaları ile birlikte uygulanır.⁸⁰ Dış ödemeler dengesi sürekli açık veren ülkeler bir yandan açığın kapanması ya da en azından daha da artmaması, öte yandan döviz kurunun sabit tutulması amacıyla kambiyo denetimi uygularlar. Sabit döviz kuru ve ithal kotası ile birlikte uygulanan kambiyo denetiminde, döviz alım satım yetkisi merkez bankasına ve yetki verilen bazı ticari bankalara bırakılır. Yurt dışında ülkeye giren tüm dövizlerin merkez bankasında ya da bankanın yetkili kıldığı bankalarca satın alındıktan sonra, ithalat v.b. gereksinimler göz önüne alınarak bu dövizler yeniden dağıtılır. Bu sistemde ne kadar ithalat yapılacağını belirleyen kotalar, eldeki döviz olanaklarına göre belirlenmektedir. İthalat yapmak isteyenler, merkez bankasından döviz satın alabilmek için, kambiyo ile ilgili birimden satın alabilecekleri döviz tür ve miktarı için izin alma durumundadır. Kuşkusuz bu izin belgesini alabilmek için özellikle ithal kotası almış olmak gerekmektedir.⁸¹ Özetle, kambiyo denetimi dış ödemeler açığının

⁷⁸ Dinler, a.g.e., s. 479

⁷⁹ Bocutoğlu, Berber, Çelik, a.g.e., s. 333

⁸⁰ Seyidoğlu, 1998, a.g.e., s. 167

⁸¹ Dinler, a.g.e., s. 480

iyileştirilmesi amacıyla, genellikle kota sistemi ile birlikte kullanılan ithalat miktarını kısıtlayan bir araçtır.

2. Tarife Benzeri Faktörler

Tarife benzeri faktörler gümrük tarifeleri gibi ithalatı pahalılaştırıp yerli üretimin karlılığını artıran, yani fiyat mekanizması yoluyla serbest ticarete müdahale niteliğinde olan önlemlerdir.⁸² Bunlar ithalat teminatları, fark giderici vergiler, çoklu kur uygulamaları, ithal ikamesi endüstrilerine verilen sübvansiyonlar olarak sıralanabilir.

✓ İthalat Teminatları

İthalat teminatları, ithalat yapmak isteyenlerin yapacağı ithalatın bedelinin belirli bir oranı kadar Merkez Bankasına teminat yatırması esasına dayanmaktadır. Yatırılan bu fonlar ithalat gerçekleşinceye kadar teminat olarak tutulmakta ve ithalat gerçekleşikten sonra geri ödenmektedir. İthalat gerçekleşinceye kadar fonların bir faiz geliri getirmeden Merkez Bankasında tutulması, ithalatçı firma için likidite sorunu yaratmakta ve bu durumun doğal bir sonucu olarak ithalat teminatları ithalatı kısıcıcı etki yaratmaktadır.⁸³

✓ Fark Giderici Vergiler

İthalatla rekabet eden yerli endüstrileri korumak için başvuru yollardan birisi de fark giderici vergi uygulamalarıdır. Doğurdıkları sonuçlar bakımından ithal kotalarına benzerler. Bunlar daha çok tarım kesimi için kullanılırlar. Burada, hükümetler korumak istedikleri sektördeki üreticiler için yüksek iç fiyatlar belirlerler. Bunlar minimum ithal fiyatını oluşturur. İç piyasada bu yüksek fiyatları geçerli kılmak için de fark giderici vergiler uygulanır.⁸⁴

⁸² Seyidoğlu, 2001, a.g.e., s.120

⁸³ Öztürk, a.g.e., s.62

⁸⁴ Seyidoğlu, 1998, a.g.e., s. 170

✓ Çoklu Kur Uygulamaları⁸⁵

Çoklu kur sistemleri çeşitli mal ve hizmetler ticaretine farklı döviz kurlarının uygulanmasına dayanır. Örneğin bazı mallara yüksek kur uygulamakla bunların ithali engellenmiştir, ihracı ise özendirilmiş olunur. Kurları düşük tutulan mallarda ise bu etkilerin tersi ortaya çıkar. Kuşkusuz çoklu kurlar da sabit kur sistemlerine özgü uygulamalardır.

Çoklu kur uygulamalarının en basit şekli, ikili kur sistemidir. Burada biri, düşük düzeyde tutulan resmi kur, diğeri serbest piyasada oluşan ve değeri yüksek, serbest piyasa kuru olmak üzere iki farklı kur bulunur. İthalatta zorunlu tüketim maddeleri, hammaddeleri, ara ve yatırım malları; ihracatta ise dış piyasaya sürümünde önemli bir sorunla karşılaşılmayan geleneksel tarım ürünleri, değeri düşük resmi kura tabi tutulur. Bunların dışında kalan tüm ithalat ile ihracı özendirilmek istenen sanayi ürünleri ve genellikle sermaye işlemleri serbest yüksek piyasa kurundan işlem görürler. Çoklu kur uygulamaları her zaman farklı resmi kurlar saptanması biçiminde olmaz. Kambiyo işlemleri konusunda uygulanan vergiler, sübvansiyonlar, yatırılan teminatlar, faiz ödemeleri ve düzensiz çapraz kurlar da fiili olarak aynı sonuçları doğrulabilir. Çoklu kur sistemleri genellikle kambiyo denetimi, kotalar, ithal yasakları ve benzeri kısıtlama araçlarıyla bir arada uygulanır.

✓ İthal ikamesi endüstrilerine verilen sübvansiyonlar

Dış ticaret politikaları sadece ithalatı kısıtlayıcı biçimde uygulanmamakta kimi zaman dış ticaret hacmini genişletmek ve ihracatçıları özendirmek için sübvansiyonlar da verilebilmektedir. Sübvansiyonlar, devletin kişi veya kurumlara para, mal ve hizmet şeklinde yaptığı karşılıksız yardımları ifade etmektedir. Gümrük tarifelerden ve fark giderici vergilerden farklı olarak sübvansiyonlarda korunan bir mal, yurt içinde serbest

⁸⁵Seyidoğlu, 1998, a.g.e., s. 169

dünya fiyatından satılmakta, siyasal iktidar, serbest dünya fiyatı ile bunun üzerindeki koruma fiyatı arasındaki fark kadar Hazineden ödeme de bulunmaktadır.⁸⁶

3. Görünmez Engeller

Görünmez engeller ithal hacmini doğrudan etkileyen bütün iradi ve teknik düzenlemelerdir. Bu önlemler devletin, halk sağlığı, çevre korunması veya kamu güvenliği gibi nedenlerle çıkartmış olduğu idari, teknik düzenleme veya standartları içerir. Görünmeyen dış ticaret engellerinin uygulamada pek çok çeşitleri vardır. Paketleme ve etiketlemeye ilişkin düzenlemeler, sağlıkla ilgili kurallar, kalite standartları, sanayi standartları, gümrük işlemleri ve bu işlemlere ilgili formaliteler, milli standart düzenlemeleri, lisanslar, menşe şahadetnameleri, sınırlardaki bürokratik işlemler, çeşitli sebeplerle konan ambargolar görünmeyen dış ticaret engellerine örnektir.⁸⁷

4. Gönüllü İhracat Kısıtlamaları

Bir malın ihracatını ülke ile ithalatçısı ülke arasında yapılan iki yanlı görüşmeler sonucunda ihracatın belirli bir kota ile sınırlandırılmasıdır. Gönüllü ihracat kısıtlamaları, ithalatçı ülkenin uygulayacağı ithalat kotaları ile aynı ekonomik sonuçları doğurup aralarında olabilecek tek fark devlet hazinesine gelir etkisindedir.⁸⁸

5. İhracatın Teşvik

Bir ülke döviz gelirlerini arttırmak amacıyla üreticisini ve ihracatçısının çeşitli yöntemlerle destekleyebilir. Bu yöntemde ihracatçıya prim ödenir, sübvansiyon verilir ve sonuçta ulusal ekonominin rekabet gücü artar.⁸⁹ Veya ihracatçıya, ülkeye

⁸⁶ Öztürk, a.g.e., s.65

⁸⁷ Karluk, a.g.e., s. 176

⁸⁸ Bocutoğlu, Berber, Çelik, a.g.e., s. 340

⁸⁹ Cafer Unay, **Genel İktisat**, 2. Baskı, Bursa, 2000, s. 458

kazandırdığı dövizler karşılığında daha fazla ulusal para ödenmesi veya ihraç malları üretiminde maliyetlerin düşürülmesine yönelik uygulamalarla bürokrasinin azaltılmasından oluşur.⁹⁰

✓ İhracat Sübvansiyonları

Devletin dış ticarete müdahalesinde amaç bazen de ihracatın özendirilmesi olabilir. Bu amaçla alınabilecek önlemler çok çeşitlidir. Bunlar arasında örneğin vergi iadesi, dolaysız ödeme, düşük faizli kredi, ucuz girdi sağlanması, gelir ve kurumlar vergisi muafiyeti vs. yer alır. Bütün bu önlemler sonucunda ihracatçıya, ihraç ettiği mal birimleri karşılığı olarak ulusal para cinsinden daha fazla ödeme yapılmış ya da malın birim üretim maliyeti düşürülmüş olur. Her ikisi de ihracatın karlılığını yükseltir. İhracatı özendirme önlemlerinin önemli farklılıklar göstermelerine karşın, ortak yönleri bu noktalarda toplanmaktadır. İhracat sübvansiyonları döviz gelirleri üzerinde birbirine ters yönlü iki tür etki doğurur. Bunlar, ticaret hadleri etkisi ile döviz kazandırıcı etkidir. Eğer sübvansiyonlar, ihraç mallarını yabancı para cinsinden ucuzlatıyorsa, dış ticaret hadleri ülke aleyhinde değişir. Ancak, ihraç mallarının dış talep esnekliğinin yeterince yüksek olması durumunda, ticaret hadlerindeki düşüşe karşın, ülkenin toplam döviz gelirleri artabilir. Çünkü bu durumda, ihracatın hacmi fiyatlardaki düşüşten daha yüksek oranda genişlemektedir.⁹¹

6. Bağlı Ticaret

Ülkenin yaptığı ihracat işleminin, bir ithalat işleminin izlemesi bağlı ticaret ortaya çıkarır. Bağlı ticaret, iki özel firma arasında olabileceği gibi, özel firma – devlet ve devletler arasında da olabilir. Bağlı ticaretin geleneksel yöntemleri takas, kliring ve bunların doğurduğu aktarma ticaretidir.

⁹⁰ Seyidoğlu, 2001, a.g.e., s.121

⁹¹ Seyidoğlu, 1998, a.g.e., s. 183

Takas en eski ve en ilkel ticaret yöntemi olarak bilinir. Özellikle 1930'larda dünya ticaretinin önemli bir bölümü takasla yürütülüyordu. Takas malların mallarla mübadelesi anlamına gelir. Bir ülkede ithalatın doğrudan ihracatla karşılanması takas rejimiyle olur. Takas rejimi iki ülke arasında yapılan anlaşma ile uygulanır. Bir ülke tek taraflı olarak bu rejimi uygulaması halinde, ithalatçıya ancak ihracat yapması koşuluyla izin verir, miktar saptanmasına lüzum hasıl olmaz. Bu rejimde genelde ihracatçı ithal hakkını ülkesinde bir ithalatçıya devreder. Çünkü bir kimsenin hem ihracatçı hem de ithalatçı olması zordur.

Takasın en basit şekli iki-yanlı takastır. Bu tür uygulamada bir ülkedeki ihracatçı diğer ülkedeki ithalatçıya sattığı malın bedelini ondan alacağı mallarla tahsil eder. Böylelikle dış ticaret işlemi döviz kullanılmadan gerçekleştirilmiş ve dolayısıyla da döviz tasarruf edilmiş olunur.⁹²

Ticarete giren firma sayısına göre takas iki, üç veya dört taraflı olabilir. İki-yanlı takas uluslararası önemli güçlükler doğurur. Önce, değişim konusu mallar bölünebilen cinsten olmayabilir. Yani, ihracatın değerini, ithalatçının elindeki mal cinsinden tam olarak ölçme olanağı bulunmayabilir. Bu da iki taraf arasındaki değiş tokuş olanağını sınırlandırır. İkincisi, ihracatçının sattığı mala karşılık olarak kendisine önerilen mala, gerçekte ihtiyacı olmayabilir. Bu tür güçlükler takas yoluyla ticareti olumsuz yönde etkiler. Bu güçlükler ortadan kaldırmak için takas işlemi tamamlamada araya giren firma sayısı artırılır. Şöyle ki, eğer bir taraf diğerinin malına ihtiyaç duymuyorsa, o takdirde söz konusu mala ihtiyacı olan başka bir firma bulur ve ithal hakkını ona devreder. Doğal olarak ithal hakkını alan firma devredene, üzerinde anlaştıkları bir fiyattan, kendi ulusal parasıyla ödeme yapar.⁹³

⁹² Mehmet Tomanbay, **Dış Ticaret Rejimi ve İhracatın Finansmanı**, 3. Baskı, Hatiboğlu Yayınevi, Ankara 2001, s. 119

⁹³ Seyidoğlu, 1998, a.g.e., ss.196-197

Sert ve katı bir rejim olan takas yönteminin esneklik kazandırılmış şekli kliring rejimidir.⁹⁴ Kliring uluslararası ticarete malın malla değişimine dayanmaktadır. Burada ithalatçı ve ihracatçıların tek tek birbirlerini arayıp bulmak ve anlaşma yapmak gibi güç yollara başvurulmalarına gerek yoktur. Çünkü bu sistemde karşılıklı olarak hesapları tutmak ve denkleştirmeyi sağlamak amacıyla görevlendirilen merkez bankası gibi kuruluşlar devreye girerler. Aralarındaki ticareti kliring esasına göre yürütmek amacıyla anlaşma yapan ülkelerden her birisinde ithalatçılar, ithal ettikleri malların bedelini ulusal paraları cinsinden ülkelerindeki ilgili kuruluşa öderler. Merkez bankası, aynı yabancı ülkeye mal satan ihracatçıların alacaklarını ilgili hesapta birikmiş olan bu paralarla öder. Böylece ihracat gelirleriyle ithalat giderleri denkleştirilmekte ve dolayısıyla döviz kullanılmadan ticaret gerçekleştirilmektedir. Kliringli ticarete temel ilke dengenin sağlanmasıdır. Bu denge sağlanmadığı zaman ülkeler arasında sorunlar oluşabilir. Bu dengesizlik yüzünden ticaretin durmaması için iki taraf, karşılıklı olarak, önceden birbirine belirli limitler içinde kredi açmayı kararlaştırılmış olabilirler. Ticari işlemlerin sonucuna bağlı olarak bu krediler bir tarafın hesabından diğerine geçebileceği için bunlara “swing” (hareketli) krediler denir. Dönem sonunda oluşacak dengesizlik durumunda bu alacak ve borç dengesizliğinin giderilmesi için konvertibl döviz kullanılmasını gerekir. Alınan ve satılan mal değerinin eşitlenmesi asıl ilke olduğu için bu yönteme kliring adı verilmiştir.⁹⁵

Aktarmalı ticaret, iki – yanlı kliring işlemlerin yol açtığı bir ticaret şeklidir. İki – yanlı kliringin en önemli özelliği, çok yanlı bir denkleştirmeye olanak vermemesidir. Dolayısıyla dönem sonunda dengenin kendiliğinden gerçekleşmediği durumlarda, alacaklı tarafın borçlu taraftan alabileceği uygun mallar da bulunmuyorsa, o takdirde söz konusu ülke bu alacağını üçüncü bir ülkeye aktarır. Bu şekilde üçüncü ülkenin, devraldığı bu alacak hakkına dayanarak, borçlu ülkeden yapmış olduğu ithalat bir aktarmalı ticaret işlemi sayılır. Aktarmalı ticaretin, ticarete oluşacak güçlükleri bir ölçüde ortadan kaldırır. Ancak bu olay dünya ticaretini dolambaçlı yollara saptırır.

⁹⁴ Unay, a.g.e., s. 457

⁹⁵ Seyidoğlu, 1998, a.g.e., ss. 198-199

Konvertibl ticaretin oluştuğu durumda bu gibi sonuçlar ortaya çıkması söz konusu değildir.⁹⁶

1.4. DIŞ TİCARET AÇISINDAN SANAYİLEŞME STRATEJİLERİ

Gelişmekte olan ülkelerin, gelişmişlik sürecini yakalayabilmeleri, uluslararası arenada gelişmiş ülkelerle yapılacak ticarettten elde etmeyi hedefledikleri en yüksek kazanca ulaşabilmeleri ve gelişmiş ülkelerle rekabet edebilme konumuna gelebilmeleri, birden fazla koşulun mevcudiyeti ile mümkündür. Bunlardan bir tanesi, gelişmekte olan ülkelerin uygulayacakları veya uyguladıkları ulusal sanayileşme stratejileri ile mümkün olabilir. Bu stratejiler ithal ikamesi ve ihracata yönelik sanayileşme stratejisi olarak iki ana grupta toplanabilirler.⁹⁷

1.4.1. İthal İkamesi Sanayileşme Politikasının Tanımı ve Amaçları

İthal ikame, yani ithalatın yerine geçen sanayi, ithal edilen malların yurtiçinde imal edilmesini, böylece ithalatın azalmasını ve ithalatın azalması dolayısıyla dış demeler dengesinde döviz tasarrufu sağlanmasını hedef alır.⁹⁸

Genel olarak ithal ikamesi ise, ülkedeki üretim geliştirilmesi ve teŐviki amacıyla ithalatın kısıtlanması veya tamamen ortadan kaldırılması Şeklinde tanımlanmaktadır. Başka bir ifadeyle, ekonominin kısmen veya tamamen ülke içinde üretilmesine ithal ikamesi denir.⁹⁹

Dar anlamı ile ithal ikamesi; yurt içi pazarın, ithalatın kısılması veya tamamen yasaklanmasıyla yabancı üreticilerden alınıp yerli üreticilere terk edilmesidir. Bir başka

⁹⁶ Seyidoğlu, 1998, a.g.e.,ss. 199-200

⁹⁷ Havva Tu, **Uluslararası Ticaret, Para ve Finans**, 1. Basım, ALFA, İstanbul, Kasım 2004, s. 120

⁹⁸ Süreyya Hiç, **Türkiye Ekonomisi**, 2. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1994, s.76

⁹⁹ Yusuf Tuna, **Sanayileşme Stratejileri ve Türkiye**, T.C. Dz.K.K.Deniz Harp Okulu Komutanlığı, İstanbul, 1990, s. 28

ifadeyle, dar anlamı ile ithal ikamesi; ithalat hacminin düştüğü ve yurt içi üretimin ithalata ikame edildiği sanayileşme stratejisidir. Geniş anlamı ile ithal ikamesi; ithalat hacmi yurt içi üretimden daha düşük bir hızla artmaya devam ederken, yurt içi ihtiyaçları karşılamada ithalatın payının düştüğü durumdur. Kısaca belirtmek gerekirse; yurt içine dönük sanayileşme, geniş anlamda ithal ikamesini tanımlar.¹⁰⁰

Bir ekonomiyi ithal ekonomisine yönelten nedenler, savaşların getirdiği zorunluluklar, ekonomik sorunların yol açtığı dış ödemeler dengesi güçlükleri, kalkınma planlarının yürürlüğe koyduğu bilinçli sanayileşme stratejileri veya ekonomideki gelir artışlarının uyardığı efektif talep satışları olarak sıralanabilir.¹⁰¹

İthal ikamesinin uygulanmasında başlıca iki amaç esas alınır. Bunlardan birincisi, iktisadi kalkınmanın bu yolla daha kolay sağlanması, ikincisi ise dış ödeme güçlüklerinin giderilmesi amacıdır.¹⁰²

✓ İktisadi kalkınma amacı

Gelişmekte olan ülkeleri ithal ikamesine yönelten iktisadi kalkınma amacı Bağımlılık Teorisine dayandırılmaktadır. Bu teoriye göre, dış ekonomik ilişkiler sanayileşmenin başlangıcındaki ülkelere tek yönlü bir bağımlılık getirmekte ve kalkınmalarını önlemektedir. Bu nedenle ülkeler ulusal kaynaklarını etkin kullanamadıkları gibi, ihracata dayalı bir büyümeyi de gerçekleştirmemektedir. İktisadi kalkınma ithal ikamesi ile sağlanmasını önemli kılan bu durumda iki aşamalı bir ithal ikamesi stratejisi uygulanmaktadır. Birinci aşama, kısa dönemde nihai tüketim mallarının üretime yönelmesi, iç piyasanın genişletilmesini amacını taşıırken; ikinci aşama, iktisadi strüktürün değiştirilmesini, sanayiinin dışa bağımlılığının azaltılmasını,

¹⁰⁰ Bahar Şanlı, **Sanayileşme Stratejileri ve Türk Dış Ticareti Sanayileşme Stratejilerinin Türk Dış Ticaretinin Yapısı Üzerindeki Etkileri**, Işıklı Yayın-Tanıtım, İstanbul, 1997, s. 7

¹⁰¹ Dilber, a.g.t., s.32

¹⁰² Tuna, a.g.e., s. 31

bu doğrultuda geriye ve ileriye bağlantılı dikey tamlaşmanın sağlanmasını ve dinamik karşılaştırmalı üstünlüklere dayalı ihracata yönelmeyi amaçlar.¹⁰³

✓ Dış ödeme güçlüklerinin giderilmesi amacı

Gelişmekte olan ülkelerin ihracat gelirlerini arttıramamalarına karşılık, ithalat için yaptıkları döviz ödemelerinin hızla artması ve ödemeler dengesi güçlükleri ile karşı karşıya kalınması ithal ikamesini, döviz tasarrufunu sağlayıcı bir strateji olarak gündeme getirmiştir. Bu ülkelerin ihraç ettikleri malların dünya piyasalarındaki fiyatlarının çok küçük artışlar göstermesi göz önünde bulundurulduğunda, kaynakların ithal ikamesine yönelmesi döviz tasarrufunun yanısıra, gelir arttırıcı bir sonuca da yol açar.¹⁰⁴

İthal ikamesinin en önemli sonucu kendi kendine besleyen gelişmenin devamını sağlayan yapısal şartların ortaya çıkmasına engel olmasıdır. İthal ikamesinde sanayi malları üreticilerinin karını belirleyen en önemli etmen gümrük vergileri, ithalat kota ve sınırlamalarıdır. Sanayilerin maliyetleri artarsa ve/veya dış fiyatlar azalırsa hükümet gümrük vergilerini artırır ve ithal sınırlamalarını daha kuvvetlendirir. Bütün bunlar üreticilerin verimliliği arttırmasına engel olur. İthal ikamesinin diğer bir sonucu endüstrinin geriye bağlantısını özendirmemesidir. Nitekim ara mallar endüstrilerini kurup işletmek için bunlar büyük kapasitede kurulmalıdır. Halbuki ülkenin talebi bu büyük kapasiteyi kullanmaya imkan vermez. Bu endüstrinin pahalı üretmesi nedeniyle bu mallar ihraç edilemeyeceğinden bunu kurmak mümkün olmayacaktır.¹⁰⁵

¹⁰³ Şanlı, a.g.e., s. 8-9

¹⁰⁴ y.a.g.e., s. 8-9

¹⁰⁵ Zeyyat Hatiboğlu, **Uluslararası İktisat**, 2. Baskı, Lebib Yalkın Yayınları ve Basım İşleri A.Ş., İstanbul, 2003, s. 109

1.4.1.1. İthal İkamesine Dayalı Sanayileşme Stratejisinin Uygulanışı

Tüketim malları ithalatının yerli üretimle ikamesini ön gören birinci aşama, ithal ikamesinin kolay aşamasıdır. İthal ikamesine tüketim mallarıyla başlanmasının nedeni, bu malların üretiminin genellikle teknoloji gerektirmeyen, emek yoğun mallar olmasıdır. Dolayısıyla bu aşamada fazla korumaya da gerek yoktur.

Bu aşamada bir yandan kıt olan döviz kaynaklarıyla yatırım malı ithal edilmesi, diğer yandan ise kapasitenin verimli bir şekilde ve en kısa zamanda artırılması hedeflenir. Bu aşamada nihai tüketim mallarının yurt içinde üretimine geçilir ve bu malların ithalatı yüksek tarifeler, miktar kısıtlamaları gibi tedbirlerle önlenir. Buna karşılık ara ve yatırım malları ithalatında düşük tarife ve gümrük muafiyeti uygulanarak yerli üretim korunur. İthal ikamesinin bu aşamasında, yüksek korumacılık bir yandan iç rekabeti azaltırken, diğer yandan mamül ve tarım ürünleri aleyhine bir ayırım yapar niteliktedir. İthal ikamesinin bu aşaması, tüketim mallarındaki kapasitenin yurt içi pazarın sınırlarına ulaşması ile son bulur. Başka bir ifadeyle, birinci aşamanın tamamlanmasıyla üretim ve tüketim miktarları da dengeye gelecektir.¹⁰⁶

İthal ikamesinin birinci aşaması yurt içi piyasa kapasitelerinin sınırlarına ulaşması ile sona ermektedir. Daha sonra sanayileşme politikası iki yönde gelişebilir. Bunlardan birincisi dış piyasalara açılmaktır. İkinci yol ise ithal ikamesine yönelik sanayileşmenin kapsamının ara ve yatırım mallarına doğru genişletilmesidir. Bu ikinci uygulama bazı çelişkilerin ortaya çıkma ihtimalini de artırır. Yerli üretime geçildikten sonra eskiden gümrüksüz olarak ithal edilen ara ve yatırım mallarının ithali, çeşitli koruyucu politikalarla kısıtlanacaktır. Bu durum ise sanayiyi, yüksek maliyetli yerli girdileri kullanmak zorunda bırakarak onların ihracata açılmalarını daha da güçleştirecektir.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Şanlı, a.g.e., ss.23- 25

¹⁰⁷ Hüseyin Avni Egeli, “Sanayileşme Stratejileri ve Türkiye’nin Sanayileşme Politikası”, (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1991, s. 27

İthal ikamesinin ikinci aşaması, ara malları, yatırım malları ve dayanıklı tüketim mallarını ithal etmek yerine, yurt içinde üretilmesini kapsar. Ülkeleri bu ikinci aşamaya yönelten nedenlere baktığımızda; her şeyden önce gelişmekte olan ülkeler tarım ürünleri ihraç ederler. Ancak bu ürünlerin dış pazarlardan yeterli döviz geliri sağlayamamaları, kalkınma hızını düşürür. Bu yüzden gelişmekte olan ülkeler, sanayileşmek için gerekli olan üretimi iç piyasaya dönük bir şekilde gerçekleştirmeye yönelirler. Diğer yandan tüketim mallarının yurt içi üretimi, yüksek dış ticaret kısıtlamaları ile korumaya başlayınca o piyasalara ihracat yapan yabancı üreticiler zarara uğrarlar ve kaybettikleri piyasaları tekrar elde etmek için üretimin son aşamasını geliştirmekte olan ülkelerde gerçekleştirmeye çalışırlar.¹⁰⁸

İthal ikamesinin bu ikinci aşamasını başarı ile sürdürmek için ara malı, yatırım malı ve dayanıklı tüketim malı sanayilerinin optimum ölçekte kurulması ve ileri teknoloji kullanımına geçilmesi gerekir. Ayrıca işletmeler arası yatay ve dikey tamlamalar, koordineli bir şekilde organize edilmektedir. Ancak iç piyasanın darlığı, kalifiye işgücünün yetersizliği ve sermaye kıtlığı, sanayi dallarının optimum ölçekte çalışmalarını engellemekte ve maliyetleri yükseltmektedir. Bunun yanısıra ithal girdi ihtiyacının karşılanamaması, döviz kaybını arttırırken, korumacılığın yüksek oranda ve süreklilik kazanmasına neden olmaktadır.¹⁰⁹

1.4.1.2. İthal İkamesine Yönelten Eleştiriler

İthal ikamesine dayalı sanayileşme stratejilerine önemli eleştiriler yöneltilmiştir. Bunlar:

- ✓ Kaynakların irrasyonel kullanımı

İthalat ikamesi, karşılaştırmalı üstünlüklere uygun bir kaynak dağıtımına dayanmaz. Yüksek koruma duvarlarının arkasında geliştirmeye çalışan endüstrilerde,

¹⁰⁸ Şanlı, a.g.e., s. 25

¹⁰⁹ y.a.g.e., s. 26

uluslararası standartlara göre maliyetler ve fiyatlar yüksek, kalite ise düşük olmaktadır. Aşırı koruyuculuk işadamlarını uyuşukluğa sürükler, monopolleşme eğilimini artırır ve yerli sanayide araştırma ve geliştirme faaliyetlerini caydırıcı etki yapar. Böyle bir sanayileşmenin sonucu, kaynak dağılımındaki etkinliğin bozulması ve genel olarak tüketici refahının düşmesidir.¹¹⁰

✓ Dışa bağımlılık

İthal ikamesi, beklentilerin aksine ulusal ekonominin dışa bağımlılığının artmasına neden olmaktadır. Bu politikalar ithalatı azaltmaktan çok, ithalatın kompozisyonun değiştirici etkiler ortaya koymaktadır. Toplam ithalatın içinde ara ve yatırım malları ithalatının oranı ne kadar yüksek olursa, ithalatçı ülkenin ithalatını kısması da o oranda zor olacaktır. Bu durum ise dışarıya olan bağımlılığı arttırıcı etkiler ortaya çıkarabilecektir.¹¹¹

✓ İhracat endüstrileri aleyhine doğan çarpıklık

İthal ikamesi stratejisi, temelde içe dönük bir politika olduğundan ihracat endüstrilerine, ithalatı ikame eden endüstrilerle aynı değerde teşvik sağlamamakta ve ulusal parayı aşırı değerlendirerek ihracatçıyı da bir anlamda cezalandırmış olmaktadır. Genellikle içe dönük sanayileşme uygulayan ülkelerde, ihracat ve ithalat ikamesi endüstrilerine sağlayan teşvikleri ifade eden efektif döviz kurlarının ihracat aleyhine çarpıklık olduğu görülmektedir. İhracata yönelik üretimin yurtiçi piyasaya yönelik üretim kadar özendirilmemesi ise doğal olarak ihracat gelirlerinin azalmasına neden olmaktadır. Öte yandan ulusal paranın aşırı değerlenmiş olması da ihracatçının gelirlerini düşüreceği için ihracatı caydırıcı etki yapmaktadır. Aşırı değerlenmiş kur

¹¹⁰ Halil Seyidoğlu, **Uluslararası İktisat Teori, Politika ve Uygulama**, Genişletilmiş 15. Baskı, Güzem Can Yayınları No: 20, İstanbul, 2003, ss. 593-594

¹¹¹ Egeli, a.g.t., s. 27

politikası ithal ikamesinin zorunlu bir aracı değildir. Ancak bu tür sanayileşme stratejisi uygulayan ülkelerde aşırı değerlendirme adeta doğal bir sonuç olarak ortaya çıkmaktadır.¹¹²

✓ Dış borçların artışı

İhracatın yeterli bir hızla artırılamaması ithalat ikamesi politikası uygulayan ülkelerin karşılaştıkları en önemli sorunlardan birisidir. Bir yandan dışa bağımlılığın artması, diğer yandan ihracatın gerilemesi dış ödeme açıklarını, daima önemli bir sorun durumuna getirir. Bu da ülkeyi açıklarını finanse etmek için, sürekli biçimde dış kaynak aramak zorunda bırakır. Böylece, artan dış borçlar bu politikaların adeta doğal bir sonucu durumuna gelir.¹¹³

✓ Ülkeye yabancı sanayi yapısı

İthal ikameci politikalarla ülkeye yabancı bir sermaye yapısının oluşması da eleştiriye hedef alan bir başka konudur. Derinlemesine yani tüketim malları endüstrilerden yola çıkarak ara ve yatırım malları endüstrileriyle bütünleşmeyi amaçlayan ithal ikamesi politikaları, ileri teknoloji ve sermaye yoğun üretim yöntemlerini teşvik etmektedir. Hükümetlerin uyguladıkları gümrük bağımsızlığı, ucuz kredi ve hatta aşırı değerlendirilmiş kur politikaları, sermaye yoğun yöntemlerin özendirilmesi ile sonuçlanmıştır. İleri teknolojiler de emekten tasarruf edici nitelikte olmaktadır. Bu gelişmeler ülkenin işsizlik sorununun daha da büyümesine neden olmakta ve faktör donatımına ters, ülkeye yabancı bir sanayi yapısının ortaya çıkmasına yol açmaktadır.¹¹⁴

¹¹²Nagehan Keskin, “Türkiye’de İhracatın Milli Gelir Üzerindeki Etkisi: 1980 sonrası dönem ve uygulamalı bir araştırma”, (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2001, s.46

¹¹³ Seyidoğlu, 2003, a.g.e., s. 594

¹¹⁴ Keskin, a.g.t., ss.46-47

İthal ikamesi yaklaşımı ortaya çıkardığı sorunların yanında, ihracat için özendirici bir ortam oluşturmaması açısından da eleştirilmiştir. Bu eleştiriler, birçok ülkenin ithal ikamesi ile sanayileşme politikasından uzaklaşarak ihracata yönelik bir strateji izlemeye yönelmelerinde etkili olmuştur.¹¹⁵

1.4.2. İhracata Yönelik Sanayileşme Stratejisi

İthalat ikamesinin karşıtı ihracata dönük sanayileşme veya ihracatın özendirilmesi stratejisidir, dinamik karşılaştırmalı üstünlüklere uygun bir sanayileşme modeline dayanır. Sanayileşmede seçicilik ana ilkedir; ithalat ikamesinin tersine, tüm endüstrilerin değil ancak gelişebilecek ve rekabet edebilecek potansiyele sahip olanların özendirilmesine ve desteklenmesine çalışılır.¹¹⁶ İthal ikamesi stratejisinin uygulanmasında ortaya çıkan olumsuz sonuçlar sebebiyle, ekonomiyi dışa açmak ve üretimi dış pazarlara yöneltmek amacıyla ihracata yönelik sanayileşme stratejisi uygulanır. Yeni kurulan sanayiler belli bir süre dış rekabetten korunsa bile, uzun dönemde optimum teknik kapasiteye ulaştırılmak suretiyle uluslararası rekabete açılmakta ve böylece dünya ekonomisiyle entegrasyonu sağlanmış olmaktadır.¹¹⁷

1.4.2.1. İhracata Yönelik Sanayileşme Stratejisinin Tanımı ve Amaçları

1950’li yılların başlarından itibaren içe dönük büyüme ve dışa dönük büyüme stratejilerinin savunucuları arasında tartışma yaşanmaktadır. 1950’li ve 1960’lı yıllarda içe dönük strateji popülerken, 1970’li yılların sonunda başlayarak dışa dönük büyüme stratejisi popüler olmaya başlamıştır. Özellikle IMF ve Dünya Bankası projelerinde çalışan iktisatçılar arasında, 1980’li ve 1990’lı yıllarda yaygın olan dışa dönük büyüme stratejisi, bugün de revaçtadır.¹¹⁸

¹¹⁵ Egeli, a.g.t. s. 29

¹¹⁶ Seyidoğlu, 2003, a.g.e., s.595

¹¹⁷ Tuna, a.g.e., s. 45

¹¹⁸ Anar Somuncuoğlu, **Kazakistan ve Özbekistan Ekonomileri Geçiş ve Büyüme Stratejileri**, ASAM, Ankara, 2001, s. 36

İhracata dönük sanayileşme stratejisi, esas olarak gelişmekte olan ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu alanlarda uzmanlaşarak dış rekabete açılmalarını önerir. Bu strateji, gelişme potansiyeline sahip sektörlerin seçilerek geliştirilmesi esasına dayanır. Oysa ithal ikamesinde koruma duvarları arkasında, karşılaştırmalı üstünlüğü olsun olmasın, tüm sektörlerin geliştirilmesi amaçlanır.¹¹⁹

İhracata yönelik sanayileşme stratejisi, sanayileşmeyi ve iktisadi büyümeyi sağlayıcı teşvikin, iç talepten çok dış talepten geldiği bir iktisadi yapılanmayı temel unsur olarak alan bir stratejidir. İhracata yönelik sanayileşme stratejisi, ülkelerin özelliklerine göre belirli alanlarda uzmanlaşmayı öngören ve böylece yeni kurulan sanayi dallarının ithal ikamesinden çok dış piyasaları dikkate alarak gerçekleştirdiği bir stratejidir.¹²⁰

İhracata yönelik sanayileşme stratejisinin gerçekleştirilebilmesi başlıca iki faktörün varlığına bağlıdır. Bunlardan birincisi, ihraç edilebilecek mal ve hizmet fazlasının dünya piyasalarında cari olan rekabet ve fiyat çerçevesi içinde satış imkanlarının bulunmasıdır.¹²¹ İhracata dayalı stratejisi izleyebilmek için bir ülkenin mutlaka tabii bir ihracat malına ve kaynağına sahip olması şart değildir. Bu husus doğru yöndeki ekonomi politikaları uzun süre izlendiği takdirde aynı etkinlikle sağlanabilir.¹²²

İhracata yönelik sanayileşme stratejisinin amacı; sanayileşme, hızlı büyüme ve yüksek istihdam düzeyini sağlamak, dış açıkları kontrol altına almak veya azaltmaktır. Bu stratejide ithal ikamesi stratejisinde olduğu gibi, tüm sanayi dallarına yaygın olarak yatırım yapılarak sanayilerin ileri-geri bağlantılarından faydalanılmak yerine, faktör yoğunluğunun olduğu alanlarda yatırımların ağırlık kazanması ve böylece uluslararası piyasalara açılmak amaçlanır. Yoğun yatırımlara gidilerek geliştirilecek sanayi

¹¹⁹ Tomanbay, a.g.e., s. 23

¹²⁰ Şanlı, a.g.e., s. 31

¹²¹ Egeli, a.g.t., s. 31

¹²² Hiç, a.g.e., s.77

kollarının, kısa dönemde üretim ve ihracatı gerçekleştirebilecek nitelikte olması esastır.¹²³

Bu stratejinin diğer bir amacı ise, gelişmekte olan ülkelerin yaşadığı dış kaynak darboğazını kısa vadede çözüme kavuşturmaktır. Bu kapsamda yurt içi piyasanın sınırlılığının önüne geçilerek, ölçek ekonomilerden faydalanabilmek de mümkün olacaktır.¹²⁴

İhracata yönelik sanayileşme stratejisinin başarısı için, arz yönünden iki önemli faktör üzerinde durulmaktadır. Bunlardan birincisi, ihracata yönelik endüstrilere yeterli teşvikin sağlanması, diğeri ise mevcut döviz kurunun istikrarlı ve ihracatçıları özendirerek düzeyde tutulmasıdır. Ayrıca değişken döviz kuru sisteminde ihracatçıların zarar görmemesi için ihracatın farklı coğrafi bölgelere dağıtılmasının önemine değinilmiştir. Bu şekilde belli ülkeler karşısında ulusal paranın değer kazandığı ülkelerle yapılan ihracatla karşılanmış olabilecektir. Döviz kurlarının, dış fiyatları iç fiyatlara göre daha cazip kılacak düzeyde tutulması ve bunun sürekli olacağı güvencesinin ihracatçılara verilmesi döviz politikasının ana hatlarını oluşturmalıdır.¹²⁵

Alternatif yaklaşımlar oluşturmalarına rağmen, ihracata yönelik strateji ile ithal ikamesinin benzer özellikleri vardır. Ödemeler dengesi açıklarının azaltılması ve kontrol altına alınması, sanayileşme, hızlı büyüme ve yüksek bir istihdam düzeyi sağlamak iki stratejinin de benimsediği ana amaçlarıdır. Aralarındaki temel fark uluslararası ticaret açısından ortaya çıkmaktadır. İthal ikamesinde tam çabalar ve önlemler ithalatın sınırlandırılmasına yönelik iken, ikincisinde alınan önlemler ve başvuru düzenlemeler ihracatı özendirmeye yöneliktir.¹²⁶

¹²³ Şanlı, a.g.e., s. 32

¹²⁴ Şanlı, a.g.e., s. 33

¹²⁵ Cem Alpar, Tuba Ongun, **Dünya Ekonomisi ve Uluslararası Ekonomik Kuruluşlar. Az Gelişmiş Ülkeler Yönünden Değerlendirme**, 2. Basım, Ankara, 1987, s. 60

¹²⁶ Egeli, a.g.t., s. 30

1.4.2.2. İhracata Yönelik Sanayileşme Stratejisinin Üstünlükleri

İhracata yönelik sanayileşme stratejisinin sanayileşme üzerinde doğuracağı ilk olumlu etki iç piyasa darlığı engelini aşılması olacaktır. Bir çok az gelişmiş ülkede piyasanın yeterince geniş olmaması nedeniyle bazı endüstriler kurulamamakta, kurulanlar da optimum ölçek kapasitesinin altında çalışmaktadır. Oysa, ihracata yönelik endüstriler geniş bir piyasa ile karşı karşıya bulduklarından, optimum kapasiteye ulaşma olanağı elde edilebilirler ve ölçek ekonomilerden yararlanabilirler.¹²⁷

İhracata dönük sanayileşme stratejisi temelde dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dayandırılmaktadır. Bu strateji kapsamında özellikle mamul mal ihracatının özendirilmesi ve bunun ekonomik büyüme üzerinde olabilecek olumlu etkileri ön plana çıkarılmıştır. Bu etkiler ise; kaynakların mukayeseli üstünlüklerin olduğu alanlara kayması, emek faktörünün bol olduğu ülkelerde istihdamın artması, dış ticaret rejiminin liberalleşmesi sonucu kapasite kullanımının artması, ölçek genişlemesi ve ölçek ekonomilerden yararlanılması, ihracatın özendirilerek firmaların dış rekabete açılmalarının sağlanması ve rekabetin etkisiyle verimlilik artışlarının ve yeni teknolojilerin kullanımının gerçekleşmesi şeklinde sayılabilir.¹²⁸

Bu stratejide sanayi dalları ihracata yöneldiği için ödemeler dengesi açıklarının büyümesini önler, hatta bu açıkların azaltılmasını mümkün kılar. Bu ise, mevcut sanayi dallarının verimli bir şekilde çalışmasını ve yeni sanayi dallarının kurulmasını önleyen önemli bir güçlüğü bertaraf edilmesine veya olumsuz etkilerinin azaltılmasına yardımcı olur.¹²⁹

İhracata yönelik sanayileşme stratejisinin gelişmekte olan ülkelere dinamizm kazandırarak ekonomik yapılarını değiştirerek bir araç olabileceği sıkça ileri sürülmektedir. İhracata dönük strateji, ekonomik yapı değişikliği ile birlikte, dış talebe

¹²⁷ Keskin, a.g.t., s. 50

¹²⁸ Egeli, a.g.t., s. 31

¹²⁹ Keskin, a.g.t., s. 50

göre üretim yapmayı ve ihraç edebilecek malları çeşitlendirmeyi de beraberinde getirmektedir. Bu durumda ülkeler daha gelişmiş üretim tekniklerine doğru yönelmek ihtiyacını duyarlar. Bu durum daha çok üretime fırsat verileceğinden ülkelerin daha büyük pazarlar aramalarına yol açacak ve ihracat yeniden uyarılmış olacaktır. İhraç kapasitesinin genişleyerek döviz gelirlerinin artması aynı zamanda yatırım malları ithaline fırsat vererek yeni sanayilerin kurulmasını önleyen önemli bir güçlüğü giderilmesine veya olumsuz etkilerinin azaltılmasına yardımcı olabilecektir.¹³⁰ İhracata yönelen bir sanayileşme modelinde dış ticaret politikasının temel işlevi, kurulan ve ileride kurulacak olan endüstrileri dış piyasanın rekabetine hazırlamaktır. Bu nedenle genç endüstrilerin bir süre dış rekabetten korunmaları gerekse de, asıl hedef, uzun dönemde liberal bir dış ticaret rejimi uygulayarak ulusal ekonominin dünya ekonomisi ile bütünleşmesini sağlamaktır.

İhracata yönelik sanayileşme, koruyuculuk yerine, dış rekabeti esas aldığı için üretici davranışlarında ve üretim yapısında önemli değişiklikler yapacaktır. Dış rekabet, monopolleşmeleri önleyecek ve işadamlarını sürekli şekilde yeni malların bulunması, kaliteyi iyileştirecek ve fiyatları düşürecek yöntemlerin araştırılması için harekete geçirecektir. Bu durum da ekonomiye daha büyük bir dinamizm getirecek ve gelişmeyi hızlandıracaktır.¹³¹

1.4.2.3. İhracata Yönelik Sanayileşme Stratejisinin Zorlukları

Yukarıda belirttiğimiz gibi ihracata yönelik sanayileşme stratejisinin başarısı için arz yönünden iki önemli faktör üzerinde durulmaktadır. Bunlardan birincisi ihracata yönelik sanayilere yeterli teşvikin sağlanması, diğeri ise mevcut döviz kurunun istikrarlı ve ihracatçıları özendirerek düzeyde tutulmasıdır.

¹³⁰ Egeli, a.g.t., s. 31

¹³¹ Keskin, a.g.t., s. 51

İhracata yönelik sanayileşme stratejisinin başarısı arz yönünden az gelişmiş ülkelerin uluslararası pazarlarda rekabet edebilecek nitelikte mal üretmelerine, talep yönünden ise bu malları alabilecek ülkelerin takip edecekleri dış ticaret politikasına bağlı olmaktadır. Bu konuda talep yönünden yaratılan ne büyük engel gelişmekte olan ülkelerin ürettiği sanayi mallarının alıcısı durumunda olan gelişmiş ülkelerin bu mallara karşı uygulamış oldukları koruyucu politikalarıdır. Bu durum sonucunda da, söz konusu mallar üzerinde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olan az gelişmiş ülkelerin ihracatı olumsuz yönde etkilemektedir.¹³²

İhracata yönelik sanayileşme stratejisine yönelten diğer bir eleştiri de, temel mallara olan dünya talep artışının sınırlı ve dünya ticaret hadlerinin tarımsal mallar aleyhine dönme eğiliminde olmasıdır.¹³³

Gelişmekte olan ülkelerin nüfus artışı hızları da yüksek olduğundan bu durum iç talebin artmasına yol açmaktadır. Ayrıca kişi başına düşen gelir arttıkça da üretime karşı olan iç talep yükselmektedir. Bu artışlar ise, üretimden iç talep düşülerek elde edilen ihracat potansiyelinin azalmasına neden olmaktadır.¹³⁴

İhracata yönelik sanayileşme, dış rekabet dolayısıyla az gelişmiş ülkelerde arzı bol ve ucuz olan işgücüne dayalı sanayilerin geliştirilmesini öngörür. Ancak, belirtmek gerekir ki, bu ülkelerde her zaman bol işgücüne ağırlık vererek bir rekabet üstünlüğü elde etmek mümkün olmayabilir. Çünkü, bu ülkelerde işgücü ucuz olmakla birlikte, bu faktörün verimliliği düşüktür. İhracata yönelik sanayileşmede yeni kurulan endüstrileri, ihracat potansiyeline sahip olsalar da geçici bir süre, vergi iadesi ve ihracat sübvansiyonu gibi mali olanaklarla desteklemek gerekir. Bu ise, gelir kaynakları sınırlı olan hükümet bütçesi üzerinde büyük bir yük meydana getirir.¹³⁵

¹³² Keskin, a.g.t., s. 52

¹³³ Somuncuoğlu, a.g.e., s. 40

¹³⁴ Egeli, a.g.t., s. 34

¹³⁵ Keskin, a.g.t., s. 52-53

Ayrıca gelişmekte olan ÷lkelerin ihracatlarını artırabilmeleri için çözümleri gereken yapısal faktörler de vardır. Dışa açık politika izleyen gelişmekte olan ÷lkelerin, güçlü rakiplerin yerleştiği piyasalara girmeleri söz konusudur. Ancak genellikle ürettikleri malların kalitesi daha düşüktür ve bu konuda standartlaşmayı sağlamak zor olmaktadır. Bu nedenle gelişmekte olan ÷lkeler, sanayi ürünlerinin dış pazarlaması konusunda da aşmaları gereken engellerle karşılaşmaktadır.¹³⁶

¹³⁶ Egeli, a.g.t., s. 35

İKİNCİ BÖLÜM

KAZAKİSTAN EKONOMİSİNDE DIŞ TİCARETİN YAPISI VE UYGULANAN DIŞ TİCARET POLİTİKALARI

Bu bölümde Kazakistan Cumhuriyeti hakkında genel bilgileri, geçiş sürecindeki ve bugüne kadar Kazakistan'ın ekonomik durumu, dış ticaretin yapısı ve dış ticaret politikası incelenecektir.

2.1. KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Bu bölümde Kazakistan'ın coğrafi durumu, dil, nüfus ve etnik yapısı, siyasi ve idari yapı olarak genel bilgileri ele alınmaktadır.

2.1.1. Ülkenin Coğrafi Durumu

Kazakistan, kuzeyde ve batıda Rusya Federasyonu, doğuda Çin, güneyde Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan ile çevrilidir. Doğudan batıya 2.500 km, kuzeyden güneye 1.700 km, uzunluğunda toplam 2.717.300 km²'lik bir araziye sahip olan Kazakistan bu alan ile Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) %13,3'lük kısmını oluşturur. Yüzölçümü itibariyle Rusya Federasyonu'ndan sonra en büyük arazi alanına sahip devlettir.¹³⁷ Doğudaki Altay Dağları, güneydoğusundaki Tien Şan Dağları ve onun uzantıları Jongar Alatav ve Saur-Tarbagatay ülkenin en büyük dağlarını oluşturmaktadır. İrtiş, Esil, Jayık, İli, Sırderya, Tobıl, Sarısu ülkenin en büyük nehirleridir. İrtiş, Esil ve Tobıl nehirleri Obi havzasına dahil olup Kuzey Buz Denizine, diğerleri ise ülke içindeki göllere dökülmektedir. Ülkede 48 bin göl bulunmaktadır. Hazar, Aral, Balkaş, Alagöl, Zaysan, Tengiz, Sıletı gölleri ülkenin büyük gölleridir.

¹³⁷ TOBB, *Kazakistan Tarım ve Tarıma Dayalı Sanayiinin Yapısı ve Türkiye ile İlişkileri Açısından Değerlendirilmesi*, Kozan Ofset Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti., Ankara, 1996, s.3

Göllerin önemli bir kısmı çok tuzlu olduğundan tuz üretimi yapılmaktadır. Balkaş ve Zeysan ise önemli tatlı su gölleridir.¹³⁸

Ülkede karasal iklim hakimdir. Bu nedenle çok soğuk kışlar ve çok sıcak yazlar yaşanmaktadır. Kazakistan'da tabii bitki örtüsü kuzeyden güneye gittikçe farklılaşmaktadır. Kuzeydeki küçük orman ve bozkır güneye inildikçe çöle dönüşmektedir. Irmak boyları ağaçlık ve çalılıktır.¹³⁹ Ülkenin en yüksek noktası 6.994 metre yükseklikle Tanrı Dağları'ndaki (Tien-Şan) Han Tengri zirvesidir. En alçak yeri ise -132 metreyle Batı Kazakistan'daki Karakıya Çukuru'dur. Kazakistan'ın %7'sini ormanlar, %4'unü dağlar, %26'sını ekilebilir alanlar, %23'ünü bozkır, %40'nı da çöl görünümlü topraklar oluşturmaktadır.¹⁴⁰

2.1.2. Dil, Nifüs ve Etnik Yapısı

Kazakistan'da, Anayasa ile Kazakça ülkenin resmi lisanı, Rusça da etnik gruplar arası iletişim lisanı olarak kabul edilmiştir. Kazakça'nın devlet dili olması, Rusça'nın da merkezi ve yerel organlarda Kazakça ile birlikte kullanılması kabul edilmiştir.¹⁴¹

Kazakistan'ın 2005 yılı toplam nüfusu 15.217.700 kişi olarak kaydedilmiştir. Nüfus artış hızı yıllık %1'dir. Kazakistan, sahip olduğu toprak büyüklüğü bakımından dünyanın 9. ülkesi olmakla beraber kilometrekareye düşen kişi sayısı 5,5'dir. Nüfusunun çoğunluğu, ülkenin kuzey ve güney doğusunda yaşamaktadır.¹⁴²

¹³⁸ İGEME, **Kazakistan Ülke Raporu-2003**, <http://www.igeme.org.tr/tur/yerinde/kazakistanhtm>, Erişim: 08.03.2006, s.14

¹³⁹ Meltem Duran, **Kazakistan Ülke Etüdü**, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No:2002-50, İstanbul, 2002,s.3

¹⁴⁰ İGEME, a.g.r., s. 14

¹⁴¹ TİKA, **Kazakistan Ülke Raporu**, <http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/Kazakistan.doc>, Erişim: 08.03.2006

¹⁴² T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Kazakistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri**, Mayıs 2006, s. 14

Tablo 1. Kazakistan Nüfusunun Yıllar İtibarı ile Görünümü

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Toplam Nüfus (1 000)	14.902	14.866	14.851	14.867	14.951	15.074,8	15.217,7
Kentsel	8.358	8.374	8.390	8.418	8.479	8.614,7	-
Kırsal	6.544	6.492	6.461	6.449	6.473	6.460,1	-
Yaşa Göre Nüfusun Görünümü (1 000)							
0-15	4.480	4.370	3.609	3.499	4.065	-	-
15-65	8.831	8.892	9.476	9.604	9.318	-	-
65+	1.590	1.603	1.766	1.763	1.568	-	-
Ortalama Yaşam Süresi	65,7	65,5	65,8	66,0	65,8	66,2	-
Erkek	60,6	60,2	60,5	60,7	60,5	60,6	61,0
Kadın	71,0	71,1	71,3	71,5	71,5	72,0	72,0
Doğum ve Ölüm Oranları (1 000 kişi başına)							
Doğum	14,5	14,8	14,8	15,3	16,6	18,2	18,4
Ölüm	9,9	10,1	10,0	10,0	10,4	10,1	10,4
Bebek Ölüm Oranı (1 000 kişi başına)	20,5	18,9	19,3	17,0	15,6	14,5	15,1
Net Göç (% değişim)	-8,3	-7,3	-5,9	-4,2	-8,3	2,8	-

Kaynak: T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Kazakistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri**, Mayıs 2006, s. 15

Nüfus yoğunluğunun bu derece düşük olmasının başlıca nedeni ülkeden dışarıya olan göçlerdir. Doğal nüfus artış hızı, dışarıya olan göçe yetişmemektedir. 1989-1999 yılları arasında 1,3 milyon kişi Kazakistan dışına göç etmiştir. Bunların çoğu, Rusya'ya göç eden etnik Ruslardır; etnik Alman nüfusunun da yarısı Almanya'ya gitmiştir.¹⁴³

Tablo 2'de görüldüğü gibi ülke nüfusu 1989'dan 1999'a 16,2 milyondan 14,9 milyona gerilemiştir. Çünkü, bu dönemde yaklaşık 1 milyon Rus ve 500 bin de Alman kökenli Kazak vatandaşı Kazakistan'dan ana yurtlarına göç etmiştir. Azınlıkların bir kısmının göç etmesine ilaveten, Kazak nüfusu artış hızının yüksekliği neticesi 1989'dan 1999'a toplam nüfusun içinde Kazakların payı %40'dan %53'e yükselmiştir.¹⁴⁴

¹⁴³ İGEME, a.g.r.,s.15

¹⁴⁴ Emin Çarıkçı, "Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Kazakistan Örneği", **Dış Ticaret Dergisi**, Özel Sayı, Dış Ticaret Müsteşarlığı Matbaası, Ocak 2002, s. 25

Tablo 2. 1989'dan 1999'a Kazakistan Nüfusunun Kompozisyonu

<i>Etnik Grup</i>	<i>1989</i>		<i>1999</i>	
	<i>1.000 Kişi</i>	<i>Toplamın %'si</i>	<i>1.000 Kişi</i>	<i>Toplamın %'si</i>
<i>Kazaklar</i>	6.497	40,1	7.985	53,4
<i>Ruslar</i>	6.062	37,4	4.480	30,0
<i>Ukraynalılar</i>	876	5,4	547	3,7
<i>Özbekler</i>	331	2,0	371	2,5
<i>Almanlar</i>	947	5,8	353	2,4
<i>Tatarlar</i>	321	2,0	249	1,7
<i>Uygurlar</i>	182	1,1	210	1,4
<i>Beyaz Ruslar</i>	178	1,1	112	0,7
<i>Toplam (Diğerleri dahil)</i>	16.199	100,0	14.896	100,0

Kaynak: Emin Çarıkcı, "Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Kazakistan Örneği", *Dış Ticaret Dergisi*, Özel Sayı, Dış Ticaret Müsteşarlığı Matbaası, Ocak 2002, s. 26

Nispeten yüksek doğum oranları ve azınlıkların göçü neticesinde 1920'lerden bu yana ilk defa Kazak nüfus çoğunluğu elde etmiştir. 2001 yılı itibari ile etnik kazakların toplam nüfustaki payı %53,4'tür.¹⁴⁵

Tablo 3. 2001 yılında Kazakistan'daki Etnik Grupların Nüfusa Oranı (%)

<i>Etnik Grup</i>	<i>Oran, %</i>
<i>Kazaklar</i>	53,4
<i>Ruslar</i>	30,0
<i>Ukraynalılar</i>	3,7
<i>Özbekler</i>	2,5
<i>Almanlar</i>	2,4
<i>Uygurlar</i>	1,4
<i>Diğer</i>	6,6

Kaynak: T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, *Kazakistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri*, Mayıs 2006, s. 14

¹⁴⁵ T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, a.g.r., s. 14

Okuryazarlık oranı, 1999 nüfus sayımına göre %97,5'tir. Yüksek öğrenim gören öğrenci sayısı 1996 yılında 280 bin iken¹⁴⁶, Tablo 4'ten görüldüğü gibi 2003'te 658 100'e ve 2005'te yüksek öğrenim gören öğrenci sayısı, 775 bine çıkmıştır.

Tablo 4. Kazakistan'da Eğitimle İlgili İstatistikler (eğitim yılı başına göre)

	2002/2003	2003/2004	2004/2005	2005/2006
<i>Genel Eğitim Okullar Sayısı</i>	8334,0	8254,0	8221,0	8157,0
<i>Genel Eğitim Görenler Sayısı (bin kişi)</i>	3115,0	3044,7	2935,9	2824,6
<i>Liseler Sayısı</i>	335,0	357,0	385,0	415,0
<i>Lise Eğitimi Görenler Sayısı (bin kişi)</i>	211,3	250,9	336,7	397,6
<i>Yüksek Öğretim Müesseselerinin sayısı</i>	177,0	180,0	181,0	181,0
<i>Yüksek Öğrenim Görenler Sayısı (bin kişi)</i>	597,5	658,1	747,1	775,8

Kaynak: T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Kazakistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri**, Mayıs 2006, s. 19

Ülkede özel eğitim kurumlarının giderek artış göstermesine rağmen, özel okulların eğitimdeki payı 2003 yılı itibari ile yalnızca %5 olmuştur. Özel okullar öğrencilerinin %9'unu eğitmektedir.¹⁴⁷

2.1.3. Siyasi ve İdari yapı

Kazakistan, 25 Ekim 1990 tarihinde egemenliğini, 16 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Kazakistan Cumhuriyeti'nin Anayasası parlamentoda 28 Ocak 1993 tarihinde kabul edilmiştir. Ancak ülkedeki siyasi gelişmeler yeni bir anayasa yapılmasını gerekli kılmıştır. 30 Ağustos 1995 tarihinde yapılan referandumla yeni Anayasa kabul edilmiştir. Anayasanın genel prensipler başlığını taşıyan birinci bölümünde Kazakistan; demokratik, layık ve sosyal bir hukuk devleti olarak tanımlanmaktadır. Senato ve Meclisten oluşacak iki kanatlı parlamento, güçlü bir başkanlık sistemi ve Başbakanın Cumhurbaşkanı tarafından parlamentonun onayı

¹⁴⁶ İGEME, a.g.r.,s.16

¹⁴⁷ T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, a.g.r., s. 18

alınarak atanmasını öngörmektedir. Anayasaya göre, devletin temel görevi, fertlerin özgürlük ve haklarını korumak, ünite yapı içerisinde siyasi istikrarı sağlamaktır. Parlamenter bir cumhuriyet olan Kazakistan Cumhuriyeti, 16 Aralık 1991 tarihinde Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanmasından bu yana Nursultan Nazarbayev başkanlığında yönetilmektedir.¹⁴⁸

Kazakistan Parlamentosu ise, Senato ve Meclis olmak üzere iki kanattan oluşmaktadır. Parlamentonun iki kanadının da görev süresi 4 yıl iken son anayasa değişikliğiyle Meclis'in görev süresi 5 yıla, Senato'nun görev süresi ise 6 yıla çıkartılmıştır. Senato, her eyalet ve eski başkent Almatı'dan yerel temsili organlar tarafından seçilen ikişer senatörden meydana gelmektedir. 7 senatör ise Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev tarafından atanmaktadır.¹⁴⁹ Millet Meclisi ülkenin idarî-bölgesel bölünmesine uygun olarak oluşturulan seçim çevrelerinde eşit sayıda seçmen tarafından seçilen 67 üyeden oluşmaktadır. Son anayasa değişikliğiyle üye sayısı 77'ye çıkartılmıştır. Bu değişiklik 19 Eylül 2004 seçimleri itibariyle uygulamaya konulmuştur.¹⁵⁰

2.2. GEÇİŞ SÜRECİNDE KAZAKİSTAN EKONOMİSİ

Bu bölümde Sovyetler Birliği zamanında ve bağımsızlığın başında Kazakistan'ın ekonomik yapısı incelenecektir.

2.2.1. Bağımsızlıktan Önce Kazakistan'ın Ekonomik ve Sosyal Özellikleri

Kazakistan Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yeni bir yapılanma sürecine girmiştir. Merkez ekonomisinden serbest piyasa ekonomisine geçiş aşamasında Kazakistan SSCB'nin eski cumhuriyetleri gibi çeşitli ekonomik zorluklarla karşılaşmıştır. Kazakistan 1990'lı yılların başlangıcından itibaren uzun süren merkezi

¹⁴⁸ TİKA, **Kazakistan Ülke Raporu**, <http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/Kazakistan.doc>, Erişim: 08.03.2006

¹⁴⁹ Duran, a.g.e., s.4

¹⁵⁰ TİKA, **Kazakistan Ülke Raporu**, <http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/Kazakistan.doc>, Erişim: 08.03.2006

planlı ve dışa kapalı modelden, piyasa mekanizmasının hakim olduğu dışa açık bir modele geçmeye çalışmaktadır. Geçişin başlangıç aşamasında, üretimde ve insanların yaşam standartlarında ani bir düşüş yaşanmıştır.¹⁵¹ SSCB zamanında ülkeler arasında “merkez planlama” oluşturduğu için Kazakistan ve diğer Sovyetler ülkeleri gibi hem birbirlerine hem de büyük ölçüde Rusya’ya bağlıydı. Bu bağlantıların ortadan kalkması sonucunda Kazakistan ciddi ekonomik sorunlarla karşılaşmıştır.¹⁵²

1990’lı yılların başlarından itibaren Kazakistan’da çok yönlü bir ekonomiyi kurma ve serbest pazara geçme yönünde reformlar gerçekleştirilmiştir. Kazakistan’ın pazar ekonomisine geçtiği dönemde ülkenin ekonomik ve sosyal gelişim düzeyine ilişkin bazı özellikleri bulunuyordu. Ülkede bu dönemde endüstrileşme konusunda çok büyük bir imkan vardı. Reformların gerçekleştirilmesinin öncesinde (1987 yılında) ülkenin Sovyetler Birliği ortalamasının %61 olduğu dönemde, genel endüstri üretimi içindeki payı %46 olarak gerçekleşmişti. Kazakistan’da Sovyetler Birliği nüfusunun yaklaşık %6’sı yaşamaktaydı ve ülke, Birliği’nin toplam üretimin %4,5’ini sağlayabiliyordu. Kazakistan’ın ulusal ihtiyaç malları konusunda da payı düşüktü. Ülkedeki ulusal ihtiyaç mallarının %60’ı dışarıdan getirilmekteydi. Kazakistan’ın hammadde ve yarı fabrikasyon olarak ihraç ettiği malların değeri 6-7 milyar rubleyi bulunurken, ithal ettiği ürünler 13,8 milyar ruble olarak gerçekleşmiştir. Diğer cumhuriyetler bütçeye %17-19’luk bir pay gönderirken, Kazakistan Birlik bütçesine gelirden alınan vergi olarak %33’lük bir pay göndermiştir. Sovyetler Birliği ortalaması kişi başına düşen et miktarı 42 kg olurken bu rakam, Kazakistan için 32 kg olarak gerçekleşmiştir. Ülkeden yapılan yün ihracatından elde edilen gelir ise 1,1 milyar rubledir.¹⁵³

¹⁵¹ Bayram Güngör, “Post-Komünist Geçiş Sürecinde Dünyada ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Kalkınma Çabaları ve Sonuçları”, **Bağımsızlıkların 10.Yılında Türk Cumhuriyetleri, Türkistan ve Azerbaycan**, Araştırma Merkezi Yayınları, s.511-512

¹⁵² Kumısay İbrayeva Toka, “Kazakistan Ekonomisi’nde Dış Ticaretin Yapısı ve Sorunları”, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003, s. 45

¹⁵³ Kayırtay Nurgaliev, **Kazakistan Ekonomisi**, Kazakistan El-Farabi Milli Devlet Üniversitesi Tercüme-Dizgi-Baskı, YEPA LTD, Ocak, 1998, s. 111-112

Kazakistan ekonomisinin bir başka yapısal özelliği de, tarım ağırlıklı üretim yapısıdır. Kazakistan merkezi planlamaya dayalı iş bölümü sisteminde daha çok tarımsal üretim alanı, enerji ve hammadde deposu olmakla görevlendirilmiştir. Sovyetler Birliği döneminde 1988 verileriyle toplam ulusal üretimin %9,2'sini gerçekleştiren bu ülkelerin, toplam tarımsal üretim içindeki payları %15'tir.¹⁵⁴ Sovyetler Birliği'nin tarıma elverişli arazilerinin beşte birine sahip olan ve tarımsal üretim açısından da üçüncü sırada yer alan Kazakistan, bütün buğday, et, yün ve pamuk üretiminde önemli bir konumdadır. Ancak bağımsızlığın ilk yıllarında eski bağlantıların ortadan kalkmasıyla, kötü iklim şartları, sulama ve sektördeki organizasyon sorunları nedeniyle tarımsal üretim hacminde önemli düşüşler kaydedilmiştir.¹⁵⁵

Kazakistan tarım sektörünün ekonomideki ağırlığını aşağıdaki tablodan da izlemek mümkündür. Tarım ağırlıklı üretim karakteri ülkenin istihdam yapısına da yansımıştır. 1991 yılı itibariyle tarım sektörünün istihdamdaki payı %16 düzeyindedir.

Tablo 5. Kazakistan'da Net Ulusal Üretim ve İstihdamın Sektörel Dağılımı (1991, %)

<i>Sektörler</i>	<i>Net Üretim</i>	<i>İstihdam</i>
<i>Tarım</i>	34,1	16,0
<i>Sanayi</i>	37,1	20,8
<i>İnşaat</i>	13,5	9,0
<i>Ulaşım-Haberleşme</i>	8,5	8,9

Kaynak: Nesrin Sungur, "Yeniden Yapılanma Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Geçiş Dönemi Sorunları", **Bağımsızlığın İlk Yılları Azerbaycan Kazakistan Kırgızistan Özbekistan Türkmenistan**, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1994, s. 225

¹⁵⁴Nesrin Sungur, "Yeniden Yapılanma Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Geçiş Dönemi Sorunları", **Bağımsızlığın İlk Yılları Azerbaycan Kazakistan Kırgızistan Özbekistan Türkmenistan**, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1994, s.224-225

¹⁵⁵ İbrayeva Toka, a.g.t., s. 45

Kazakistan'ın Sovyetler Birliği döneminde sahip olduğu sanayi, çoğunlukla yer altı kaynaklarını çıkarma üzerinde kurulmuştı. Kazakistan volfram, kurşun ve barit kaynakları açısından dünyada birinci, krom, çinko ve gümüş açısından ikinci, manganezde üçüncü, bakırda dördüncü, altın ve demirde yedinci, gaz ve kömürde dokuzuncu ve petrolde on üçüncü sıradaydı. Kazakistan'ın doğal kaynaklarına 10,4 trilyon dolar değer biçilmektedir. Buna rağmen Kazakistan'da mal üreten bir sanayi gelişmiş değildi. Kazakistan, sahip olduğu zengin petrol rezervlerine rağmen, Sovyetler Birliği'nde var olan uzmanlaşmadan dolayı hiçbir zaman büyük bir petrol ürünleri üreticisi olmamıştır. Kazakistan açısından buradaki ciddi sorun, rafinelerin eksikliği ve ülke içindeki dağılımlarıdır.¹⁵⁶

Görüldüğu gibi, Sovyetler Birliği içerisinde yürütölen bölgesel uzmanlaşma politikaları sonucu Kazakistan, Sovyetler Birliği'nin buğday deposu ve yarı mamul üreticisi konumunda idi. Bu durum, ülkenin dış ticaret yapısına da yansımıştır. Kazakistan daha çok hammadde ihraç eden, makine gibi sanayi mallarını ithal eden bir ülkeydi. Üstelik bağımsızlığın kazanılmasından sonra uygulanan reformların başarısını etkileyebilecek önemli bir husus, bu ülkelerin dış ticaretinin büyük bir kısmını eski Sovyet cumhuriyetleri ile yapmasıydı.

2.2.2. Bağımsızlıktan Sonra Kazakistan Ekonomisinin Genel Bir Analizi

1990 yılının Aralık ayı sonunda "Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Pazar Ekonomisine Geçişte Ekonominin Stabilizasyonu" başlıklı bir program kabul edilmiştir. Bu program özü, stabilizasyon önlemlerinin gerçekleştirilmesini sağlamak ve pazar ekonomisi için gerekli altyapı çalışmalarını tamamlamak olmuştur. Yine bu program uyarınca ülkede bozulmuş olan sosyo-ekonomik durumun bir an önce düzeltilmesi hedeflenmiştir.¹⁵⁷ Kazakistan'ın bağımsızlık sonrasında pazar ekonomisine

¹⁵⁶Anar Somuncuoğlu, **Kazakistan ve Özbekistan Ekonomileri Geçiş ve Büyüme Stratejileri**, ASAM, Ankara, 2001, s.46-47

¹⁵⁷Nurgaliev, a.g.e., s.112-113

geçiş süreci içerisinde gerçekleştirmiş olduğu reformları ve Kazak ekonomisinde olan değişimler üç aşamada sıralamaktadır:

✓ Birinci Aşama (1992-1994)

Ekonominin liberalizasyonunu sağlamak üzere pazar reformunun gerçekleştirilmesine yönelik hukuksal ve kurumsal taban oluşturulmuştur. Böylece pazar ekonomisinin işlerliğine ve tüketim malları ile pazarın doyunlaştırılmasına dönük adımlar atılmıştır. Birinci aşamada gerçekleştirilen reformlar şöyledir.¹⁵⁸

- Ülkede istikrarlı bir sosyal ve siyasi ortam oluşturulması,
- Tenge'nin kullanımının başlaması,
- Kazak pazarının tüketim mallarına doyun hale getirilmesi,
- Kazakistan'ın dünya ekonomik sistemi ile bütünleşmesi için gerekli adımların atılması, uluslararası finansal kuruluşlarla ilişkilerin başlaması.

1992-1994 dönemi boyunca Kazakistan, ciddi bir üretim düşüşü sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Bu sorun, ekonominin bazı sektörlerinin rekabet edebilirliğinin olmayışından kaynaklanmıştır. Fiyat farklılıkları nedeni ile tarım ve sanayi sektörlerinde (başta kimya sanayii olmak üzere) üretim kayıpları oluşmuştur. Söz konusu dönemde firmaların yeterli deneyimi bulunmaması nedeni ile dış pazarlarda rekabet edebilirlik de mümkün olamamıştır. Dış ekonomik faaliyetlerin liberalizasyonu ve SSCB'nin yıkılması ile bazı ihraç pazarlarının kaybedilmesi ülkenin dış ticaret gelirleri üzerinde olumsuz etki yaratmıştır. Pazar ekonomisine geçişin ilk aşamasında Kazakistan'ın dış ticaretinin yapısı daha ziyade tüketim malları ithalatı ile şekillenmiştir.¹⁵⁹

Üretim düşüşleri, para arzındaki kontrolsüz artış ve fiyatların serbest bırakılmasından kaynaklanan yüksek enflasyon bu dönemde Kazakistan ekonomisini

¹⁵⁸ İGEME, a.g.r., ss.26-30

¹⁵⁹ y.a.g.r., s.28

derinden etkilemiştir. Bağımsızlıktan sonra, 1990'lı yılların ilk yarısında GSYİH düşmeye başlamış, enflasyon bu düşmeye paralel olarak yükselmiştir. 1991'de %137 olan enflasyon, ruble bölgesindeki karışıklıklar nedeniyle 1992'de %2962,8'e fırlamış ve hiper enflasyon boyutlarına ulaşmıştır. Yıllık enflasyon oranı 1993'te %2169,1 ve bir yıl sonra da %1160 düzeyinde gerçekleşmiştir.¹⁶⁰ 1992-1994 döneminde yaşanan yüksek enflasyon, önemli gelir kaybına ve firmaların aktiflerinin değerinin düşmesine neden olmuştur. Bu durum, ülke ekonomisinde bir yatırım krizi yaşanması ile sonuçlanmıştır. Finansal rezervlerde ciddi açıklar oluşmuş, dış borçların rasyonel kullanımı yönünde denetim eksik kalmıştır.¹⁶¹

Ağustos 1993'te Sovyet rubleleri tedavülden kaldırılarak yeni Rus rubleleri tedavüle girmiştir. Bu gelişmeden sonra Rusya Merkez Bankası parayla ilgili kararlarının Kazakistan'da aynen uygulanması, Sovyet rublesinin yeni rublelere olan değişim oranının yüksek tutulması ve Kazakistan'ın altın ve döviz rezervlerinin Rusya tarafından kontrol edilmesi şartlarını koymuştur. Sonunda Kazakistan bir seçim yapmak zorunda kalmış ve 15 Kasım 1993'te milli para birimi tenge tanıtarak para ve maliye sistemlerini Rusya'dan ayırmıştır. Kazakistan Ruble Bölgesinden çıktıktan sonra, Ocak 1994'te IMF'in onayladığı ve danışmanlık ettiği istikrar programına başlamış, bu program stand-by kredisiyle desteklenmiştir. IMF'in ve önerdiği sıkı para-maliye politikalarını içeren bu programda ayrıca fiyat serbestleştirilmesine devam edilmesi, dış ticaretin serbestleştirilmesi ve özelleştirmeye ilişkin tedbirlerin alınması da öngörülmüştü. 1994 yılından itibaren dış ticaret hızlı bir serbestleştirme sürecine girerken, dış ticarete uygulanan lisans ve kotalara tabî olan mal sayısı azaltılmıştır.¹⁶² Şubat 1994'te yürürlüğe giren Serbest Ticaret Anlaşması ile birlikte Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan arasında gümrük vergileri kaldırılmıştır.¹⁶³

¹⁶⁰Yeni Avrasya Stratejileri, "Kazak Kartalı ile Birlikte Yükselmek", Ankara, 2000, s. 17

¹⁶¹ İGEME, a.g.r., s.33

¹⁶²Anar Somuncuoğlu, **Geçiş Sürecinde Kazakistan'ın Ekonomisi**, 5 Mart 2003, <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp>, Erişim: 08.03.2006

¹⁶³Yeni Avrasya Stratejileri, a.g.d., s. 17

1994 yılının Haziran ayından itibaren Kazakistan Milli Bankası enflasyonu düşürmeyi ve milli para birimi tenge'nin istikrarlaştırılmasını amaçlayan sıkı para politikasını izlemeye başlamıştır.¹⁶⁴

Liberalizasyon sürecinin birinci aşamasında serbest pazar ekonomisine geçiş ve ekonomide istikrarın temin edilmesi için programlar uygulanmıştır. Demonopolizasyon ve özelleştirme süreci başlatmış, bütçe sistemi geliştirilmiş ve reel sektörün yapısı değiştirilmiştir. Yasal altyapıda da ciddi değişiklikler gerçekleştirilmiştir.¹⁶⁵

✓ İkinci Aşama (1995-1999)

Makroekonomik istikrarın sağlanması, yasal altyapı, finansal sistem ve üretim sektörünün geliştirilmesi ekonomik reformun ana hedefi olmuştur. Bu hedef, demonopolizasyon, özelleştirme, iflas prosedürleri ve işletmelerin yeniden organizasyonunu da içermektedir. Bankacılık sisteminin yapılandırılması 1995-1999 sürecinde gerçekleşmiştir. Uygulanan sıkı para politikalarına bağlı olarak enflasyonun düşürülmesi ve tenge döviz kurunun istikrarı mümkün olmuştur. Bu politikalar ihracatı teşvik etmiş ve iç üretim artışı için ihtiyaç duyulan altyapıyı hazırlamıştır. Başarı ile uygulanan emeklilik reformu Kazakistan Menkul Kıymetler Borsası'nın en önemli unsurları olan emeklilik fonlarının oluşturulmasına katkıda bulunmuştur. Bankacılık sistemine güven artmış, bu da mevduat artışını olumlu yönde etkilemiştir. Böylece reel sektör projelerine yatırımlar için yeni fırsatlar ortaya çıkmıştır. Makroekonomik istikrarın sağlanması için bütçe açığı göreceli olarak düşük bir düzeye çekilmiştir. Ancak, vergi ve gümrük idareleri, öngörülen düzeyde vergi toplama hususunda yeterli başarıyı gösterememiştir.¹⁶⁶

¹⁶⁴Anar Somuncuoğlu, **Geçiş Sürecinde Kazakistan'ın Ekonomisi**, 5 Mart 2003, <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp>, Erişim: 08.03.2006

¹⁶⁵İGEME, a.g.r., s.28

¹⁶⁶y.a.g.r., s.28

Kazak hükümeti tarafından uygulanan sıkı para ve maliye politikaları enflasyonu azaltarak makroekonomik istikrarı sağlarken, ekonomik mevzuatın iyileştirilmesi ve özel sektörün canlandırılması konusunda atılan çeşitli adımlar neticesinde 1996 yılından itibaren Kazakistan ekonomisi büyümeye başlamıştır. Ekonominin büyüme hızı 1996'da %1,1, 1997'de %1,8 düzeyinde gerçekleşmiştir.¹⁶⁷

1997 yılında da Kazakistan ekonomisindeki bu olumlu eğilim devam ederken 1998 yılında patlak veren Rusya krizi ülkedeki ekonomik büyümenin önüne geçmiştir. Güneydoğu Asya'da başlanan kriz, 1998 yılında Rusya'yı de etkilemiştir. Rusya krizinin, Uzakdoğu krizi ile bağlantısı; mali piyasaların yapısı itibariyle Uzakdoğu ülkeleri ile benzerlik gösteren ve yine anılan ülkeler gibi ekonomik kalkınmasını sağlamak ve ekonomik reformlarını yapabilmek için yabancı sermayeye ihtiyacı olan Rusya, Uzakdoğu krizi nedeniyle ortaya çıkan kaynak bulma veya en azından var olan uluslararası kaynakların maliyetinin artması sıkıntısından doğrudan etkilenmiştir.

Rusya krizinin yarattığı olumsuz koşulların 1999 yılından itibaren giderek etkisini azaltılması ile bu tarihten sonra ekonomi tekrar büyüme eğilimine girmiştir. 1999 yılının Nisan ayında Kazak tenge'si dalgalanmaya bırakılmıştır. Bu tarihe kadar Kazak hükümeti tarafından yürütülen sıkı para politikası sayesinde 1998 yılında enflasyon oranı %7,3'e kadar düşürülmüştür. Bununla birlikte sıkı para politikası, piyasada para kıtlığına ve işletmelerinin birbirilerine olan borçlarını ödeyememesine yol açmıştır. Kazakistan Merkez Bankası tarafından belirlenen oldukça yüksek faiz oranları reel sektörün finansmanını engellenmiştir. Tenge'nin yüksek değerde tutulması sonucu ülkenin altın ve döviz rezervleri önemli oranda erimiştir. Bu nedenle, Kazak hükümeti ve Merkez Bankası sıkı para politikasından vazgeçerek daha ılımlı bir para ve maliye politikası çerçevesinde serbest dalgalanmaya bırakılmış döviz rejimine geçmiştir.¹⁶⁸ Bunun yanısıra, özelleştirmenin hızlandırılması ve yerli sanayiinin teşvik edilmesiyle

¹⁶⁷ Yeni Avrasya Stratejileri, a.g.d., s. 20

¹⁶⁸ Duran, a.g.e., s.10-11

birlikte 1999 yılında Kazakistan ekonomisi %1,7 oranında büyümüş, sanayi ve tarım üretimi 1999 yılında bir önceki yıla göre %2,2 oranında gelişme kaydetmiştir.¹⁶⁹

Tarım sektöründeki reform, diğer sektörlerle göre daha yavaş ilerlemiştir. Tarımsal ürünlerde fiyat liberalizasyonunun sağlanması 1994 sonlarını bulmuştur. Üretim yoğunluğu ve büyük çiftliklerin sayısı azaltılmıştır. Tarıma sağlanan finansal desteklerin kısılması Kazak tarım sektörünün dünya hububat, pamuk ve et pazarlarındaki rekabet edebilirliğini olumsuz yönde etkilemiştir. Tarım sektörü için iyi çalışan bir borçlanma sistemi de oluşturulamamıştır.¹⁷⁰

1995-1999 döneminde ülkede uygulanan ekonomik önlemler kısaca şöyledir:¹⁷¹

- Makroekonomik istikrar için destek,
- Sınai üretim artışının desteklenmesi,
- Kazak ekonomisi için stratejik önem arz eden sektörlerle yabancı yatırım akışının gerçekleşmesi için gerekli koşulların hazırlanması,
- Borç yükü altındaki işletmelerin iflasının gerçekleşmesi ve yeniden kurulması,
- Tarım ve imalat sanayi sektörlerindeki işletmelerin üretim kapasitelerinin rehabilitasyonu için destek ve taşımacılık ve haberleşme sektörünün geliştirilmesi.

✓ Üçüncü Aşama (2000-2002)

Pazar ekonomisine geçiş yönünde gerçekleştirilen ekonomik reformlar Kazakistan'ın uluslararası alandaki güvenilirliğini artırmıştır. Uygulanan önlemler neticesinde ülkenin GSYİH'sı 2000'li yıllarda ciddi artışlar göstermiştir. GSYİH artışı imalat sanayi sektörlerindeki hızlı gelişmeden kaynaklanmıştır. Ülke, ekonomik

¹⁶⁹ Sayan Barlıbayev, "Kazakistan'da Yatırım ve Ticaret Ortamı, Yabancı Yatırımlar ile ilgili Mevzuat ve Türk Şirketleri Açısından Verimli Yatırım Alanları", (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2002, s.4

¹⁷⁰ İGEME, a.g.r., s. 29

¹⁷¹ y.a.g.r., s. 29

liberalizasyon sürecinin üçüncü aşamasını oluşturan dönemde vergi yükünü azaltıcı bazı önlemler almıştır. 2001 yılında KDV %16'ya sosyal güvenlik vergisi %21'e düşürülmüştür. 2004'ten itibaren de KDV, %16'dan %15'e düşürülmüştür. Büyük vergi mükelleflerinin kontrol edilebilmesinin sağlanması için elektronik gözetim sistemi oluşturulmuştur. Kamu yatırım faaliyetlerinin artırılması, üretim altyapısının geliştirilmesi çabalarının ve imalat sanayi üretiminin hızlandırılarak iç ve dış yatırımların artmasını sağlamak üzere İmar Bankası (The Bank for Reconstruction) kurulmuştur. Üçüncü aşamayı kapsayan dönemde ekonomik büyümeye ulusal paranın istikrarı, düşük enflasyon ve iyi dengelenmiş bir bütçe eşlik etmiştir. Bankaların kaynak tabanının sürekli artışı ile birlikte 2000'li yıllarda reel sektörün borçlandırılmasının bankacılık sektörünün ana faaliyeti haline geldiği gözlenmektedir. Oluşturulan uygun yatırım ortamı sayesinde sabit sermaye yatırımlarında artış gerçekleşmiştir. Günümüzde yatırım akışı önemli bir büyüklüğe ulaşmıştır.¹⁷²

2.3. KAZAKİSTAN EKONOMİSİNDE MAKRO EKONOMİK GELİŞMELER

Bu kısımda Kazakistan ekonomisinde GSYİH, enflasyon, dış borç, yabancı yatırım gibi temel sosyo-ekonomik göstergelerdeki değişimler ve sektörel gelişmeler analiz edilmektedir.

2.3.1. Genel Ekonomik Durum

Kazakistan, BDT ülkeleri arasında son yıllarda en yüksek ekonomik performansı sergileyen ülke olduğu kadar Orta Asya'nın da en serbest ekonomisi olarak gösterilmektedir. Kazakistan, büyük petrol rezervlerine ve diğer mineral ve metal kaynaklarına sahiptir. Ülkenin ayrıca tarım ve hayvancılık alanında da büyük potansiyeli mevcuttur.¹⁷³

¹⁷² İGEME, a.g.r., ss.29-30

¹⁷³ DEİK, **Kazakistan Ülke Bülteni**, Mayıs 2005, s.4

1991 yılında gerçekleşen bağımsızlık öncesinde Kazakistan'ın uzmanlaşmaya dayalı Sovyet sistemi içindeki rolü buğday üretimi, metalürji ve mineral çıkarımı üzerinde yoğunlaşmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılması merkezi planlı ekonominin çöküşü ile birlikte Kazakistan'ın üretiminde ciddi bir düşüş meydana gelmiştir. Ekonomisi büyük ölçüde Rusya'ya bağlı bir Orta Asya ülkesi olan Kazakistan'ın bağımsızlık sonrası yaşadığı durgunluk döneminde tüketim malları üretimi gibi bazı alt sanayi sektörleri büyük zarar görmüştür. Sanayi üretiminin GSYİH içinde 1992 yılında %31 olan payı, 1996 yılında %21'e gerilemiştir. 2000 yılı itibarı ile sanayi sektörü GSYİH içindeki %32,6 oranındaki payı ile yeniden ekonominin en önemli kolu haline gelmiştir. Bunda en önemli rolü, yatırımlarla ivme kazanan petrol sektörü oynamıştır. Günümüzde petrol, toplam sınai üretimin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Kazak ekonomisinin diğer önemli sektörleri ise metal işleme ve çelik üretimidir. Bu sektörler de Sovyet sonrası dönemde ülkeye giren yabancı yatırımlar sayesinde en çabuk toparlanan sektörler olmuştur. İnşaat sektörü tamamen petrol sektörüne bağımlı olup, sektörün GSYİH içindeki payı petrol sektöründeki yatırımlarla birlikte aşamalı olarak artmıştır. Ekonominin geri kalanı, küçük olmakla birlikte hızla gelişen hizmet sektöründen ve verimsiz, emek-yoğun tarım sektöründen oluşmaktadır. Tarım sektörü en fazla istihdam sağlayan sektördür. 2003 yılında tarım sektörünün GSYİH'daki payı yalnızca %7,7 olmuştur. Bu oran, 1992 yılında %23'tür. Gıda sanayi ürünlerinin ihracattaki payı ise %6'dır.¹⁷⁴

Tablo 6'da 1999-2005 yılları arasında Kazakistan'ın temel ekonomik göstergeleri yer almaktadır.

¹⁷⁴ İGEME, a.g.r., ss.22-23

Tablo 6. Kazakistan'ın Temel Ekonomik Göstergeleri

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005*
<i>GSYİH (büyüme %)</i>	2,7	9,8	13,5	9,8	9,2	9,4	9,4
<i>GSYİH (milyar \$)</i>	16,9	18,3	22,2	24,6	30,8	40,7	56,0
<i>Sınai üretim (büyüme %)</i>	1,9	14,7	14,0	9,8	9,0	10,1	-
<i>Enflasyon (TÜFE,%)</i>	8,4	13,2	8,6	6,0	6,5	6,9	7,5
<i>İhracat (milyar \$)</i>	6,0	9,3	8,9	10,0	13,2	19,9	27,8
<i>İthalat (milyar \$)</i>	5,6	6,8	7,6	7,7	9,1	12,7	17,3
<i>Döviz kuru (ort., Tenge:\$)</i>	119,5	142,1	146,7	153,3	149,6	136,0	-
<i>Net yabancı doğrudan yatırım (milyar \$)</i>	1,6	1,3	2,9	2,2	2,2	2,8	-
<i>Dış borç (GSYİH'ye oran,%)</i>	36,3	64,5	64,9	71,2	19,2	15,5	-

Kaynak: DEİK, **Kazakistan Ülke Bülteni**, Mayıs 2005, s.5

* T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Kazakistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri**, Mayıs 2006, ss. 8-9

2005 yılındaki Kazakistan'ın sosyal ve ekonomik gelişmesini kısaca aşağıdaki gibi maddeleşebiliriz.¹⁷⁵

Reel sektör:

2005 yılında sanayi üretim hacmi cari fiyatlarda 5.124,1 milyar tenge olarak gerçekleşerek 2004 yılına göre %4,6 oranında artış göstermiştir. Madencilikte üretim hacmi, 2004 yılına kıyasla %3,2 imalat sanayii %6, elektrik, gaz ve su üretimi ve dağıtımı ise %2,2 oranında artış göstermiştir. 2005'de tarımın gayri safi hasılası cari fiyatlarda 764,8 milyar tenge'yi bulmuş olup, 2004'e kıyasla %6,7 oranında artmıştır. Yurt taşımacılığın genel hacmi 2005'de 1.927,9 milyon ton olmuş ve 2004'e kıyasla %4,8 oranında artmıştır. Perakende satılan ürünler toplamı 2005'de 1.312,9 milyar tenge olmuş ve 2004'e kıyasla %12,4 oranında artmıştır. Sabit sermaye yatırım tutarı 2005 yılında 2.205,2 milyar tenge olup, 2004'e göre 1,2 kat artış göstermiştir.

¹⁷⁵ T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, a.g.r., ss. 20-21

1 Ocak 2006 itibariyle, Kazakistan'da 226.908 şirket kurulmuş olup, bunların 173.623'ü faaliyette bulunmaktadır. Faaliyette bulunan şirketlerin 160.953'ünü küçük şirketler oluşturmaktadır.

Dış ticaret:

2005 yılında Kazakistan'ın dış ticaret hacmi 45.201 milyon dolardır ve 2004'e kıyasla %37,5 oranında artış göstermiştir. Bunun içinde ihracatın payı 27.849 milyon doları (%38,6 artış), ithalatın payı ise 17.352 milyon dolardır (%35,8 artış).

Fiyatlar:

Aralık 2005'de tüketici fiyatlar endeksi, Aralık 2004'e kıyasla %107,5 olmuştur. Yiyecek maddelerinin fiyat ve tarifeleri %8,1, yiyecek olmayan maddelerin tarifeleri ise %5,9, ücretler ise %8,0 oranında yükselmiştir. Aralık 2005'de sanayi ürünlerinin fiyatı, Aralık 2004'e kıyasla %20,3 oranında artmıştır.

Halk geliri:

Değerlendirmelere göre, Kasım 2005'te halkın kişi başına ortalama nominal para geliri 16.815 tenge olup, Kasım 2004'e kıyasla %25,6 oranında, reel parasal gelir ise %16,9 oranında artmıştır.

2.3.1.1. Gayri Safi Yurt İçi Hasılabın Yapısı ve Sektörel Gelişmeler

Sovyetler Birliği'nin dağılması, ekonomik bağları koparmış ve yüksek enflasyon ile birlikte ekonominin yeniden yapılanmasının sebep olduğu genel düzensizlik ortamında 1990-1995 yılları arasında GSYİH %48,9 oranında gerilemiştir. 1996 ve 1997 yıllarında pozitif büyüme sağlanmış olmasına rağmen, bu iyileşme, Asya ve Rusya'da yaşanan ekonomik krizler nedeniyle petrol ve maden fiyatlarındaki şiddetli düşüşlere

bağlı olarak kısa süreli olmuştur. 1998 yılında, Rusya krizine bağlı olarak GSYİH’da negatif bir gelişme yaşandıktan sonra, bir sonraki yıl içerisinde pozitif ekonomik büyüme devam etmiştir.¹⁷⁶

Tablo 7. Yıllar İtibarı ile GSYİH ve GSYİH Büyüme Oranı

	1997*	1998*	1999*	2000	2001	2002	2003	2004	2005
GSYİH (milyar ABD \$)	22,2	22,3	16,9	18,3	22,1	24,4	30,8	40,7	56,0
Reel GSYİH Büyüme Oranı	1,6	-1,9	2,7	9,8	13,5	9,8	9,2	9,4	10,4

Kaynak: T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Kazakistan’ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri**, Mayıs 2006, s. 23

* TİKA, **Kazakistan Ülke Raporu**, <http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/Kazakistan.doc>, 08.03.2006

1999 yılında gözlenen ekonomik canlanma yüksek dünya petrol fiyatları ve iyi hasat koşullarına bağlı olarak canlanan tarım sektörü sayesinde olmuştur. Yabancı şirketler tarafından petrol sektörüne yapılan ve bugüne kadar sabit yatırımların yaklaşık %90’nı oluşturan yatırımlar petrol üretim kapasitesinin artmasına ve buna bağlı olarak da ihracat hacminde önemli artış gerçekleşmesine yol açmıştır.¹⁷⁷ Bunun sonucunda GSYİH 2000-2005 yılları arasında yaklaşık %9 oranında artış göstererek bir önceki yıla göre 2004 yılında %9,4, 2005 yılında da %10,4 artış göstermiştir.¹⁷⁸

Kazak ekonomisinde GSYİH içindeki paylar temel alındığında ağırlığın mal üretimi ve sanayi alanında olduğu görünmektedir. Ön planda yer alan sanayiler ise enerji ve madenciliktir. Bununla birlikte tarım ve hayvancılık da Kazak ekonomisi içindeki önemli yerini korumaktadır.

¹⁷⁶ Orhan Sınay, “Kazakistan’ın Sosyo-Kültürel ve Sosyo-Ekonomik Yapısı”, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, ss. 46-47

¹⁷⁷ İGEME, a.g.r., ss.23-24

¹⁷⁸ T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, a.g.r., s. 23

Tablo 8. GSYİH'nin Sektörel Dağılımı (%)

	1991	1995	2000	2004	2005*
<i>Mal Üretimi</i>	65,9	42,3	45,9	44,9	43,6
- <i>Sanayi</i>	27,1	23,5	32,6	31,1	29,0
- <i>Tarım</i>	29,6	12,3	8,1	7,9	5,9
- <i>İnşaat</i>	9,2	6,5	5,2	5,9	8,7
<i>Hizmet Üretimi</i>	34,8	54,1	48,4	50,7	52,6
- <i>Ticaret</i>	8,1	17,2	12,4	11,4	13,4
- <i>Taşımacılık ve Telekomünikasyon</i>	7,5	10,7	11,5	12,2	10,1
- <i>Diğer hizmet dalları</i>	19,2	26,2	24,5	27,1	29,1

Kaynak: K.S. Abdiyev, "Kazakistan Segodnya", **K.C. İstatistik Ajansı, Enformasyon-Analitik Derlemesi**, TOO "İntelservis", Almatı, 2005, s. 66

*T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Kazakistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri**, Mayıs 2006, s. 56

2005 yılının büyüme ise ekonominin tüm ana sektörlerin katkısı olmuştur. Söz konusu yıl içerisinde sınai üretim %29,0, inşaat sektörü %8,7, taşımacılık ve iletişim hizmetleri %10,1, ticaret ise %13,4 artış göstermiştir.

Tablo 9. Kazakistan'da Kişi Başına Düşen GSYİH (1995-2004, Dolar)

<i>Yıllar</i>	<i>Kişi Başına Düşen GSYİH</i>	<i>Satın alma Gücü Paritesine Göre</i>
1995	1052,1	4508,0
1996	1350,4	4682,0
1997	1445,5	4628,0
1998	1468,6	4379,0
1999	1330,2	4293,0
2000	1229,0	4487,0
2001	1490,9	5219,0
2002	1658,1	5862,0
2003	2068,1	6772,0
2004	2713,8	7260,0
2005	3680,0	-

Kaynak: K.S. Abdiyev, "Kazakistan Segodnya", **K.C. İstatistik Ajansı, Enformasyon-Analitik Derlemesi**, TOO "İntelservis", Almatı, 2005, s. 69

Kazakistan, BDT ülkeleri içinde en yüksek kişi başı GSYİH ve aylık ücretlere sahip ülkedir. Hızlı ekonomik büyüme, Kazak halkının yaşam standartlarını da olumlu şekilde etkilemektedir. 1995'te Kazakistan'da kişi başına düşen ve GSYİH, 1.052.1 dolar iken bu rakam 2004 yılı sonu itibariyle 2.713.8 dolara ulaşmış durumundadır.¹⁷⁹ Aynı şekilde satın alma gücü paritesine göre kişi başına düşen gelir de özellikle 2000 yılından itibaren artarak 2004 yılı itibariyle 7.260 Dolara yükselmiştir.

2.3.1.1.1. Tarım ve Hayvancılık

Kazakistan Sovyetler Birliği içerisinde işlenebilir toprakların beşte birine sahiptir ve halen önemli bir tarımsal ürün üreticisi ve ihracatçısıdır. Tarım halen en çok istihdam sağlayan ve üçüncü büyük ihracatçı sektördür.¹⁸⁰

Tarım sektörü Kazakistan'daki tüm işgücünün %30'na istihdam etmesine rağmen, yatırım yetersizliği nedeniyle GSYİH içindeki payı hızla düşüş içerisinde.¹⁸¹ 1990'da %35 olan bu oran, 2005 yılında %5,9'a kadar inmiştir. Tarım teknolojilerinin yeteri kadar kullanılmaması nedeniyle sektör, hava şartları ve doğal koşullara bağlı olarak büyük dalgalanmalar sergilemektedir.

**Tablo 10. Gayri Safi Yurt İçi Hasıla içindeki Tarımsal Alan Payı
(1990-2005, %)**

	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2005*
GSYİH içindeki Tarımsal alan payı	35,0	12,3	12,1	11,4	8,6	9,9	8,1	8,7	8,0	7,8	5,9

Kaynak: K.S. Abdiyev, "Kazahstan Segodnya", K.C. İstatistik Ajansı, Enformasyon-Analitik Derlemesi, TOO "Intelservis", Almatı, 2005, s. 179

* T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Kazakistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri, Mayıs 2006, s. 56

¹⁷⁹ K.S. Abdiyev, "Kazahstan Segodnya", K.C. İstatistik Ajansı, Enformasyon-Analitik Derlemesi, TOO "Intelservis", Almatı, 2005, s. 69

¹⁸⁰ TİKA, Kazakistan Ülke Raporu, <http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/Kazakistan.doc>, Erişim: 08.03.2006

¹⁸¹ DEİK, a.g.r., s.8

Kazakistan'ın dünya genelinde rekabet gücünün olduğu başlıca tarım ürünleri; buğday, buğday unu, rafine şeker, su ürünleri ile meyve ve sebze ürünleri olarak görülmektedir. Ülke tarımsal arazilerinin %28'lik bir kısmını işlenen tarım alanı, %2'lik bir kısmını çayırlar ve %66'lık bir kısmını da meralar oluşturmaktadır. İşlenen tarım alanlarının %60-65'inde tahıllar, %20-32'sinde yem bitkileri ve %3-5'inde diğer tarla bitkileri yetiştirilmektedir. Kazakistan tarımı daha çok olatmaya dayalı hayvancılık ve doğal yağışa bağımlı olan bitkisel üretime dayanmaktadır. Bitkisel üretimin toplam tarımsal üretim içerisindeki payının, hayvansal üretime göre yıllar itibariyle bir artış gösterdiği görülmektedir. Bitkisel üretimin 2002 yılı itibariyle toplam tarımsal üretim içerisindeki payı %58,4'tür.¹⁸²

Tablo 11. Bitkisel ve Hayvansal Üretimin Toplam Tarımsal Üretim İçerisindeki Payları (1999-2002, %)

	1999	2000	2001	2002
<i>Hayvansal Üretim</i>	46,9	44,4	39,0	41,6
<i>Bitkisel Üretim</i>	53,1	55,6	61,0	58,4

Kaynak: İGEME, **Kazakistan Ülke Raporu-2003**, <http://www.igeme.org.tr/tur/yerinde/kazakistanhtm>, Erişim: 08.03.2006, s.10

2005 yılında hububatın gayri safi hasadı (ön bilgilere göre) son çalışmalardan sonraki ağırlıkta 13,5 milyon ton olup, bu durum 2004 yılı seviyesine göre %9,4 oranında artış göstermiştir. Hububat verimliliğinin artışı Kostanay %47,8, Kuzey Kazakistan %25,5, Akmola %19,8 bölgelerinde olmuştur. Aynı zamanda geçen yıla göre hububat verimliliğindeki düşüş Batı Kazakistan %40,3, Karagandı %47,3, Aktöbe %59,1 bölgelerinde olmuştur.¹⁸³

¹⁸² İGEME, a.g.r., ss.9-10

¹⁸³ T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, a.g.r., s. 26

Tablo 12. Kazakistan'ın Hububat Üretimi (1995-2005, Bin ton)

	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005*
Hububat										
Üretim	9.505,5	12.378,0	6.395,5	14.264,3	11.565,0	15.896,9	15.959,9	14.777,4	12.374,2	13.781,0
Toplam										
Hububat Üretim Sayısı İçinde:										
Buğday	6.490,4	8.955,0	4.746,3	11.241,9	9.073,5	12.706,8	12.700,0	11.537,4	9.937,0	1.118,0
Mısır	135,6	111,2	166,9	197,6	248,8	320,4	435,2	437,6	457,8	432,0
Pirinç	183,5	255,3	236,1	199,3	214,3	198,7	199,1	273,4	275,9	285,0
Arpa	2.208,1	2.583,0	1.093,3	2.264,9	1.663,6	2.243,8	2.208,9	2.153,9	1.387,9	1.528,0
Çavdar	84,4	51,0	13,6	16,6	48,3	43,4	106,5	42,1	20,1	24,0
Yulaf	249,8	286,2	73,4	194,2	181,8	220,2	183,2	170,9	130,2	160,0
Kara Buğday	53,0	18,2	11,9	16,1	28,7	44,9	29,6	48,4	52,4	-
Darı	39,2	63,7	19,7	43,8	62,3	65,3	39,2	48,8	50,7	27,0
Bakla	29,4	18,5	16,1	16,1	25,6	31,5	33,8	39,1	36,6	-

Kaynak: K.S. Abdiyev, "Kazakistan Segodnya", **K.C. İstatistik Ajansı, Enformasyon-Analitik Derlemesi**, TOO "İntelservis", Almatı, 2005, s. 182

*T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Kazakistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri**, Mayıs 2006, s. 25

Buğday tarımı Kazakistan'da 10-12 milyon hektarlık bir alanda yapılmakta olup, 2004 yılı itibariyle toplam buğday üretimi bir önceki yıla göre %16,6 azalmış ve 9,9 milyon tona gerilemiştir. Ülkenin ayrıca, 1,3 milyon ton arpa, 457,8 bin ton mısır ve 275,9 bin ton pirinç üretimi vardır.¹⁸⁴

Hububat ürünleri arasında 2000-2004 yıllarını kapsayan dönemde üretimde en hızlı artış %77 ile çavdarda yaşanmış olup, en hızlı düşüş ise %48,6 ile darıda gerçekleşmiştir. Et ve yün ürünleri buğdaydan sonra en önemli tarımsal üretim kalemleri olup, bu kalemlerin üretiminde yıllar itibariyle bir artış gözlemlenmektedir. Ülkede koyunlar, keçiler, inekler ve atlar hayvan nüfusunun önemli bir bölümünü

¹⁸⁴ İGEME, a.g.r., s.10

oluşturmaktadır. Koyunlar, 2002-2004 yılları arasında canlı hayvanlar içinde üretimi en hızlı artan hayvan grubu olup, ülkede aynı dönemde hindi üretimi %70,4 azalmıştır.¹⁸⁵

Tablo 13. Kazakistan'ın Canlı Hayvan Varlığı (Bin baş)

<i>Hayvan Türü</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>2004</i>	<i>2005</i>
<i>Büyük Baş Hayvan</i>	4.281,7	4.952,0	4.871,0	5.203,9	5.645,7
<i>Bunun içinde Sığır</i>	2.076,7	2.193,2	2.267,3	2.379,2	2.484,7
<i>Koyun ve Keçi</i>	10.400,0	12.721,8	12.247,1	13.409,1	15.119,1
<i>Domuz</i>	1.130,9	1.487,2	1.368,8	1.292,1	1.509,3
<i>At</i>	985,5	1.111,7	1.064,3	1.120,4	1.227,9
<i>Kümes Hayvanları</i>	21.278,5	27.232,2	24.823,1	25.606,1	27.914,4

Kaynak: T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Kazakistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri**, Mayıs 2006, s. 26

2005 yılında 2004 yılına kıyasla Kazakistan'da ekonominin genelinde büyük baş hayvan sayısı %4,5, koyun ve keçi sayısı %6,5, domuz sayısı %1,6, at sayısı %3,5 ve kümes hayvanları sayısı %2,8 oranlarında artış göstermiştir.¹⁸⁶

Ülke genelinde 2004 yılı içerisinde yaklaşık 70 bin hektarlık alanda meyve ve 158 bin hektarlık alanda ise sebze ekimi yapılmış olup, meyve üretimi 193,1 bin ton ve sebze üretimi de 2,4 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. Ülkedeki toplam meyve üretiminin 2004 yılında %51,8'ini elma oluşturmuş olup, üzüm %14,5, kiraz %6,2 ve armut %4,1 sırasıyla diğer önemli meyveler olarak ön plana çıkmışlardır.¹⁸⁷

¹⁸⁵ İGEME, a.g.r., s.11

¹⁸⁶ T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, a.g.r., s. 26

¹⁸⁷ İGEME, a.g.r., s.11

2.3.1.1.2. Sanayi Sektörü

Kazakistan'da petrol birinci, metalürji ikinci en büyük sektördür. Kazakistan'ın başlıca imalat sanayi sektörleri; petrol, kömür, demir cevheri, manganez, krom, kurşun, titanyum, boksit, altın, gümüş, fosfat, sülfür, demir ve çelik, demir dışı metaller, traktör ve diğer tarım makineleri, elektrikli motorlar, işlenmiş gıda ürünleri, rafine edilmiş petrol ürünleri, kimya sanayi ve bazı inşaat malzemeleridir.¹⁸⁸

Tablo 14. Alt Sektörlere Göre Sanayi Üretimi (mln Tenge)

<i>Alt sektörler</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>
<i>Madencilik</i>	412.681	799.991	886.559	1.120.177	660.578*
<i>Mineraller</i>	368.571	737.273	807.508	1.023.975	603.849*
<i>İmalat</i>	577.736	835.773	937.170	1.011.410	1.217.121
<i>İşlenmiş gıda ürünleri</i>	181.100	239.369	277.184	279.272	334.423
<i>Tekstil ve hazır giyim ürünleri</i>	17.841	36.144	40.344	39.673	37.839
<i>Deri ve deri ürünleri</i>	274	1.278	2.600	2.685	2.709
<i>Ahşap ürünleri</i>	3.236	5.314	6.202	6.939	5.337
<i>Kağıt ve kağıt ürünleri</i>	8.442	13.161	18.508	22.816	28.220
<i>Rafine edilmiş petrol ürünleri ve nükleer materyaller</i>	55.023	70.247	85.752	91.571	125.242
<i>Kimya sanayi</i>	13.355	17.627	23.736	31.084	38.511
<i>Plastik ve kauçuk ürünler</i>	2.436	4.401	6.586	9.350	13.302
<i>Metallik olmayan ürünler</i>	8.927	13.781	23.902	31.461	15.538
<i>Metalürji sanayi ve işlenmiş metal ürünler</i>	256.051	376.640	373.930	414.203	482.309
<i>Demir</i>	101.757	153.735	134.597	164.880	223.992
<i>Demir dışı metaller</i>	146.847	210.582	220.911	228.925	228.898
<i>Makine</i>	25.559	45.823	67.271	72.081	92.198
<i>Diğer sanayiler</i>	5.493	11.989	11.154	10.976	18.470

Kaynak: İGEME, **Kazakistan Ülke Raporu-2003**, <http://www.igeme.org.tr/tur/yerinde/kazakistanhtm>,

Erişim: 08.03.2006, s.154

*2003 yılının ilk 6 aylık veriler

Kazakistan'da üretilen bakır, çinko ve kadmiyum yüksek kalitesi ile dünya pazarlarında büyük talep görmektedir. İşlenmiş metal sanayii ise oldukça yeni bir sanayi

¹⁸⁸ Duran, a.g.e., s.22

koludur. Kazakistan'ın bağımsızlığı sonrası sanayi üretimindeki çöküşü takiben ülkeye giren yabancı yatırımlar imalat sanayiinin yeniden canlanmasını sağlamıştır. Bağımsızlığın ardından 1992-1995 yılları arasında imalat sanayii üretimi %52 oranında daralmıştır. Ancak petrol ve metal sektörlerine yapılan yabancı yatırımlar ekonomide yeniden canlanma sağlamıştır. 1996 yılında üretimde yalnızca %0,3 artış gözlenirken 1997'de sanayi üretim artışı hızlanarak %4'e ulaşmıştır. Ancak üretimdeki bu olumlu gelişmeler uzun sürmemiş; 1998 yılında Rus pazarında talebin düşmesi ve düşük seyreden petrol ve metal fiyatları neticesinde üretim %2 oranında daralmıştır. Dünya fiyatlarının yeniden artması metal ve petrol üretimini olumlu etkilemiş; 1999 yılında sanayi üretim %2,7 artış göstermiştir. 2000 yılında ise petrol üretimindeki %17,2 artış ve kömür üretimindeki %24,1 artış sayesinde sanayi üretimi %15,5 artmıştır. 2001 yılında sanayi üretim artışı biraz yavaşlayarak %13,8 olmuştur. Bunun başlıca sebebi kömür üretim artışındaki yavaşlama olmuştur. 2002 yılında imalat sanayi üretim artışı %9,8'dir. Geçmişte imalat sanayiinde üretimi sübvansede edilmiş ve oldukça verimsiz çalışmakta idi. Ancak günümüzde yabancı yatırımların etkisi ile bu görünüm değişmektedir. 2003'de sanayi üretim hacmi cari fiyatlarda 2.794,4 milyar tenge'yi bulmuş, yani 2002'ye göre % 8,8 oranında artış göstermiştir. Madencilikte üretim hacmi, 2002'nin aynı dönemine kıyasla %8,8, imalat sanayii %8,9, elektrik, gaz ve su üretimi ve dağıtımını ise % 7,1 artış göstermiştir.¹⁸⁹

Tablo 15. Sanayiinin Başlıca Göstergeleri

	1995	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005*
<i>Sanayiinin GSYİH içindeki payı (%)</i>	23,5	24,4	28,2	33,2	30,7	29,5	29,1	31,1	29,0
<i>Sanayiinin üretim hacmi (milyar Tenge)</i>	696	808	1.142	1.798	2.000	2.336	2.836	3.733	-

Kaynak: K.S. Abdiyev, "Kazakistan Segodnya", K.C. İstatistik Ajansı, Enformasyon-Analitik Derlemesi, TOO "İntelservis", Almatı, 2005, s. 66

* T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Kazakistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri**, Mayıs 2006, s. 56

¹⁸⁹ İGEME, a.g.r., s.153

Kazakistan'ın GSYİH dağılımına baktığımızda 2004 yılında %31,1'sini sanayi sektöründen oluşmaktadır. İşgücü dağılımında ise sanayiinin payı %30'dur.¹⁹⁰ 2005 yılında ise sanayiinin GSYİH içindeki payı %29,0 olarak gerçekleşmiştir.

2.3.1.1.3. Madencilik ve Metalürji

Bağımsızlığın kazanmadan önceki dönemde Sovyetler Birliği'nde kromun %90'ını, kurşun, tungsten, bakır ve çinkonun yarısını ve kömürün %20'sini üreten Kazakistan'da metalürji, petrol ve doğalgaz sektöründen sonra ülkedeki ikinci en önemli sanayi kolunu teşkil etmektedir. Kazakistan'da metal üretimi büyük ölçüde ve yabancı sermayeli firmanın tekelindedir. Son yıllarda bu sektöre giren yabancı yatırımın artması ve uluslararası metal piyasalarında fiyatların yükselmesi nedeniyle sektör önemli derecede büyüme kaydetmiştir. 1993 yılı ile 1994 yılının ilk çeyreği arasında sektöre giren toplam doğrudan yabancı sermayenin miktarı 4,4 milyar dolardır.¹⁹¹

Bugün metal üretimi Kazakistan'ın ikinci en büyük sanayii, ikinci en büyük ihracat kolu ve en büyük istihdam koludur.¹⁹² Kazakistan, kanıtlanmış bakır rezervleri bakımından dünyada üçüncü sıradadır. Yaklaşık 30-40 yıl yetecek bakır rezervleri vardır ve yıllık üretimin yakın bir gelecekte 400.000 tona ulaşması beklenmektedir.¹⁹³

2004 yılında ülkede bir önceki yıla oranla %2,9 artışla toplam 445.200 ton bakır üretilmiştir. Çelik Karaganda'da üretilmektedir ve 2004 yılında üretim hacmi bir önceki yıla göre %6,3 oranında artarak 5 milyon 388 bin ton olarak gerçekleşmiştir. Çin'in artan talebi, bu sektörü olumlu yönde etkilemiştir. Kurşun ve çinko sanayi ise Kazakistan'ın Güney bölgesinde gelişmiştir. Bu sektörün en eski merkezi Leninogorsk ve en yeni merkezi Altay'daki Ust-Kamenogorsk'tur. Kazakistan ayrıca dünyanın Kanada ve Avustralya'dan sonra en büyük üçüncü uranyum üreticisidir. 2004 yılında

¹⁹⁰ İGEME, a.g.r., s.152

¹⁹¹ DEİK, a.g.r., s.7

¹⁹² Duran, a.g.e., s.32

¹⁹³ İsmail Adem, **Kazakistan Cumhuriyeti Ülke Raporu**, KOSGEB, Aralık 2004, s.10

3.719 ton uranyum üreten Kazakistan'daki toplam rezervlerin 1,5 milyon ton (tüm dünyadaki rezervlerin %20'si) olduğu hesaplamakta ve Kazak hükümeti, 2010 yılına kadar 7 yeni uranyum madeni açarak yıllık üretimi 15.000 seviyesine getirmeyi planlamaktadır.¹⁹⁴

Madencilikte 2005 yılında 3.003,7 milyar tenge'lik ürün üretilmiş olup, bu durum 2004'e kıyasla %3,2 oranında artmıştır. Bu dönemdeki artışlar genelde doğal gaz %25, gaz kondensörü %21, linyit %14,5, bakır filiz %11, krom filiz %8,9, demir %8,6 ve kurşun-çinko filizi %4,3, ham petrol %1,1 üretiminin artması sayesinde elde edilmiştir. Aynı zamanda, altın içeren filiz üretiminde %51,5, bakır-çinko filizi üretiminde %99,9, taş kömürü üretiminde %98,7 azalma olmuştur. Metalürji sanayi ve hazır metal ürünleri üretiminde 2005'de 729,4 milyar tenge'lik üretim yapılmış olup, bunun içinde kara ve renkli metalürji ürünleri sırasıyla 279,2 ve 393,5 milyar tenge'yi bulmuştur. Genel faaliyete göre, fiziki hacim endeksi 2005 yılında 2004'e kıyasla %93,7 olmuştur.¹⁹⁵

2.3.1.1.4. Enerji

Bağımsızlığın ardından siyasi ve ekonomik istikrara kavuşan Kazakistan'da dünyanın en büyük petrol, uranyum, bakır, demir, altın ve kurşun, çinko, barit, magnezyum rezervleri bulunmaktadır. Dünya demir rezervinin %6'sı Kazakistan'dadır. Kazakistan doğal kaynakları ve coğrafyası itibarıyla çok umut verici bir ülkedir. Hacim ve çeşit bakımından mineral ve hammadde yatakları ile dünyanın sayılı ülkelerinden biridir. Kazakistan'da 1225 çeşit mineral ihtiva eden 493 yatak bulunmaktadır. Kömür, demir ve altın rezervleri itibarıyla Kazakistan dünya sıralamasında ilk on ülke arasında, doğalgaz, petrol ve alüminyum rezervleri itibarıyla da, sırası ile ilk on iki, ilk on üç ve ilk on yedi ülke arasında yer almaktadır. Ülkenin mineral ve hammadde üretimi ise, kendi ihtiyacının çok üstündedir. Bu nedenle metalik bizmut, süngersi titanyum, kil ve

¹⁹⁴ DEİK, a.g.r., s.8

¹⁹⁵ T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, a.g.r., ss. 29-30

rafine bakır, mangan ve konsantreleri üretiminin %90'ı, petrol, metalik kurşun ve çinko üretiminin %80'i ile doğalgaz, kömür, demir cevheri ve krom üretiminin de %50'den fazlası ihraç edilmektedir. Kazakistan toprakları altında keşfedilmiş maddi zenginlik 2 trilyon dolarından fazladır.¹⁹⁶

Kazakistan'da sanayiinin temelini oluşturan enerji sektöründe son dönemlerde bu alana giren yüksek oranlarda yabancı sermaye sayesinde önemli bir üretim artışı yaşamaktadır. Petrol üretimi, 2003 yılında günde 1 milyon varil ile Kazakistan tarihinin en yüksek seviyesine ulaştıktan sonra artmaya devam etmiş ve 2004'ün ilk yarısında 1,13 milyon varil (56,3 milyon ton) seviyesine ulaşmıştır. 2015 yılında 100 milyon tonu Hazar Denizi'nden olmak üzere toplam 150 milyon tonluk üretim seviyesine ulaşılması planlanmaktadır. Toplam üretimin %83'ü ihraç edilmektedir. Kazakistan'da yaklaşık 55 bölgede petrol bulunmaktadır. En büyük alanlar Tengiz, Uzen, Karachaganak, Zhanazhol ve Kalamkas bölgeleridir.¹⁹⁷

Ülkenin petrol işleme endüstrisi devlet tarafından idare edilmekte ve düşük kapasitesiyle çalışmaktadır. Petrol üretimi için ülkeye yüksek miktarlarda yabancı sermaye gelirken, rafineriler ve genel olarak petrokimya sektörü bu imkana sahip değildir. Atrau, Şımkent ve Pavlodar'da bulunan rafineriler, 2004 yılında bir önceki yıla göre %7 artışla 9,4 milyon ton petrol işlemişlerse de halen yarı kapasiteyle çalışmaktadırlar. Kazakistan'da doğalgaz üretimi ise 1996'dan bu yana iki katı büyümüş ve gittikçe daha fazla yabancı yatırım çeker hale gelmiştir. 2004 yılında doğalgaz üretimi, özellikle Karaçaganak yataklarındaki üretim sayesinde bir önceki yıla göre %53 oranında artarak 11,6 milyar m³ olarak gerçekleşmiştir.¹⁹⁸

¹⁹⁶ T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, a.g.r., ss. 47-48

¹⁹⁷ TİKA, **Kazakistan Ülke Raporu**, <http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/Kazakistan.doc>, Erişim: 08.03.2006

¹⁹⁸ DEİK, a.g.r., s.7

2.3.1.1.5. Bankacılık ve Sigortacılık

Kazakistan'da bankacılık sistemi diğer Orta Asya ülkelerine kıyasla daha gelişmiştir. Kazakistan'ın 1992 yılında bağımsızlığını kazanmasından sonra Dünya Bankası ve Uluslararası Finans Kurumu gibi kuruluşların da mali desteği ile bankacılık sistemi yeniden düzenlenmiştir. Yeni sistemde Alman bankacılık sistemi model alınmış olmakla birlikte ülkenin kendi koşullarına uygun bir bankacılık sistemi geliştirilmiştir.¹⁹⁹

Kazakistan Milli Bankasının Nisan 1994'ten bu yana uyguladığı düzenlemelerle, ülkedeki banka sayısı 200'den, 1997 başı itibariyle yaklaşık 100'e düşürülmüştür. 1994 yılında ülkede kayıtlı 84 banka mevcut olup, bunlardan 6'sı devlet bankasıydı. Bu bankalar arasında 22 yabancı sermayeli banka da bulunmaktaydı. 2002 yılında banka sayısı yaklaşık 38'e indirilmiştir. Yabancı sermayeli banka sayısı ise yaklaşık 17 civarındadır.²⁰⁰ 2006 başında Kazakistan'da 34 ikinci derece banka faaliyet göstermektedir. 2004'ten itibaren aşağıdaki tüm göstergelerin büyüme hızı bankacılık sektörünün Kazakistan ekonomisindeki olumlu rolünü göstermektedir.²⁰¹

Tablo 16. Kazakistan Ekonomisinde Bankacılık Sektörünün Göstergeler

	<i>01.01.04</i>	<i>01.01.05</i>	<i>01.01.06</i>
<i>GSYİH (milyar Tenge)</i>	4.449,8	5.542,5	7.300
<i>Aktiflerin GSYİH' ya oranı (%)</i>	37,7	48,5	61,8
<i>İkraz Portföyü GSYİH' ya Oranı (%)</i>	24,2	32,7	41,9
<i>Öz Sermayenin GSYİH' ya Oranı (%)</i>	5,2	6,3	8,0
<i>Tüzel ve Özel Şahıslar Depozitolarına GSYİH' ya Oranı (%)</i>	21,8	29,0	34,6

Kaynak: T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Kazakistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri**, Mayıs 2006, s. 39

¹⁹⁹ Duran, a.g.e., s. 46

²⁰⁰ Adem, a.g.r., s.15

²⁰¹ T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, a.g.r., s. 34

1 Mayıs 2001 tarihi itibarıyla sigortacılık faaliyetini sürdürme lisansına 40 sigorta kuruluşu sahip olup, bunların içinde 5 tane yabancı sermayeli şirket mevcuttur. Bu şirketler şunlardır: SK Almatı Uluslararası Sigorta Grubu A.Ş., AIG Kazakistan Sigorta Şirketi A.Ş., SK Terra A.Ş., SK Ekopolis A.Ş., Dinastiya A.Ş. Kazakistan'da yaklaşık 300'e yakın sigorta kuruluşlarının şube ve temsilcilikleri bulunmaktadır.²⁰²

Tablo 17. Sigorta Şirketlerinin Temel Göstergeleri

	01.01.2004	01.01.2005	01.01.2006
<i>GSYİH (milyar Tenge)</i>	4.449,8	5.542,0	7.300,0
<i>GSYİH'ya Sigorta Şirketlerinin Oranı (%)</i>	0,65	0,72	0,91
<i>GSYİH'ya Öz Sermaye Oranı (%)</i>	0,30	0,53	0,61
<i>GSYİH'ya Aktifler Oranı (%)</i>	0,70	0,80	1,00
<i>Sigorta Primlerinin Kişi Başına Oranı (Tenge)</i>	1.931,0	2.665,0	4.475,0

Kaynak: T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Kazakistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri**, Mayıs 2006, s. 45

Sigorta sektörünün temel göstergelerine değinirsek 2006'da sigorta şirketleri taahhütlerinin tutarı 28.086,5 milyon tenge ve 2005'e göre %93,6 oranında artmıştır.²⁰³

Tablo 18. Sigorta Sektörünün Yapısı

	01.01.2005	01.01.2006
<i>Sigorta Şirketlerinin Sayısı</i>	36	37
<i>Yerleşik Olmayan Şahısların Katılımıyla</i>	6	4
<i>Hayat Sigortası</i>	2	3
<i>Sigorta Brokerlerinin Sayısı</i>	8	12
<i>Tarifeleri Yapan Sayısı</i>	27	30
<i>Audit Sigorta Faaliyetini Gerçekleştirme Lisansına Sahip olan Audit Şirketlerinin Sayısı</i>	34	36

Kaynak: T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Kazakistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri**, Mayıs 2006, s. 44

²⁰² Duran, a.g.e., s. 48

²⁰³ T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, a.g.r., s. 45

1 Ocak 2006 yılında sigorta piyasasında 37 lisanslı sigorta şirketi (bunun içinde: 3-Hayat sigortası, 4-Kazakistan Cumhuriyeti'nde yerleşik olmayan şahısların katılımıyla), 12 lisanslı sigorta brokeri, 30 tarifeleri yapan lisanslı şirket ve audit sigorta faaliyetini gösterme lisansına sahip olan 36 audit şirketi faaliyet göstermektedir.²⁰⁴

2.3.1.1.6. Taşımacılık ve Telekomünikasyon

Günümüzde Kazakistan'ın ulaşım sistemi bir kompleks hale dönüşmüştür. Bu kompleks içinde karayolları, demir yolu, sanayi işletmeleri için yapılmış karayolu, petrol, gaz ve petrol ürünlerinin taşınmakta olduğu binlerce kilometre ana boru hattı, nehir yolu, binlerce demiryolu istasyonu, onlarca büyük liman, tersaneler ve birçok havalimanı yer alır.²⁰⁵

Kazakistan'da ulaştırma büyük ölçüde demiryollarına dayalıdır. Toplam 13.061 km uzunluğa sahip olan Kazak demiryolları, halihazırda karayolu, nehir ve deniz taşımacılığı ile bütünleştirilmiş durumdadır. 2004 yılında Kazakistan'da taşınan toplam kargo miktarı %9 oranında artarak 1,84 milyar ton olarak gerçekleşmiştir. Demiryolu ile taşımacılıkta artış %6,2, karayolu ile taşımacılıkta artış ise %9,4 olarak gerçekleşmiş, havayolları aracılığıyla taşınan kargonun miktarı ise %24,6 oranında azalmıştır. Ülkede yolcu taşımacılığı ise 2004 yılında %9,6'lık bir düşüş kaydetmiştir.²⁰⁶ Kazakistan'da 2005 yılında yük taşıma hacmi 1.927,9 milyon ton olmuş ve 2004 yılına göre %4,8 oranında artmıştır.²⁰⁷

²⁰⁴ T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, a.g.r., s. 44

²⁰⁵ Nurgaliev, a.g.e., s. 75

²⁰⁶ DEİK, a.g.r., s.9

²⁰⁷ T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, a.g.r., s. 31

Tablo 19. Ulaştırma Araç Çeşidine Göre Yük ve Yolcu Taşıma

	<i>Ocak-Aralık</i>		<i>Ocak-Aralık 2004'e göre (%)</i>
	<i>2005</i>	<i>2004</i>	
Araçla Yük Taşıma(toplam bin ton)	1.927.909,3	1.840.044,5	104,8
- <i>Demir Yolu</i>	225.924,2	215.236,0	105,0
- <i>Kara Yolu</i>	1.500.554,6	1.434.908,3	104,6
- <i>Boru Hattı</i>	190.963,5	181.861,6	105,0
- <i>Hava Yolu</i>	21,0	18,3	114,7
- <i>Nehir Yolu</i>	825,0	572,3	144,2
- <i>Deniz Yolu</i>	9.621,0	7.448,0	129,2
Yük Taşıma Hacmi, toplam (milyon ton-km)	297.521,88	282.380,15	105,4
- <i>Demir Yolu</i>	173.814,7	163.820,7	106,1
- <i>Kara Yolu</i>	46.838,3	43.123,6	108,6
- <i>Boru Hattı</i>	76.662,5	75.271,5	101,8
- <i>Hava Yolu</i>	99,0	68,2	145,2
- <i>Nehir Yolu</i>	89,1	82,0	108,6
Yolcu Taşıma Hacmi, toplam (milyon yolcu-km)	107.550,6	100.089,9	107,5
- <i>Kara Yolu</i>	12.109,3	11.815,9	102,5
- <i>Boru Hattı</i>	91.600,5	85.058,2	107,7
- <i>Hava Yolu</i>	3.292,5	2.641,9	124,6
- <i>Şehir Elektrik Ulaştırması</i>	547,8	573,4	95,5
- <i>Nehir Yolu</i>	0,464	0,467	99,4

Kaynak: T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Kazakistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri**, Mayıs 2006, s. 32

2005'de Kazakistan'ın demir yolu ulaştırmasıyla 225,9 milyon ton yük taşınmış olup, geçen yılın aynı dönemine göre %5 oranında artış göstermiştir. 2005'de kara yolu ulaştırması 1.500,6 milyon ton olup, geçen yılın aynı dönemine göre %4,6 oranında artmıştır. 2005 yılında ana boru hattıyla 191,0 milyon ton yük (2004 yılına kıyasla %5 oranında artış) taşınmıştır. Taşınmış olan yükün genel hacminin 65,6 milyon tonu (geçen yılın aynı dönemine göre %103,2) petrol ve petrol ürünlerine, 125,3 milyon tonu (%106,0) gaza aittir. 2005 yılında Kazakistan'da hava yoluyla 20.938,2 ton yük taşınmış ve geçen yılın aynı dönemine göre %114,7 olmuştur. 2005 yılında nehir yoluyla 825,0 bin ton yük getirilmiş, 2004 yılına göre %44,2 oranında artış göstermiştir. Deniz yoluyla 9.621,0 bin ton getirilmiş olup, 2004 yılına kıyasla %29,2 oranında artmıştır. 2005 yılında Kazakistan ulaştırma araçlarıyla 9.918,0 milyon yolcu taşınmıştır. 2004 yılına kıyasla yolcu taşıma, trolleybüsle -%8,7, tramvayla -%1,1 oranlarında düşüş, demir

yoluyla %2,4, hava yoluyla %27,0, otobüsle %6,2, taksiyle %5,2 oranlarında artış göstermiştir.²⁰⁸

Demiryolları

Kazakistan'ın ulaşımı büyük ölçüde demiryolları ulaşımına dayanmaktadır. Demiryolu hatlarının uzunluğu 13.601 km'dir. Bu ağın yaklaşık 4.000 km'lik bölümü elektrikli, 10.205 km'lik bölümü otomatik blok sistemi ile donatılmış ve 13 km'lik bölümü de radyo iletişimi ile donatılmıştır. Yolcu taşımacılığı %55'i, yük taşımacılığın ise %85'i demiryolları üzerinden yapılmaktadır.²⁰⁹

Devlet tekelindeki Kazakistan Demir Zholy Şirketi (Kazakistan Demiryolları Şirketi) 1 milyar doları tutarında üç yıllık bir yenileme programını dış borçla finanse etmek sureti ile başlatmıştır. Şirket, yolcu taşımacılığında zarar etmektedir. Ancak yolcu taşımacılığının yük taşımacılığında ayrılarak başka bir kuruluş altında yürütülmesi yönünde çalışmalar yürütülmektedir. Demiryollarının yeniden yapılandırılması ve reformu çalışmaları uzun bir süreç olup, bu çalışmaların 2010 yılından önce sona ermesi beklenmemektedir. Demiryolu ağı Kazakistan'ı Avrupa'ya Rusya üzerinden, Basra Körfezi'ne İran üzerinden ve Pasifik'e Rusya ve Çin üzerinden bağlamaktadır.²¹⁰

Karayolları

Karayolu taşımacılığı ülkenin büyüklüğü, gece-gündüz sıcaklık farklarının yüksek olması gibi nedenlerle tercih edilmemektedir. Şehirlerarası karayolları üzerinde yeterli tesis bulunmaması da karayolu taşımacılığının tercih edilmesi önünde önemli bir engel teşkil etmektedir. Ülkenin karayollarının uzunluğu 81.331 km olup, bunun %95'i asfaltlıdır. Asya Kalkınma Bankası (ADB), Avrupa Kalkınma Bankası (EBRD) ve İslam

²⁰⁸ T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, a.g.r., ss. 32-33

²⁰⁹ DEİK, **Kazakistan Ekonomisi ve Türkiye ile İlişkileri**, Haziran 1998, s. 9

²¹⁰ İGEME, a.g.r., s. 18

Kalkınma Bankası (IDB) 284 milyon dolar tutarındaki bir otoyol rehabilitasyon projesini birlikte finanse etmektedir. Söz konusu proje, yeni başkent Astana ve ülkenin ticaret merkezi Almatı'yı birbirine bağlamaktadır.²¹¹

Havayolları

Ülkede halihazırda faaliyet gösteren 22 havaalanı bulunmaktadır. Bunlardan Almatı, Uralsk, Ekibastuz, Kökçetav, Taraz ve Urcar'da bulunan altısı özel teşebbüstür. Kazak-Türk anonim ortaklığında kurulan ATMA Atırâu Havaalanı Taşımacılık Şirketi, Atırâu havaalanında 1994'ten beri faaliyet göstermektedir. Şirketin hisseleri iki taraf arasında yarı yarıya paylaşılmıştır. Şirket, yolcu ve yer hizmetleri sunmaktadır.²¹²

Nehir ve Deniz Taşımacılığı

Kazak Devleti, 4 Aralık 1998 tarihinde Kazmortransflot Denizcilik Şirketi isimli kamu işletmesini oluşturarak, söz konusu şirketi nehir ve deniz taşımacılığında sorumlu kılmıştır. Kazmortransflot, 1 Kasım 2001 tarihinde Kazakistan tarihinde ilk kez Hazar Denizi üzerinde deniz taşımacılığı faaliyetlerini başlatmıştır. Kazmortransflot Kazak petrolünü ve petrol ürünlerini FOB Aktau-FOB Batumi transit koridoru üzerinden taşımada özel haklara sahiptir. Şirket, petrol ihracatçıları ile toplam 1,8 milyon ton petrolün taşınması üzerine çeşitli sözleşmelere imza atmıştır. Tengiz Chevroil ve Mangistau Munai Gas gibi büyük petrol şirketleri tarafından ihraç edilen petrolün en önemli kısmı Aktau limanı üzerinden Bakü ve Makhachkala'ya gönderilmektedir. Tengiz bölgesi petrolü üretimindeki artış ve Tengiz Chevroil'in petrolü Bakü ve Poti üzerinden boru hattı ve demiryolu ile taşımada tarife indirimi kazanması taşımacılık maliyetlerini önemli ölçüde düşürmüştür. Bakü-Supsa boru hattı Tengiz Chevroil finansmanı ile faaliyete geçmiştir. Tüm bu gelişmeler petrol taşımacılığının gelişmesinde önemli fırsatlar yaratmaktadır. Metal ürünlerin taşımacılığı da giderek artış

²¹¹ İGEME, a.g.r., s.18

²¹² y.a.g.r., s.18

göstermektedir. İran önemli miktarda çelik üretimine sahip olmasına rağmen iyi kalitede levha metale ihtiyaç duymaktadır. Kazakistan'dan Türkiye'ye hurda metal ihracatı da Türkiye'deki talep artışına bağlı olarak artış göstermiştir. Su taşımacılığı vasıtası ile hububat ihracatı Kazakistan için önemli potansiyel arz etmektedir. Özellikle İran gibi yılda yaklaşık 5,5 milyon ton hububat ihtiyacı olan ülkelere Kazakistan kendi filosu ile hububat ihraç etme olanağına sahip olabilir. Aktau limanında yeni bir hububat terminalinin yapımının tamamlanması ile Kazak hububatının çevre ülkelere ihracatı ve aynı zamanda Kazakistan üzerinden transit ticareti gerçekleştirilebilecektir. Kazakistan'ın İran'a hububat nakliyesi hususunda ülke ile bir hazırlık anlaşması bulunmaktadır.²¹³

2.4. KAZAKİSTAN EKONOMİSİNDE DIŞ TİCARETİN YAPISI VE DIŞ TİCARET POLİTİKALARI

Bu bölümde Kazakistan'ın geçiş sürecinden bugüne ihracat-ithalat yapısı incelenerek, dış ticaret açısından kalkınma stratejileri içinde yer alan ithal ikameci ve dışa dönük politikalarının uygulama sonuçları değerlendirilecektir.

2.4.1. Kazakistan'ın Geçiş Sürecinde Dış Ticarete Olan Gelişmeler

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Kazakistan ekonomisinin dönüşüm sürecine girmesi ülkenin her alanında olduğu gibi ticaret alanında da önemli değişmelere yol açmıştır. Sovyet döneminde Kazakistan'ın ticareti büyük ölçüde SSCB üye ülkeleriyle yapılmıştır. Uluslararası ekonomik ve ticari ilişkilerin yönetimi devlet tarafından sürdürülmüştür. Yaklaşık 200 kategoriden oluşan ülkenin ihracatının bileşimi ithalat ve ihracat kota ve lisans uygulamalarına tabi tutulmuştur. Bu mal grubunun büyük bir bölümü stratejik öneme sahip petrol, doğal gaz, maden gibi hammaddeler

²¹³ İGEME, a.g.r., s.19

oluşturmakta ve bunların ihracatı Kazintorg, Kazametaexpert, Kazcontract v.d. gibi kamu kuruluşları tekeli altında gerçekleşmiştir.²¹⁴

Kazakistan bağımsızlığını kazandıktan sonra, dış ticaret reformları birkaç konuda yapılmaya başlamıştır. Bunlar; dış ticaret fiyatlarının serbestleştirilmesi, dış ticaret sisteminin yeniden yapılandırılması, pazar çeşitlendirilmesi ve döviz sisteminin değiştirilmesidir.

1993 yılından önce BDT ülkeleriyle olan ticaret devlet siparişlerine bağlıydı. Milli önem taşıyan malların ihracat hakkı, devletin tekelindeydi. Daha önce başlayan dış ticaret serbestleştirilmesi ihracata yansımamıştır. Yaklaşık 200 mal için ihracat kotaları ve lisansları uygulanmaya devam ediyordu. Bunlar: enerji ve yakıt kaynakları, demir ve demir dışı metaller, gıda malları, inşaat malzemeleri, çeşitli imalat ve tüketim mallarıdır. Stratejik olarak nitelendirilen malların ihracatı merkezi denetim altında gerçekleştiriyordu. Eski Sovyet ülkeleriyle olan ticaretin büyük bir kısmı, hükümetler arası ikili anlaşmalarla düzenleniyor ve kliring usulüyle yapılıyordu. 1993 yılında ikili anlaşmaların kapsadığı dış ticaret toplam ticaretin yüzde %60'ına düşmüştür.²¹⁵

Kazakistan, 1994 yılında, IMF'in önerileri doğrultusunda ekonomi politikasını değiştirmiştir. Dış ticaret açısından bu hızlı bir serbestleşme demek olup bu kapsamda lisans ve kotalara tabi olan mal sayısı azaltılmıştır. 1994 yılında, dış ticarete liberalizasyon yönünde çeşitli adımlar atılmıştır. Buna bağlı olarak tüm ithalat kotaları feshedilmiş, ithalat ve ihracat tarifeleri indirilmiştir. Madencilik, metalürji ve mobilya üretimi yapacak tesislerin ithalatında gümrük vergisi muafiyeti sağlanmıştır. Ancak, et ve tuz gibi bazı ürünlerin tarifeleri yükseltilmiştir. Kazak hükümeti, ithalat lisansı zorunluluğunu pek çok mal üzerinden kaldırmış olmakla birlikte, sağlık ve güvenlik gerekçeleriyle tıbbi ve teknik ilaçlar, koruma için kullanılan kimyasallar, uyuşturucu ve psikoterapik madde, zehirler, sanayi atıkları, barut, patlayıcı madde, havai fişekler,

²¹⁴ İbrayeva Toka, a.g.t., s. 66

²¹⁵ Somuncuoğlu, a.g.e., s.122

silahlar ve şifre araçları, etil ispiertosu ve votka gibi belirli ithal malları hala lisansa tabidir.²¹⁶

1995 yılında ihracat ve ithalata uygulanan bütün kota ve lisanslar iptal edilmiştir. Bu yıl, devletin dış ticarete doğrudan katılımına son verilmiştir; yani stratejik malların merkezi ihracat yapısı iptal edilmiştir. İhracatçıların kazançlarının bir kısmını devlete satma mecburiyeti kalkmıştır. Barter ticareti yasaklanmıştır. Bu tedbirlerle Kazakistan, dış ticaret sistemini büyük ölçüde serbestleştirilmiştir. 1995 yılında Kazakistan dış ticareti açısından diğer bir gelişme yaşanmıştır. Rusya, Kazakistan, Beyaz Rusya ve Kırgızistan Gümrük Birliği anlaşmasını imzalamış ve Mart 1995'te aralarındaki gümrük duvarları iptal edilmiştir. 1996 yılında dış ticaret serbestleştirilmesi devam etmiştir. İhracat vergileri iptal edilmiştir. 1997 yılında dış ticaretin diğer önemli bir sınırlandırılma aracı olan dış ticaret kontratlarının işlem yapılmadan önce Kazakistan Tarım Sanayi Borsası'na kaydetme şartı kaldırılmıştır. Yabancı yatırımcılara daha önce tanınan, ithalat malları üzerindeki muafiyetleri ve vergi avantajları iptal edilmiştir. Sadece Kazakistan topraklarında işlenmek üzere ithal edilen mallar için bu uygulama devam etmiştir. Yerli ve yabancı petrol ve alkollü içkiler üzerinde aynı oranda vergiler uygulanmaya başlanmıştır.²¹⁷

1997 yılında dış ticaret reformu devam etmiştir. 1997 yılının başında, ithalat vergilerinin ağırlıklı ortalaması %10 olarak azalmıştır. 1998 yılında Rusya'da yaşanan mali kriz ile birlikte Kazakistan'ın dış ticaret hacmi de önemli bir gerileme sürecine girmiştir. İhracatının önemli bir bölümünü petrol ve ham maddelerin oluşturduğu Kazakistan'da bu ürünlerdeki fiyat düşüşlerinden önemli oranda etkilenmiştir. Kazakistan'ın toplam dış ticaret hacmi 1997 yılında 14,1 milyar doların üzerinde iken 1999 yılına gelindiğinde 11,6 milyar dolar seviyelerine gerilemiştir. Diğer taraftan kriz sonrasında Kazakistan gümrük duvarlarını yükselterek ithalata kısıtlama getirmiş ve

²¹⁶ Sınay,a.g.t., s. 76

²¹⁷ Somuncuoğlu, a.g.e., s.123

ulusal ekonomiyi güçlendirmeye yönelik önlemlerle birlikte ithal ikameci bir politika izlemiştir.²¹⁸

Uluslararası enerji fiyatlarının son yılların en yüksek seviyesine ulaştığı 2000 yılı ile birlikte, Kazakistan krizin olumsuz sonuçlarından sıyrılmaya başlamış ve bu durum dış ticaret göstergelerine de yansımıştır. İlerleyen yıllarda yükseliş trendi devam etmiş ve dış ticaret hacmi 2001 yılında 16,5 milyar dolar, 2002 yılında 17,7 milyar dolar, 2003 yılında 22,3 milyar dolar, 2004 yılında 32,8 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.²¹⁹

2.4.2. Kazakistan'ın Dış Ticaretin Yapısı

Kazakistan bağımsızlığı kazandıktan sonra, dış ticarete yaptığı reformları ve belirttiği dış ticaret politikası, başka taraftan Kazakistan'ın varolan yüksek bir ithalat-ihracat potansiyeli, ulusal ekonomisinin dış ticaret alanında önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır.

Kazakistan'ın dış ticaret hacmi 1992 yılında 1 milyar 866 milyon dolar²²⁰ tutarında iken, 1995 yılında ise dış ticaret toplamı 10 milyar 700 milyon dolar²²¹ olup, yaklaşık 9 milyar dolara kadar artış göstermiştir.

Dış ticaretin seyrinde 1992 yılından bu yana gözlenen gelişmeler, ülkenin dış ticaret dengesinin değişken yapısını ortaya koymaktadır. Dış ticaret açığı 1997 yılında 276,4 milyon dolar iken (GSYİH'nın %1,2'si), 1998 yılında 801,2 milyon dolar düzeyine yükselmiştir. 1998 Ağustos'unda Rus rublesinin devalüe edilmesini takiben ülkeye giren ucuz Rus malları 1998 yılı sonuna doğru Kazak piyasasının dalgalanmasına neden olmuş, dış ticaret açığı genişlemiştir. Bu gelişmeler karşısında 1999 yılı Nisan ayında tenge'de %30 oranında devalüasyon yapılmış ve 1999 yılı sonu itibarı ile

²¹⁸ TİKA, **Kazakistan Ülke Raporu**, <http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/Kazakistan.doc>, Erişim: 08.03.2006

²¹⁹ DEİK, a.g.r., s. 10

²²⁰ İbrayeva Toka, a.g.t., s. 67

²²¹ Nurgaliev, a.g.e., ss. 135-136

ticarete dengeye yaklaşılmıştır. 1999 yılının ikinci çeyreğinden itibaren dünya petrol fiyatlarındaki yükselme ve batılı petrol şirketlerinin üretimlerindeki artış, ihracat gelirlerinin artmasına yardımcı olmuştur. Netice olarak, 1999 yılında GSYİH'nin %2'si kadar bir dış ticaret fazlası elde edilmiştir. 2000 yılında petrol ihracatının iki kattan fazla artması sayesinde ticaret fazlası ani bir artış göstererek GSYİH'nin %15'ine ulaşmıştır. 2001 yılında bu oran daralarak %6'ya düşmüştür; 2002 ve 2003'te ise yeniden artarak sırası ile %10 ve %14 olmuştur. Yüksek düzeyde seyreden petrol fiyatları ve artan petrol ihracatı dış ticaret fazlasının 2004'te de artmaya devam etmesini sağlamıştır.²²² Kazakistan'da dış ticaret 1995-2004 yılları arasında dış ticaretin hacmi 3,6 katı yükselerek 2004 yılında 32.877,5 milyon dolar olarak gerçekleşmiş, bu rakam 2003 yılına göre %54 kadar bir artış göstermiştir.²²³

Tablo 20'de Kazakistan'ın dış ticaretin yapısı verilmektedir.

Tablo 20. Kazakistan'ın Dış Ticareti (Milyon Dolar)

	1996	1998	2000	2001	2002	2003	2004	2005
<i>İhracat</i>	6.291,7	5.870,6	9.288,1	9.024,7	9.709,1	12.900,4	20.096,2	27.849,0
<i>İthalat</i>	6.626,7	6.671,5	6.848,2	7.849,9	6.490,5	8.326,9	12.781,3	17.352,0
<i>Hacim</i>	12.918,4	12.542,1	16.136,3	16.874,6	16.199,6	21.227,3	32.877,5	45.201,0
<i>Denge</i>	-335,0	-800,9	2.439,9	1.174,8	3.218,6	4.573,5	7.314,9	10.497,0

Kaynak: T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Kazakistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri**, Mayıs 2006, s. 75

Son dönemlerde başta Çin olmak üzere gelişmekte olan piyasalarda artan talep ve Ortadoğu'daki sorunlar nedeniyle dünya piyasalarında yükselen petrol fiyatları, Kazakistan'ın ticaret fazlasının artmasına yol açmaktadır. 2005 yılının ilk çeyreğinde ticaret hacmi 9 milyar dolar olarak gerçekleşmiş, aynı dönemde ihracat %41,3 artışla 5,7

²²² İGEME, a.g.r., s.67

²²³ Abdiyev, a.g.d., s. 98

milyar dolar, ithalat ise %37,9 artışla 3,3 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır.²²⁴ 2004 yılı ticaret fazlası 7,3 milyar dolar, 2005 yılı ticaret fazlası da 10,5 milyar dolar düzeyindedir. 2004 yılında ihracat bir önceki yıla göre yaklaşık %55 oranında artarak 20 milyar, 2005 yılında da %39 artarak 28 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. 2004 yılı ithalatı ise %52 artışla 13 milyar, 2005 yılında %36 artışla 17 milyar dolar olmuştur. Kazakistan'ın ithalat ve ihracatın 2005 yılı GSYİH'sındaki payı sırasıyla %31 ve %50'dir.²²⁵

Tablo 21. 2005 yılında Kazakistan'ın Dış Ticaretinde Başlıca Maddeler (%)

<i>İhracat</i>		<i>İthalat</i>	
<i>Mineral Ürünler</i>	65,0	<i>Makineler</i>	43,0
<i>Baz Metaller</i>	20,0	<i>Kimyasallar</i>	15,0
<i>Gıda Ürünleri</i>	6,0	<i>Mineral Ürünler</i>	12,0
<i>Kimyasallar</i>	4,0	<i>Baz Metaller</i>	12,0
<i>Makineler</i>	2,0	<i>Gıda Ürünleri</i>	8,0
<i>Diğer</i>	3,0	<i>Diğer</i>	10,0

Kaynak: DEİK, **Kazakistan Ülke Bülteni**, Mayıs 2005, s. 10

Kazakistan sahip olduğu üretim yapısı itibarı ile daha ziyade hammadde ve yarı mamul ihracatçısı bir ülkedir. Petrol ve petrol ürünleri, demirli metaller, kimyasallar, makineler, hububat, yün, et, kömür ülkenin başlıca ihraç ürünleridir. İhracatın yarısından fazlasını petrol ve petrol ürünleri oluşturmaktadır. Tüketim malları ihracatı çok sınırlı düzeydedir. Ülkenin başlıca ihraç ürünleri olan petrol, gaz ve metallerin ihracatın önemli bir kısmını oluşturması, Kazakistan'ın dış ticaret dengesini uluslararası mal fiyatlarındaki değişmelere karşı korunmasız hale getirmektedir. İhracattaki bu yapıya karşılık, Kazakistan'ın ithalat kalemleri daha geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Özellikle ithal ikame politikası çerçevesinde, ulusal üretim için gerekli makine ve

²²⁴ DEİK, a.g.r., s. 11

²²⁵ T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, a.g.r., s. 63

ekipmanların ithalatı önemli bir yer işgal etmektedir. İnşaat malzemeleri ithalatı ve doğrudan yabancı yatırımların sermaye malları ithalatı önemli ithalat kalemleridir. 2005 yılında ithal edilen başlıca ürünler petrol yağları, vagon ve yük taşımaya mahsus araçlar, otomobiller, kök kömürü, sondaj makineleri, petrol boruları, tarım makineleri, telekomünikasyon araçları ve kamış şekeri olmuştur.²²⁶

Tablo 22. Kazakistan'ın Dış Ticaret Yaptığı Başlıca Ülkeler (%)

<i>İhracat</i>				<i>İthalat</i>			
	<i>2003*</i>		<i>2005**</i>		<i>2003*</i>		<i>2005**</i>
<i>Rusya</i>	18,2	<i>İsviçre</i>	15,0	<i>Rusya</i>	39,2	<i>Rusya</i>	36,0
<i>Çin</i>	12,1	<i>Rusya</i>	13,2	<i>Çin</i>	20,7	<i>Almanya</i>	7,3
<i>Almanya</i>	8,8	<i>İtalya</i>	12,8	<i>Almanya</i>	10,1	<i>Çin</i>	6,6
<i>İsviçre</i>	7,4	<i>Çin</i>	10,7	<i>Fransa</i>	4,1	<i>ABD</i>	6,1
<i>Birleşik Arap Emirlikler</i>	4,1	<i>Fransa</i>	9,9	<i>Ukrayna</i>	3,2	<i>Ukrayna</i>	5,8

Kaynak: * İGEME, **Kazakistan Ülke Raporu-2003**, <http://www.igeme.org.tr/tur/yerinde/kazakistanhtm>, Erişim: 08.03.2006, s.73

** DEİK, **Kazakistan Ülke Bülteni**, Mayıs 2005, s. 10

Rusya, Kazakistan'ın ithalatından en fazla pay alan ülkedir. Bunda iki ülke arasındaki ticareti kolaylaştırıcı uygulamalar ve anlaşmalar rol oynamaktadır. Rusya, Kazakistan'a petrol ve petrol ürünleri, gıda sanayi ürünleri ve gıda hammaddeleri, makine ve ekipman, motorlu taşıt araçları tedarik eden başlıca ithalatçı olma özelliğini korumaktadır. Ancak son yıllarda Kazakistan'ın ithalatının ülke bazında çeşitlenmesi ve 2002 yılından itibaren Rusya'dan tüketim malları ithalatının düşüş göstermesi ile birlikte Rusya'nın ülkeye ithalatında az da olsa düşüşler gözlenmiştir. Tüketim mallarının ülke içi üretiminde meydana gelen artış, bu ürünlerin ithalatının daralmasına yol açmaktadır. Ülkenin ithalattaki payı 2001 yılında %45,4 iken 2005 yılında %36'ya gerilemiştir. Rusya'yı Kazakistan'ın sınır komşusu Çin takip etmektedir. Çin'in ithalattaki payı ise

²²⁶ İGEME, a.g.r.,s.67

giderek artış göstermekte olup, 2001 yılında %2,7 iken, 2005 yılında ise %6,6 olmuştur.²²⁷

2.4.2.1. İhracat

Kazakistan'ın dış ticaret yapısının belirgin özelliklerinden biri petrol, gaz ve demirli metaller gibi sektörlerin toplam ihracat hacmindeki payının yüksek olmasıdır. Kazakistan'ın ihracatının yaklaşık %65'ini petrol ve petrol ürünleri oluşturmaktadır. Bu durum, dünya petrol fiyatlarındaki artış sonrasında Kazakistan'ın dış ticaret hacmindeki önemli artışın nedenini de açıklamaktadır. Bununla birlikte, Kazakistan'ın petrol ve petrol ürünleri ihracatına yüksek bağımlılığı, bu ürünlerin fiyatlarının uluslararası piyasalarda düşük seyrettiği yıllarda Kazakistan ekonomisi için önemli bir sorun oluşturmaktadır.²²⁸

Kazakistan'ın dış ticaretinde ham malları ihracatı önemli yer alınmaktadır. Kazakistan'ın ihracatı 1999-2003 yılları arasında %15 oranında ortalama artış eğilimi göstermiştir. Ülkenin ihracatı ham petrol yağları üzerinde yoğunlaşmış durumdadır. 2003 yılı itibarı ile ihracatın yaklaşık %53'ünü ham petrol yağları ihracatı oluşturmuştur.²²⁹ 2003 yılında mineral ve petrol ürünlerin ihracatı 7.907,3 milyon dolar iken 2005 yılında ise 19.525,3 milyon dolara artış gösterdi. Bakır ve kara metaller ihracatında da önemli bir artış gözlenmektedir.

²²⁷ İGEME, a.g.r., ss.73-74

²²⁸ DEİK, a.g.r., s. 11

²²⁹ İGEME, a.g.r., s.70

Tablo 23. 2003-2005 yılları arasında Kazakistan'ın Başlıca Maddelere Göre İhracat (Milyon Dolar)

<i>İhracat Mal Grubu</i>	<i>2003</i>	<i>2004</i>	<i>2005</i>
<i>Tahıl</i>	564,6	440,4	240,8
<i>Un ve yarma sanayi ürünleri, malt, nişasta, inulin</i>	59,7	98,6	147,5
<i>Tuz, kükürt, toprak ve taş, sıvalama malzemeleri, kireç, çimento</i>	58,7	101,3	102,4
<i>Filiz, cüruf, kül</i>	350,2	724,0	925,6
<i>Mineral yakıt, petrol ve ürünleri, bitüm</i>	7.907,3	12.902,0	19.525,3
<i>Organik dışı kimya ürünleri, kıymetli ve seyrek toprak birleşimi, radyoaktif elemanları</i>	406,5	581,6	846,2
<i>Kürk hariç ham deri ve deri</i>	74,3	137,7	254,4
<i>Pamuk</i>	145,5	176,4	175,9
<i>İnci, kıymetli yarım kıymetli taşlar, kıymetli metaller ve ürünleri, süs takıları v.s.</i>	249,9	345,6	399,1
<i>Kara metaller</i>	1.538,9	2.187,5	2.244,5
<i>Bakır ve ürünleri</i>	741,6	1.198,9	1.507,5
<i>Alüminyum ve ürünleri</i>	27,0	23,9	25,5
<i>Kurşun ve ürünleri</i>	46,9	83,6	89,3
<i>Çinko ve ürünleri</i>	146,8	217,3	312,9
<i>Diğer asil olmayan metaller, metal seramik ve ürünleri</i>	81,4	110,2	149,2
<i>Makine, tesis ve mekanizmalar, parçaları ve gereçleri</i>	154,8	193,2	57,6

Kaynak: T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Kazakistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri**, Mayıs 2006, s. 80

Mineral ürünleri ve baz metaller ülke ihracatında büyük paya sahibidir, ancak bu malların oranlarında değişim olmaktadır. Geçen yıllar ile karşılaştırıldığında 2004 yılında genel ihracat hacminde mineral ürünlerin payının büyümesi (1995'te %29,2, 2004'te %68,3) ve metalürji sanayi ürünlerinin azalmasını (1995'te %41,2, 2004'te %19,4) gözlenmektedir. 2004'te 2003'e göre genel ihracat hacminde yiyecek ürünlerin %2 kadar ve metalürji ürünlerin payının %1 kadar azalması görülmektedir. Buna karşı mineral ürünlerin payı %4 kadar büyüdü. Ham petrol ve gazın hacim ve değerinde artması mineral ürünlerin payının büyümesine neden olmuştur. Yiyecek ürünlerin ihracatında bazı pozisyonlarında büyüme gözlemse de 2003 yılına göre, diğer ürünlerinin buğday, buğday karışımları, çavdar, arpa, et gibi ihracatı azalma olmuştur.²³⁰

²³⁰ Abdiyev, a.g.d., s. 99

Kazakistan bölgedeki en önemli hububat ihracatçılarından biridir. Buğday, ülkenin ihracatı açısından büyük önem taşımaktadır. Hububat ihracatının çoğunluğu Rusya, İran, Çin ve diğer Orta Asya ülkelerine gerçekleştirilmektedir. Hububat üretimi 2004 yılında bir önceki yıla göre %6,1 oranında düşerek 13,9 milyon ton olmuştur. Kazak yetkililer, üretimdeki düşüşe rağmen üretim kalitesinin arttığını ifade etmektedir. Ancak üretimdeki düşüş, hububat ihracatında da düşüş anlamına gelmektedir. Hububat ihracatı 2003/2004 döneminde 4,6 milyon ton, 2002/2003 döneminde 5,9 milyon ton olarak gerçekleşmiştir.²³¹

2004 yılında İsviçre %18,7, İtalya %15,5, Rusya Federasyonu %14,1, Çin %9,8, Fransa %7,3, Virjin Adaları %3,8, İran %3,5, Hollanda %2,3, İsrail %1,6, Portekiz %1,6, Azerbaycan 1,4, İspanya %1,4, ABD %1,4 ve Ukrayna %1,4 Kazakistan'ın ticari partnerleri durumundadır.²³²

Genel ihracat hacminde BDT ülkelerinin payı 2004 yılında %20,4'tir (2003'te %23,1). 2003 yılına göre BDT ülkelerin ihracatı %38 oranla büyüdü, yani 4.097,2 milyon dolardır. Bu süre içinde Kazakistan ürünlerinin ihracat hacmi tüm BDT ülkelerine artmıştır; Özbekistan %46, Beyaz Rusya %45, Rusya %44, Kırgızistan %42, Moldavya %28, Tacikistan %80, Kafkasya Ülkeleri (Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan) iki katı kadar büyümüştür. BDT ülkelerinden sadece Ukrayna %35 ve Türkmenistan'da %30 azalma görülmüştür. Kazakistan'ın genel BDT ülkelerine ihracatında Rusya'nın payı 1995'te %82, 2003'te %66 ve 2004 yılında %69 yer almaktadır. Kazakistan'ın genel ihracat hacminde diğer dünya ülkelerinin payı 2004'te %79,6'dır (2003'te %76,9). Ülke ihracat hacminde Avrupa ülkeleri büyük paya sahibidir. 2004 yılında Avrupa ülkelerine ihracatı %54,6'dır (2003'te %32,4). Bunların %34'ü Avrupa Birliği ülkelerine aittir. Kazakistan'ın Avrupa ülkelerine ihracatında 2004 yılına göre ülkelerin sıralaması şöyledir; İsviçre %18,7, İtalya %15,5, Fransa %7,3, Hollanda %2,3, Portekiz %1,6, İngiltere %1,2, Almanya %1,1'dir. Genel olarak 2003

²³¹ İGEME, a.g.r., s.67

²³² Abdiyev, a.g.d., s. 100

yılına göre Avrupa ülkelerine ihracatı 2,6 katı kadar artmıştır. Kazakistan'ın 2004 yılında 2003 yılına göre Asya ülkelerine ihracatı %31 kadar büyümüştür. Çin'in payı %9,8 Asya ülkelerinden devamlı en yüksek oranı tutmaktadır. 2004 yılında İsrail 5 katı, Japonya ve Kore Cumhuriyeti 3 katı, İran %73, Türkiye %47 büyüme göstermektedir. Buna karşı Endonezya ve Birleşik Arap Emirlikleri'ne ihracatı azalmıştır. Kazakistan ürününün Amerika'ya ihracatı 2 katı azalma göstermiştir.²³³

2.4.2.1.1. Kazakistan'ın Tarım ve Gıda Ürünleri İhracatı

Kazakistan, tarım ürünleri ihracatı ülkenin 1991 yılında bağımsızlığını elde etmesinden sonra tarım sektöründe yaşanan yeniden yapılanma çabalarıyla birlikte yıllar itibariyle dalgalı bir seyir izlemiştir.

Ülkenin 2003 yılı itibariyle toplam tarım ve gıda sanayi ihracatı 778,1 milyon dolar olup, ihracat bir önceki yıla göre %43,6'lık bir artış göstermiştir. 1992-2003 yıllarını kapsayan dönemdeki artış hızı ise %90'na yakındır. Bu süre boyunca ülke tarımsal ürünler ihracatında yaşanan en büyük artış, son on yılın en uygun iklim şartlarının yaşandığı 2000 yılında buğday üretiminin %53'lük bir oranla artmasının bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Kazakistan'ın tarım ve gıda sanayi ürünleri ihracatında bir çeşitlilik görülmemektedir. Kazakistan'ın en önemli tarım ve gıda sanayi ihracat ürün grubu 564,5 milyon dolarlık ihracat hacmi ile hububatlar olup, bu kalemdeki ürünler toplam tarım ürünleri ihracatının %71,2'sini kapsamaktadır. Gruptaki ürünlerin %92,5'ünü oluşturan buğday ülkenin en önemli ihraç kalemidir.²³⁴

Kazakistan 2003 yılı itibariyle dünyanın en önemli 8. önemli buğday ihracatçısı olup, dünya buğday ihracatının %4'ünü gerçekleştirmektedir. İhraç edilen buğdayın %98'ine yakın kısmı yumuşak buğday olup, geri kalan %2'lik kısım ise durum

²³³ Abdiyev, a.g.d., s. 100

²³⁴ İGEME, a.g.r., s.104

buğdaydır. Ülkenin bu ürün grubunda ayrıca 37,1 milyon dolarlık arpa ve 3,1 milyon dolarlıkta mısır ihracatı da mevcuttur.²³⁵

Tablo 24. Kazakistan'ın Tarım ve Gıda Sanayi Ürünleri İhracatı (2003)

Ürün	İhracat Değeri 2003 (Bin Dolar)	Ülke İhracatındaki Sıralaması	Dünya İhracatındaki Payı (%)	Dünya İhracatındaki Sıralaması
<i>Hububat</i>	564.599	4	1,5	13
<i>Değirmencilik ürünleri</i>	59.750	13	0,9	22
<i>Şeker ve şeker mamülleri</i>	38.670	18	0,2	60
<i>Tütün ve tütün yerine geçen işlenmiş maddeler</i>	20.003	23	0,1	66
<i>Balıklar,kabuklu hayvanlar,yumuşakçalar</i>	18.292	24	0,0	102
<i>Yenilen sebzeler ve bazı kök ve yumrular</i>	15.927	27	0,1	75
<i>Yenilen meyvalar,kabuklu yemişler,turunçgil ve kavun kabuğu</i>	11.580	28	0,0	96
<i>Süt ve süt mamülleri,kuş ve kümes hay.yumurtaları,bal vb.</i>	8.817	29	0,0	73
<i>Hayvansal ve bitkisel yağlar ve bunların müstahsalları</i>	8.451	30	0,0	89
<i>Esasını hububat,un,nişasta,süt teşkil eden müstahzarlar</i>	6.248	36	0,0	82
<i>Meşrubat,alkollü içkiler ve sirke</i>	4.382	40	0,0	109
<i>Örölmeye elverişli bitkisel maddeler,bitkisel müstahsallar</i>	3.739	41	0,7	26
<i>Yağlı tohum ve meyvalar,sanayi bitkileri,saman,hayvan yemi</i>	3.538	42	0,0	99
<i>Et,balık,kabuklu hayvan,yumuşakça vb.</i>	3.253	43	0,0	92
<i>Gıda sanayii kalıntı ve döküntüleri,hazır hayvan gıdaları</i>	3.206	44	0,0	99
<i>Tarifenin başka yerinde yer almayan hayvansal müstahsallar</i>	2.774	47	0,1	68
<i>Sebze,meyva,bitki parçaları,sert kabuklu yemiş konserveleri</i>	1.600	52	0,0	111
<i>Yenilen çeşitli gıda müstahzarları</i>	1.157	57	0,0	102
<i>Kakao ve kakao müstahzarları</i>	825	58	0,0	111
<i>Etlar ve yenilen sakatat</i>	668	60	0,0	89
<i>Kahve,çay, Paraguay çayı, baharatlar</i>	317	66	0,0	146
<i>Canlı hayvanlar</i>	274	68	0,0	112
<i>Laklar,sakızlar,bitkisel özsu, hülasalar</i>	31	83	0,0	120
Toplam Tarım ve Gıda Sanayi Ürünleri İhracatı	778.101	-	-	-
TOPLAM İHRACATI	12.926.691	-	-	-

Kaynak: İGEME, **Kazakistan Ülke Raporu-2003**, <http://www.igeme.org.tr/tur/yerinde/kazakistanhtm>, Erişim: 08.03.2006, ss.105-106

²³⁵ İGEME, a.g.r., ss.104-105

Kazakistan'ın buğday ihracatının yaklaşık %68'i eski Sovyetler Birliği ülkelerine yönelmiş olup, Ukrayna %39'luk bir oranla ilk sırada yer alırken, Azerbaycan %13, Rusya Federasyonu %11, Ürdün %7 ve İtalya %5 diğer önemli ithalatçı ülkeler olarak kaydedilmiştir. Buğday unu, Kazakistan ekonomisine ihracat geliri sağlayan bir diğer önemli sektördür. 2003 yılında ülkenin Özbekistan, Tacikistan, Afganistan ve Rusya Federasyonu başta olmak üzere buğday unu ihracatından 57,6 milyon dolarlık bir kazancı vardır.

Kazakistan'ın tarım ve gıda sanayi ihracatında bir başka önemli kalemi rafine şeker olup, ülkenin Rusya Federasyonu, Kırgızistan, Ukrayna ve Özbekistan'ı hedef alan 37,5 milyon dolarlık bir ihracatı vardır. Bu ürün grubunda ülkenin ayrıca 1 milyon dolara yaklaşan şekerleme ürünleri ihracatı da mevcuttur.

Kazakistan'ın 2003 yılı itibariyle 20 milyon doları bulan tütün ve tütün mamülleri ihracatı vardır. Bu ihracatın %57'si sigara ihracatından oluşmakta olup, Kırgızistan, Azerbaycan, Moğolistan, Afganistan ve Türkmenistan, ülkenin toplam tütün ve mamülleri ihracatının tamamının yöneldiği pazarlar olmuşlardır. Su ürünleri Kazakistan'ın tarım ve gıda sanayi ürünleri ihracatında en önemli 5. ürün grubu olup, bu ürün grubunda yer alan ürünlerin %50,8'ini taze veya soğutulmuş balık filetoları, %39,1'ini ise bütün olarak dondurulmuş balıklar oluşturmaktadır. Ülkenin fileto haline getirilmiş balıklar için en önemli pazarları Rusya Federasyonu, Litvanya, Almanya ve Polonya olup, Rusya Federasyonu, Azerbaycan ve Çin ise bütün olarak dondurulmuş balıklar ihracatının yöneldiği başlıca pazarlar olarak kaydedilmiştir.²³⁶

Meyve ve sebze ürünleri de ihracatta önem arz eden tarım ürünleri arasındadır. Kazakistan'ın 2003 yılı itibariyle 15,9 milyon dolarlık sebze ve 11,5 milyon dolarlık meyve ihracatı bulunmaktadır. Sebze ihracatının 5,8 milyon dolarlık kısmını soğanlar, 4,9 milyon dolarlık kısmını domatesler ve 1,3 milyon dolarlık kısmını da kabak oluşturmaktadır. Biber, bezelye, nohut, barbunya, havuç ve salatalık sebzeler grubuna

²³⁶ İGEME, a.g.r., s.106

dahil diğer önemli ihraç kalemi ürünler olarak kaydedilmiştir. Kazakistan'ın meyve ihracatının yaklaşık %41'ini taze meyveler oluşturmakta olup, bu ürünü sırasıyla karpuz, kavun, armut, üzüm, ayva, kayısı ve erik izlemektedir. Ülkenin, meyve ve sebze ürünleri için en önemli pazarları Rusya Federasyonu başta olmak üzere bölge ülkeleridir.²³⁷

2.4.2.1.2. Kazakistan'ın Sanayi Ürünleri İhracatı

Kazakistan'ın sanayi ürünleri ihracatı 1999 yılı itibariyle sürekli artış göstermektedir. 2003 yılı sanayi ürünleri ihracatı, bir önceki yıla göre %17 oranında artarak 12 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. İhracat, ülkeye yapılan yabancı yatırımlar sayesinde ivme kazanmaya başlamıştır. Kazakistan'ın sanayi ürünleri ihracatında ham petrol ve ana metaller en büyük payı almaktadır.

Ülkenin petrol ve gaz ihracatının yaklaşık %75'i yabancı yatırımcılar tarafından yapılmaktadır. 2003 yılında ihraç edilen başlıca sanayi ürünleri sırasıyla; mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünlerin payı %65 (7.907 milyon dolar) - (ham petrolün payı %57 - 7.012 milyon dolar), demir ve çelik payı %12- (1.538 milyon dolar), bakır ve bakırdan eşya %6 (735 milyon dolar), inorganik kimyasallar, kıymetli metallerin, radyoaktif elementlerin, nadir toprak metallerinin ve izotoplarının organik veya anorganik bileşikleri %3 (406 milyon dolar), metal cevherleri %3 (350 milyon dolar), kıymetli ve yarı kıymetli taşlar %2 (250 milyon dolar), çinko ve çinkodan eşya %1,2 (147 milyon dolar) ve pamuk %1 (146 milyon dolar) dur.²³⁸

²³⁷ İGEME, a.g.r., s.106

²³⁸ y.a.g.r., s.164

Tablo 25. Kazakistan'ın Başlıca Sanayi Ürünleri İhracatı (2003)

Ürünler	Değer (MilyonDolar)	1999-2003 yılları arasındaki gelişim (%)	Dünya İhracatı içindeki Payı (%)
Ham petrol	7,012.5	-	1.7
Rafine edilmiş bakır ve bakır alaşımları (ham)	616.5	11	4.9
Demir alaşımları	451.8	6	4.7
Demir veya alaşımsız çelikten yassı hadde mamulleri	363.2	25	1.7
Petrol gazları ve diğer gazlı hidrokarbonlar	339.2	19	0.3
Demir veya alaşımsız çelikten yassı hadde mamulleri	291.9	8	2.5
Demir veya alaşımsız çelikten yassı hadde ürünleri	274.2	7	1.2
Petrol yağları (ham olmayan)	252.5	11	0.2
Alüminyum oksit, alüminyum hidroksit	187.1	5	2.7
Demir cevherleri ve zenginleştirilmiş demir cevherleri	179.1	39	1.1
İşlenmemiş çinko	144.9	-8	3.6
Pamuk	140.3	13	1.8
Altın	133.0	-	0.5
Gümüş	110.3	15	2.8
Radyoaktif elementler ve radyoaktif izotoplar	103.5	29	1.2
Bakır teller	98.1	103	1.9
Dökme demirin veya çeliğin döküntü ve hurdaları	86.5	6	0.6
Bakır cevherleri ve konsantreleri	70.5	6	1.0
Demir veya alaşımsız çelikten yarı mamuller	64.1	-	0.5
Titanyum ve titanyumdan eşya	55.8	27	3.7
Sığırların veya atların tabaklanmış derileri	50.7	-	0.4
İşlenmemiş kurşun	46.8	9	3.6
Hidrojen, asal gazlar ve diğer ametaller	46.1	41	1.5
Elektrik enerjisi	38.8	575	0.3
Çinko cevherleri ve konsantreleri	33.4	-	1.5
Her nevi rulmanlar	26.8	57	0.2
Manganez cevherleri ve konsantreleri	26.5	-11	3.8
Makine aksam ve parçaları	25.1	-	0.1
Krom cevherleri ve konsantreleri	25.1	-5	7.2
Diğer hava taşıtları, uzay araçları, uzay araçlarını fırlatıcı araçlar ve yürüme altı araçları	23.1	-	0
Amyant	21.4	9	8.7
İşlenmemiş alüminyum	18.9	-6	0.1
Krom oksit ve hidroksitleri	17.7	0	7.7
Fosfatlar, fosfonatlar fosfatlar ve polifosfatlar	15.6	30	0.9
Tantal ve tantaldan eşya	15.4	28	2.0

Kaynak: İGEME, **Kazakistan Ülke Raporu-2003**, <http://www.igeme.org.tr/tur/yerinde/kazakistanhtm>,
Erişim: 08.03.2006, ss.164-166

2.4.2.2. İthalat

Kazakistan ithalatında en büyük payı makine ve teçhizatları almaktadır. Ülkenin en önemli sektörlerden olan petrolün çıkartılması ve taşınması için altyapı tesislerinin kurulmasına, mevcut tesislerin iyileştirilmesine ihtiyaç duyulmakta ve ülke çoğunlukla makine ithal etmektedir. 2001 yılı Ocak–Kasım döneminde ülkeye 1.658,3 milyon doları makine ve tesisleri ithalatı yapılmıştır. 2001 yılında ise ithalatta %41’lik pay ile makine ve donanımları en çok ithal edilen mal olmuştur. 2001 yılında Rusya %45,4’lük payla ve 2002’nin Ocak ayı itibarıyla de %36,2’lik payla Kazakistan’a en çok ihracat yapan ülke konumundadır.²³⁹

1999-2003 döneminde Kazakistan’ın ithalatı %22 oranında önemli bir artış eğilimi göstermiştir. Aynı dönemde Kazakistan’ın içinde yer aldığı bölge ülkelerinin ithalatındaki ortalama artış eğilimi ise %19’dur. Bölge ortalaması üzerinde ithalat artışı gösteren ülkenin 2003 yılı ithalatında en önemli ürün grubu binek otomobilleri olmuştur. Almanya ve Japonya 2003 yılı itibarı ile ülkeye otomobil ihracatında bulunan en önemli tedarikçilerdir. Binek otomobillerini işlenmiş petrol ürünleri takip etmektedir. Mineral ürünlerin 2003 yılı ithalatındaki payı %12’dir. Söz konusu ürünleri ilaçlar izlemektedir. 1999-2003 yıllarını kapsayan beş yıllık dönemde Kazakistan’ın ilaç ithalatı %38 artış göstermiştir.²⁴⁰ Son yıllarda Kazakistan’ın ithalatında mineral ürünleri artış göstermiştir. Öyleyse, mineral ürünlerin ithalatı 1999’da - %11,5’ten 2004’te ise %14,7’ye kadar ulaşmıştır.²⁴¹

Tablo 26’da görüldüğü gibi, 2003-2005 yılları arasında Kazakistan’ın ithalatı artış göstermektedir. 2003 yılında mineral yakıt ve petrol ürünleri 922,8 milyon dolar iken, 2005 yılında 2.062,3 milyon dolara yükseldi. Et ürünleri 2003 yılında 28,3 milyon dolardı, 2005 yılında 71,7 milyon dolara arttı. Şeker ve şeker ürünleri 2003 yılında 156,5 milyon dolar olup, 2005 yılında ise 231,1 milyon dolar olarak gerçekleşti. Plastik,

²³⁹ Duran, a.g.e., s. 53

²⁴⁰ İGEME, a.g.r., s.73

²⁴¹ Abdiyev, a.g.d., s. 101

kauçuk, ağaç ve kağıt ürünlerinde de önemli bir artış sağlamaktadır. Ancak, makine ithalatı azalmıştı, 2003 yılında 2.152,5 milyon dolar iken, 2005 yılında 1.521,2 milyon dolara gerilemişti.

Tablo 26. 2003-2005 yılları Arasında Kazakistan'ın Başlıca Maddelere Göre İthalat (Milyon Dolar)

<i>İthalat Mal Grubu</i>	<i>2003</i>	<i>2004</i>	<i>2005</i>
<i>Et ve yan ürünleri</i>	28,3	46,0	71,7
<i>Kahve, çay ve baharatlar</i>	34,1	47,3	48,3
<i>Hayvansal ve bitkisel yağlar</i>	50,7	54,6	86,8
<i>Şeker ve şeker ürünleri</i>	156,5	187,4	231,1
<i>Tütün ve yan ürünleri</i>	41,1	58	77,8
<i>Filiz, cüruf, kül</i>	42,2	96,5	124,9
<i>Mineral yakıt, petrol ve ürünleri, bitüm</i>	922,8	1693,1	2062,3
<i>Organik dışı kimya ürünleri, kıymetli ve seyrek toprak birleşimi, radyoaktif elemanları</i>	234,3	224,8	183,7
<i>Müstahzarat – İlaç</i>	216,8	311,2	415
<i>Sabun, temizlik malzemeleri, mumlar, plastilin, dişçilik amaçlı alçı esaslı ürün</i>	88,0	97,0	118,5
<i>Patlayıcı malzemeler, piro-teknik ürünleri, kibritler v.s.</i>	32,0	33,4	32,6
<i>Plastik ve ürünleri</i>	223,7	317,6	432,0
<i>Kauçuk ve lastik ürünleri</i>	139,1	186,7	232,8
<i>Ağaç ve ürünleri</i>	100,0	157,2	233,5
<i>Kağıt, karton ve ürünleri</i>	175,7	234,4	291,7
<i>Seramik ürünleri</i>	82,8	131,2	142,4
<i>Kara metal</i>	237,7	490,5	658,5
<i>Kara metal ürünleri</i>	575,7	918,3	1565,9
<i>Alüminyum ve ürünleri</i>	60,6	95,3	120,5
<i>Makine, tesis ve mekanizmalar, parça ve gereçleri</i>	2152,5	3422,0	1521,2
<i>Demiryolu lokomotifleri v.b., tramvaylar, yol ve alarm donatımları</i>	274,7	524,1	459,6
<i>Demiryolu ve parçaları hariç, kara yolu ulaştırma gereçleri</i>	782,5	1161,2	1702,3
<i>Optik, fotoğraf, sinema, ölçü, kontrol, tıbbi ve cerrahi alet ve cihazlar, parçaları ve gereçleri</i>	205,0	269,5	343,1
<i>Mobilya, yatak takımları, aydınlatma cihazları ve parçaları, ışıklı işaretler, tablolar, toplama inşaat konstrüksiyonları</i>	151,9	202,8	275,6

Kaynak: T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Kazakistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri**, Mayıs 2006, ss. 79-80

Kazakistan'ın ithalat partnerleri olarak Rusya Federasyonu (genel ithalat hacminden %37,7), Almanya %8,2, Çin %5,9, Ukrayna %5,7, ABD %4,4, İtalya %3,3,

Japonya %3,1, Türkiye %2,7, Fransa %2,5, Büyük Britanya %2,4, Kore %1,9, Özbekistan %1,8 ve Hollanda %1,4'dır. 2004 yılında BDT ülkeleri tarafından Kazakistan'a yaptığı ithalatı %47,9 olarak, 2003 yılında ise %46,8'dir.²⁴²

2.4.2.2.1. Kazakistan Tarım ve Gıda Ürünleri İthalatı

Kazakistan'ın dünya ekonomisi ile bütünleşme çabaları, ülkenin ticari ilişkilerinin gelişmesini sağlamaktadır. Ülkede, mevcut durumda, yerli üreticilerin korunması amacıyla ithal ikamesi politikalar büyük ölçüde uygulanmaktadır. Kazakistan'ın 2003 yılı itibariyle toplam tarım ve gıda sanayi ürünleri ithalatı 682,6 milyon dolar olup, ithalat bir önceki yıla göre %18'lik bir artış göstermiştir. Ülkenin en önemli tarım ve gıda sanayi ürünleri ithalat kalemi şeker ve şeker mamülleri olup, bu grupta 156,4 milyon dolarlık bir ithalat mevcuttur. Bu ürün grubunun %84,6'sını ham şeker (şeker kamışından), %13'ünü şekerli mamüller oluşturmuştur. Ülkenin 2003 yılı itibariyle 12 milyon dolara yakın bir rafine şeker ithalatı da mevcuttur. Brezilya, El Salvador, Küba, Guatemala ve Tayland ham şekerde ve Ukrayna, Rusya, Almanya, Türkiye ve Hollanda'da şekerli mamüllerde en önemli tedarikçi ülkelerdir. Şekerli mamüller ithalatında iç pazardaki tüketimde görülen hızlı artıştan kaynaklanan önemli bir gelişim söz konusudur. Özellikle genç nüfusun bu tür ürünlere gösterdiği ilgi, arzın talebi karşılayamamasına neden olmakta, yeni yatırımları ve yeni teknolojileri cazip hale getirmektedir.²⁴³

²⁴² Abdiyev, a.g.d., s. 102

²⁴³ İGEME, a.g.r., s.107

Tablo 27. Kazakistan'ın Tarım ve Gıda Sanayii Ürünleri İthalatı

Ürün	İthalat Değeri 2003 (Bin Dolar)	Ülke İthalatındaki Sıralaması	Dünya İthalatındaki Payı (%)	Dünya İthalatındaki Sıralaması
Şeker ve şeker mamülleri	156.496	13	0,8	30
Süt ve süt mamülleri,kuş ve kümes hay.yumurtaları,bal vb.	61.957	23	0,2	63
Hayvansal ve bitkisel yağlar ve bunların küstahsalları	50.700	28	0,2	84
Kakao ve kakao müstahzarları	49.335	29	0,3	49
Esasını hububat,un,nişasta,süt teşkil eden müstahzarlar	45.029	31	0,2	55
Yenilen çeşitli gıda müstahzarları	41.885	35	0,2	77
Tütün ve tütün yerine geçen işlenmiş maddeler	41.326	36	0,2	68
Meşrubat,alkollü içkiler ve sirke	39.381	37	0,1	72
Kahve,çay,paraguay çayı ve baharatlar	34.073	40	0,2	52
Etlere ve yenilen sakatat	28.321	43	0,1	81
Sebzeye,meyva,bitki parçaları,sert kabuklu yemiş konserveleri	27.239	44	0,1	68
Yağlı tohum ve meyvalar,sanayi bitkileri,saman,hayvan yemi	25.200	45	0,1	67
Yenilen meyvalar,kabuklu yemişler,turunçgil, kavun kabuğu	15.351	51	0	90
Et,balık,kabuklu hayvan,yumuşakça vb.	15.231	52	0,1	72
Değirmencilik ürünleri	11.026	56	0,2	96
Balıklar,kabuklu hayvanlar,yumuşakçalar,diğer	10.305	58	0	91
Laklar,sakızlar,bitkisel özsu ve hülusalalar	9.293	60	0,3	46
Gıda sanayii kalıntı ve döküntüleri,hazır hayvan gıdaları	7.873	64	0	106
Hububat	4.831	70	0	160
Yenilen sebzeler ve bazı kök ve yumrular	2.767	74	0	149
Canlı hayvanlar	2.608	76	0	93
Canlı bitkiler ve çiçekçilik müstahsalları	2.046	77	0	80
Tarifenin başka yerinde yer almayan hayvansal müstahsallar	191	92	0	116
Örölmeye elverişli bitkisel maddeler,bitkisel müstahsallar	167	93	0	84
Toplam Tarım ve Gıda Sanayi Ürünleri İthalatı	682.631	-	-	-
TOPLAM İTHALATI	8.408.706	-	-	-

Kaynak: İGEME, **Kazakistan Ülke Raporu-2003**, <http://www.igeme.org.tr/tur/yerinde/kazakistanhtm>, Erişim: 08.03.2006, ss.107-108

Kazakistan'ın tarım ürünleri ithalatında 2. önemli kalemi 61,9 milyon dolarlık bir hacimle süt ürünleri olup, bu ithalatın %56,1'ini konsantre edilmiş veya tatlandırılmış süt ve kremler, %14,2'sini süttten üretilmiş katı ve sıvı yağlar ve geri kalan %29,7'sini de diğer süt ürünleri oluşturmaktadır. Ayrıca, ülkenin 2003 yılı itibariyle 8,1 milyon dolarlık tereyağı, 5,1 milyon dolarlık peynir ve 2,9 milyon dolara yakın bir yoğurt ithalatı da mevcuttur.²⁴⁴

Rusya, Ukrayna, Hollanda, Kırgızistan ve İngiltere süt ürünlerinde en önemli tedarikçi ülkelerdir. Komşu Rusya'nın payı bazı ürünlerde %95 seviyelerine çıkmaktadır. Hayvansal ve bitkisel yağlar 50,7 milyon dolarlık ithalat hacmi ile bir diğer önemli ürün grubu olup, bu grupta 21,2 milyon dolarlık ayçiçeği yağı ithalatı, 10 milyon dolarlık palmye yağı ve 9,1 milyon dolarlık karışık bitkisel yağlar ithalatı ve 3,6 milyon dolarlık margarin ithalatı da yer almaktadır. Kazakistan'a ayçiçeği yağı sağlayan en önemli ülkeler sırasıyla Rusya %47, Ukrayna %33, Moldova %12 ve Macaristan %6 olarak kaydedilmiştir.²⁴⁵

Kakao ve kakao ürünleri Kazakistan'ın tarım ürünleri ithalatında dikkati çeken bir başka ürün grubu olup, ülkenin bu ürün grubunda 49,3 milyon dolarlık bir ithalatı mevcuttur. Çikolata ve kakaolu mamul ürünler bu grubun %88'ini temsil etmektedir. Ülkenin 2003 yılı itibariyle ayrıca 5 milyon dolarlık bir kakao çekirdeği ithalatı da bulunmaktadır. Ukrayna, Rusya, Türkiye, Almanya ve İtalya Kazakistan pazarına bu ürünleri satan önemli tedarikçi ülkeler olarak ön plana çıkmaktadırlar. Kazakistan'ın 45 milyon doları bulan bir işlenmiş unlu mamüller ithalatı olup, bu rakamın %76,2'sini bisküviler ve gofretler oluşturmaktadır. Rusya, Ukrayna ve Türkiye bu ürünlerde ülkenin ithalatının neredeyse tamamını karşılamaktadır. Ülkenin ayrıca, 5.100 ton ve 2,8 milyon dolarlık makarna ile 1.150 ton ve 2,1 milyon dolarlık bir hububat esaslı kahvaltılıklar

²⁴⁴ İGEME, a.g.r., s.108

²⁴⁵ y.a.g.r., ss.108-109

ithalatı da bulunmaktadır. Rusya, Çin ve G. Kore makarnada, Rusya, Polonya ve Almanya ise tahıl esaslı kahvaltılıklarda en önemli ihracatçı ülkelerdir.²⁴⁶

2.4.2.2.2. Kazakistan'ın Sanayi Ürünleri İthalatı

Kazakistan'ın sanayi ürünleri ithalatı sürekli artmaktadır. İthalat 2000 yılında 4,6 milyar dolar iken 2003 yılında bir önceki yıla göre yaklaşık %18 oranında artarak 7,7 milyar dolar olmuştur.²⁴⁷

1999-2003 yılları arasında Kazakistan'ın sanayi ürünleri ithalatında büyük bir artış gözlenmektedir. Özel amaçlı motorlu taşıtlar 1999-2003 yılları arasında %84 oranına arttı. Aynı dönem içerisinde demir yolu ve tramvay hattı malzemesi %43, binek otomobilleri %48, ilaçlar %38, makineler %33 oranlarda artış göstermişti.

Mobilyalar ve parçaları dünya ithalatı içindeki alan payı %14, demiryolu, tramvayların bakım ve servis taşıtları ise %7,9, demiryolu ve tramvay hattı malzemeler %3,8, radyoaktif elementler ve izotoplar %2,7'dir.

²⁴⁶ İGEME, a.g.r., s.109

²⁴⁷ y.a.g.r., s. 166

Tablo 28. Kazakistan'ın Başlıca Sanayi Ürünleri İthalatı (2003)

Ürünler	Değer (Milyon Dolar)	1999-2003 yılları arasındaki gelişim (%)	Dünya İthalatı içindeki Payı (%)
<i>Binek otomobilleri</i>	348	48	0.1
<i>Petrol yağları (ham olmayan)</i>	270	17	0.2
<i>Petrol gazları ve diğer gazlı hidrokarbonlar</i>	255	-	0.3
<i>İlaçlar</i>	187	38	0.1
<i>Radyoaktif elementler ve radyoaktif izotoplar</i>	163	-	2.7
<i>Demir ve çelikten ince ve kalın borular ve içi boş profiller</i>	148	-	1.8
<i>Telli telefon ve telli telgrafa mahsus elektrikli cihazlar</i>	132	26	0.3
<i>Demir veya çelikten diğer ince ve kalın borular</i>	120	-	1.8
<i>Eşya taşımaya mahsus motorlu araçlar</i>	104	28	0.2
<i>Diğer hava taşıtları, uzay araçları, uzay araçlarını fırlatıcı araçlar ve yörünge altı araçları</i>	102	-7	0.1
<i>Makine aksam ve parçaları</i>	96	33	0.3
<i>Kauçuktan yeni dış lastikler</i>	95	29	0.3
<i>Sıvılar için pompalar; sıvı elevatörleri</i>	93	23	0.4
<i>Özel amaçlı motorlu taşıtlar</i>	89	84	1.8
<i>Borular, kazanlar, tanklar, depolar, ve benzeri diğer kaplar için musluklar</i>	83	27	0.3
<i>Toprağın, minerallerin veya cevherlerin taşınması, yayılması, tesviyesi, sıyırılması, kazılması, sıkıştırılması, bastırılıp sıkıştırılması, çıkarılması, veya delinmesine mahsus diğer makine ve cihazlar</i>	77	43	2.2
<i>Toprak, taş, cevher, veya katı haldeki diğer mineral maddeleri tasnif etmeye, elemeye, ayırmaya, yıkamaya, karıştırmaya mahsus makine ve cihazlar</i>	67	-	1.1
<i>Diğer mobilyalar ve bunların aksam ve parçaları</i>	64	22	14
<i>Fener gemileri, yangın söndürme gemileri, yüzer vinçler, tarak gemileri, yüzer vinçler ve esas görevine göre sefer hizmetleri ikinci derecede olan diğer gemiler</i>	63	-23	1.7
<i>Demir veya çelikten demir yolu ve tramvay hattı malzemesi</i>	59	43	3.8
<i>Taşkömürü, linyit ve turbdan elde edilen kok ve sömük</i>	59	8	1.7
<i>Kendinden hareketli olmayan yük taşımaya mahsus demiryolu veya tramvay vagonları</i>	58	-	4.6
<i>Demiryolu veya tramvayların bakım veya servisine ait taşıtlar</i>	57	23	7.9

Kaynak: İGEME, **Kazakistan Ülke Raporu-2003**, <http://www.igeme.org.tr/tur/yerinde/kazakistanhtm>, Erişim: 08.03.2006, ss.166-169

2003 yılı itibariyle Kazakistan'ın ithalatının yaklaşık yarısı Rusya Federasyonu'ndan yapılmaktadır. İthalattaki diğer önemli ülkeler sırasıyla Almanya, Çin, ABD, İtalya, İngiltere, Japonya, Türkiye, Fransa, İsveç ve Hollanda'dır.²⁴⁸

²⁴⁸ İGEME, a.g.r., s. 169

2.4.2.3. Kazakistan'ın Üyesi Olduğu Uluslararası Ticari Kuruluşlar

Kazakistan başta çevre ülkeler olmak üzere çok sayıda ülke ile ikili ve çok taraflı ticari ilişkiler oluşturmaktadır. Bu ülkelerden en önde gelenleri Rusya ve BDT ülkeleridir. 1995 yılında Rus ve Kazak yetkililer arasında genişletilmiş işbirliğini öngören bir hükümetler arası anlaşma imzalanmıştır. Kazakistan, Rusya, Kırgızistan, Beyaz Rusya ve Tacikistan ile birlikte Avrasya Ekonomik Topluluğu'na üyedir. Topluluğa üye olan ülkeler arasında ticaret genellikle gümrük vergisinden muaf bir şekilde yürütülmektedir. Avrasya Ekonomik Topluluğu üye ülkeler arasında kurulan bir Gümrük Birliği Anlaşması ile kurulmuş olmakla birlikte, üye ülkelerin üçüncü ülkelerle ticaretinde henüz ortak gümrük tarifesi uygulanmamaktadır. Söz konusu Gümrük Birliği Anlaşması, BDT Gümrük Birliği Anlaşması olarak anılmaktadır. Moldova, Ukrayna ve Ermenistan Topluluğa katılım sürecinde olup, gözlemci statüsündedir. Kazakistan ile Ukrayna, Moldova, Özbekistan ve Türkmenistan arasında Serbest Ticaret Anlaşması bulunmaktadır. Buna göre söz konusu ülkelere ithalatta gümrük vergisi uygulanmamaktadır.²⁴⁹

Kazakistan Tarifeler ve Ticaret Genel Anlaşması'na (GATT) üye olmuştur. Kazakistan aynı zamanda Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) üyesi bir ülkedir. ECO üyesi ülkeler aralarındaki hububat ve bazı diğer ürünlerin ticaretinde %10 oranında tarife indirimi uygulamaktadır. ECO, 10 ülkeden oluşmaktadır. Bunlar; Pakistan, Türkiye, İran, Afganistan, Özbekistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan'dır. Kazakistan, 54 az gelişmiş ülkeye tarife tercihleri sağlamaktadır. Bu ülkelere ithal edilen mallar ülkeye gümrük vergisinden muaf bir şekilde girebilmektedir. Ayrıca 104 gelişmekte olan ülkeden ithalatta da %25 oranında gümrük vergisi indirimi uygulanmaktadır. Kazakistan, 2004 yılı Ocak ayında "Ürün Sınıflandırmada Harmonize Sistem Uluslararası Konvansiyonu"na katılmıştır. 2005 yılı

²⁴⁹ İGEME, a.g.r., s.64

Ocak ayı itibarı ile de 9 haneli tarife nomenklatüründen 10 haneli tek düzen Avrasya Ekonomik Topluluğu tarife nomenklatürüne geçileceği ifade edilmiştir.²⁵⁰

Kazakistan'ın Dünya Ticaret Örgütü (WTO)'ne üyelik süreci 26 Ocak 1996 tarihinde başlamıştır. Kazakistan ticari ilişkilerde sürekliliği sağlamak ve dış ticareti açısından önem taşıyan gelişmiş ülkelerle ticaretini daha sağlam bir temelde yürütmek amacı ile WTO'ye girişini çabuklaştırmaya çalışmaktadır. Kazakistan'ın WTO'ye üyeliğini geciktiren en önemli sorun tarım sektörü reformunun gerçekleştirilmesindeki gecikmedir. Kazakistan, belirli alanlarda hala WTO kurallarına uyumsuzluk bulunmaktadır. Bunlar, yerli maddelerin kullanımında sağlanan sübvansiyonlar, gümrük uygulamaları ve vergilendirme gibi alanları kapsamaktadır. İthalatta uygulanmakta olan ağırlıklı ortalama gümrük vergisi oranı yaklaşık %7,9'dur. Bu oran, %6-7 olan WTO ortalamasının biraz üzerindedir. Tüm ürün grupları içinde %0-15 arasında gümrük vergisine tabi olan ürünlerin payı %95'tir. Dolayısı ile genel olarak iç pazarın WTO'ye üyelik ile rekabete açık bir hale geleceği endişeleri yersizdir. Çünkü Kazak pazarının halihazırda dış rekabete açık bir durumda olduğu söylenebilir. Kazakistan toplam 144 WTO üyesi ülkenin 135'i ile halihazırda ticaret yapmaktadır. Üyelik ile birlikte bu ülkelerle ticaret ortak kurallar ve mekanizmalara uygun olarak yapılabilir hale gelecektir. WTO üyeliği ülkeye modern teknolojilerin ve üretim metotlarının girişini teşvik edecek, iç pazarda rekabet artışını sağlayacak ve imalat sanayiine çekilmek istenen yabancı yatırımların girişini sağlayacaktır. WTO üyeliği bu nedenle Kazakistan'ın 2003-2015 yılları için uygulamaya koyduğu Yenilikçi Sınai Kalkınma Programı'nın uygulanabilmesi bakımından da önem taşımaktadır.²⁵¹

²⁵⁰ İGEME, a.g.r., s.65

²⁵¹ T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, a.g.r., s. 64

2.4.3. Kazakistan'ın Uyguladığı Dış Ticaret Stratejilerinin Değerlendirilmesi

Bu bölümde Kazakistan'ın uyguladığı dış ticaret stratejileri ele alınarak, Kazakistan'da dışa dönük ve ithal ikamesi stratejileri ayrı olarak açıklanacaktır.

2.4.3.1. Kazakistan'da Dışa Dönük Büyüme Stratejisi

Kazakistan, 1994 yılından sonra dışa açık bir model izlenmektedir. Bu modelin amacı, dışa açılmak, yabancı yatırımları çekmek ve ihracatı artırmak şeklinde özetlenebilir. Bu strateji çerçevesinde yabancı yatırımlar yardımıyla ihracatçı sektörlerin geliştirilmesi planlanmıştır. İhracatı artırmak amacıyla yabancı yatırım teşvikleri ve özellikle ihracata yönelik üretime yönelen yabancı yatırım teşvikleri kullanılmaktadır. Buradaki temel araç vergi indirimleridir. Kazakistan'da ihracatçı sektörlerin geliştirilmesi konusunda yabancı yatırımlara dayanılmıştır. Bu yüzden yabancı yatırımcılar yerli yatırımcılardan daha büyük avantajlara sahiptir. Yabancı yatırımların daha çok ham madde çıkarılmasına yönelmesi sonucunda, tarım payının çok küçüldüğü, imalat sanayiinin küçülmeye devam ettiği ve ülkenin ham madde ağırlıklı bir ekonomiye doğru gittiği görülmüştür. Bu durumda Kazakistan'ın önünde ciddi bir şekilde tek yönlü ekonomi, tek yönlü ihracat tehlikesi belirmiştir. 1998 yılında kabul edilen yeni sanayi politikasında ithal ikameci sektörlerin yanı sıra, ihracata yönelik yerli üretimin desteklenmesi de öngörülmüştür. Araç olarak daha çok vergi indirimlerinin kullanılması plânlanmıştır.²⁵²

Günümüzde, Kazakistan'ın karşılaştırmalı üstünlüğü sağlayan iki ihracat sektör belirtilebiliriz, birinci olarak petrol, ikincisi ise tarımdır.

²⁵² Somuncuoğlu, a.g.e., ss. 184-185

- ***Kazakistan'ın temel ihracatı olarak petrol kaynakları***

Kazakistan'ın sahip olduğu petrol kaynakları nedeniyle dünya enerji piyasalarında çok önemli bir yeri vardır. Ülke Hazar Denizi bölgesindeki en önemli ham petrol kaynaklarına sahiptir. Kazakistan'ın ispatlanmış petrol rezervlerinin 9 ile 17,6 milyar varil arasında olduğu tahmin edilmektedir. Kazakistan'da ülke ihtiyacını karşılamak amacıyla Sovyetler Birliği döneminde üç rafineri inşa edilmiştir. Bunların birincisi Kuzeydeki Pavlodar, Batıdaki Atyrau ve Güneydeki Shymkent şehrinde-dir.²⁵³

Kazak petroleri 3 yoldan ihraç edilmektedir: Kuzeyden - Rusya petrol boru hattı sistemi ve demiryolu ağı, Batıdan - Hazar boru hattı konsorsiyumu projesiyle ve Azerbaycan üzerinden, Güneyden - İran üzerinden. İran ve Rusya üzerinden Karadeniz nakliyesi sayesinde, Kazakistan petroleri için dış pazarlar giderek artmaktadır. 1999'dan 2002 yılına kadar petrol üretimi ortalama olarak %16'ya artmıştır. Bu, bağımsızlığın kazanılmasından itibaren üretimin 2 katına çıktığı anlamına gelir. Petrol üretiminin artmasında yabancı yatırımlar önemli rol oynamıştır.²⁵⁴ Kazakistan, 1993-2003 yılları arasında ülkeye giren toplam yabancı doğrudan yatırımın tutarı 25 milyar 820 dolardır. Bu yatırımın %46'ı petrol ve doğal gaz istihsalı, %20,9'u yine petrol ve doğalgaz ile ilgili jeopolitik araştırma ve keşif, %13,6'sı ise metalürji alanında yapılmıştır.²⁵⁵

Kazakistan'ın denize çıkışlarının olmaması nedeniyle, petrol ürünlerinin dünya piyasalarına taşınması için komşu ülkelerin topraklarının kullanılmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu açıdan bölge kaynaklarının dünyaya pazarlanması için çeşitli boru hatlarının inşası gerekmektedir.²⁵⁶

Kazakistan'ın bugünkü mevcut boru hatları dağınık bir şekildedir. Batı Kazakistan'daki ihraç boru hattı bölge petrolünü Rusya'ya taşımaktadır. Ülkenin

²⁵³ T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, a.g.r., s. 50

²⁵⁴ İGEME, a.g.r., ss. 154-155

²⁵⁵ DEİK, a.g.r., s. 11

²⁵⁶ Sınav, a.g.t., s. 53

endüstrisi ve yoğun yerleşimi ise doğu bölgesindedir. Bu bölge batıdaki petrol üretim bölgesine boru hatları ile bağlanmamıştır. Kazakistan bu bölge için Sibiry'a'dan gelen boru hatları ile Rusya'dan petrol ithal etmek zorundadır.

Kazakistan'ın halihazırda mevcut olan Batıdaki boru hatları ise; Uzen-Atirau-Samara Hattı (UASH) Atirau ve Mangistau Petrol Sahalarından ve Kuzey Hazar Bölgesinden Rusya'ya bağlanmaktadır. İkinci boru hattı ise Kenkiyak Petrol Sahasını Rusya'nın Orsk şehrine bağlamaktadır. Bu hat Kazakistan'ın Aktubinsk şehrinden geçerek Orsk Rafinerisine bağlamaktadır.²⁵⁷ Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu (CPC) Kazakistan'ın Hazar Denizi petrol kaynaklarını Rusya'nın Karadeniz'deki limanı olan Novorossiysk'ye bağlamaktadır. Kazakistan'ın bir diğer önemli petrol ihraç boru hattı da Atyrau-Samara'dır. Bu hat Rusya dağıtım sistemine bağlanmaktadır. CPC ve Atyrau-Samara'nın yanı sıra Kazakistan İran üzerinden ve demiryolu ile Rusya üzerinden de ihracat yapmaktadır.²⁵⁸ Bir diğer boru hattı da Çin Halk Cumhuriyeti'ne uzanan boru hattıdır. Doğu Kazakistan ve Orta Asya Boru Hattı (OABH) sisteminden Güney Kazakistan'a Rusya petrol ihraç etmektedir. Sibiry petrolü bu hat ile Kazakistan'ın Pavlodar şehrindeki rafineriye getirilmektedir. Diğer büyük boru hattı ise Kumkol Petrol Sahasından petrolü Orta Kazakistan ve Güneyde Shymkent rafinerisine taşıyan hattır.²⁵⁹

Görüldüğü gibi, Kazakistan'ın izlediği dışa dönük stratejisinin şartlarında, hammadde çıkarılması ekonomide ağırlık kazanmıştır. Hammadde sektörünün giderek gelişmesi diğer sektörler için daha büyük zarar getirebilir. Hammaddenin çıkarılması sonucunda ekonomi büyümeye devam ederse, Kazakistan'ın milli parası değerlenir ve bu değerlenme diğer sektördeki yerli malların hem ithalat malları karşısında hem de dış pazarlarda rekabet edebilme özelliklerini düşürebilir. Bu da hammadde çıkarılması dışındaki sektörlerin gittikçe daha da küçülmelerine yol açabilir.²⁶⁰

²⁵⁷ T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, a.g.r., s. 49

²⁵⁸ İGEME, a.g.r., ss.156-157

²⁵⁹ T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, a.g.r., ss. 49-50

²⁶⁰ Somuncuoğlu, a.g.e., ss. 188-189

- *Kazakistan'ın potansiyel ihracatçı sektörü: tarım*

Kazakistan'ın karşılaştırmalı üstünlüğü olduğu varsayılan diğer bir sektör olarak tarımdır. 1990 yılında GSYİH'da %34,9²⁶¹ olan tarımın payı, 1997 yılında %11,4'e düşmüştür. Ancak tarım sektörü hala toplam işgücünün %20-25'ini barındırmaktadır ve ihracatın 3. büyük kaynağıdır.

Ülkenin emeğinin %20'si tarımda uğraşıyorsa, ve Kazakistan görece olarak emeğin sermayeye göre daha bol olduğu bir ülkeyse, bu nüfusu devreye sokacak olan tarım sektörüdür ve Kazakistan'ın tarımsal üretime önem vermesi gereklidir. Sovyetler Birliği'nde kriz başladığı zamandan beri tarım da krizin içine gittikçe sürüklenmişti.²⁶²

Tablo 29. Kazakistan'da Tarım Üretimi 1980-1995 (endeks olarak, 1980=100)

	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
<i>Hububatlar</i>	100	87	102	99	80	72	109	46	114	83	63	36
<i>Buğday</i>	100	80	95	91	69	61	92	39	104	66	51	36
<i>Pamuk</i>	100	85	93	87	90	87	90	81	70	55	58	62
<i>Şeker Pancarı</i>	100	85	77	81	59	53	51	32	57	41	19	16
<i>Patates</i>	100	98	95	92	101	79	103	95	114	102	91	76
<i>Sebze</i>	100	95	106	104	119	110	100	84	86	71	68	68
<i>Et</i>	100	105	121	130	93	147	146	145	117	122	112	92
<i>Süt</i>	100	103	109	109	115	121	122	120	114	121	115	100
<i>Yün</i>	100	94	102	102	104	106	104	100	94	92	72	56

Kaynak: Anar Somuncuoğlu, **Kazakistan ve Özbekistan Ekonomileri Geçiş ve Büyüme Stratejileri**, ASAM, Ankara, 2001, s. 190

²⁶¹ Sınay, a.g.t., s. 50

²⁶² Somuncuoğlu, a.g.e., ss. 189-190

Tablo 29’da görüldüğü gibi, 1980 yılından başlayarak tarımsal üretim giderek düşmeye başlamıştır. Bu düşüş, özellikle hububatta göze çarpmaktadır. 1995 yılına gelindiğinde hububat üretimi 1980 yılının üretiminin sadece %36’sını oluşturmuştur. Hububatların arasında Kazakistan’da en çok ekilen buğday üretimine bakılırsa, 1995 yılı buğday üretiminin 1980 yılı üretiminin %36’sını oluşturduğu görülmektedir. Tabloda sadece et üretiminin düşmediği, genel olarak arttığı görülmektedir; fakat bunun nedeni 1980 yılındaki üretimin normalden düşük olarak gerçekleşmesidir. 1980 yılı baz olarak alınmasaydı, et üretiminde de düşüşlerin önemli derecede olduğu görülecekti.²⁶³

Tablo 30. Kazakistan Milli Geliri İçinde Sektör Payları, 1993-1998

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
<i>Sanayi</i>	28,7	29,1	23,5	21,2	21,4	24,4	25,6
<i>Tarım</i>	16,4	14,9	12,3	12,2	11,4	8,6	9,9
<i>İnşaat</i>	8,3	9,6	6,5	4,4	4,2	4,9	4,8
<i>Ulaşım ve İletişim</i>	10,0	11,2	10,7	11,3	11,7	13,8	12,9
<i>Ticaret</i>	10,4	12,1	17,2	17,3	15,6	15,2	15,0
<i>Diğer</i>	26,2	23,1	29,8	33,7	35,6	33,2	31,9
<i>Toplam</i>	100	100	100	100	100	100	100

Kaynak: Anar Somuncuoğlu, **Kazakistan ve Özbekistan Ekonomileri Geçiş ve Büyüme Stratejileri**, ASAM, Ankara, 2001, s. 191

Bağımsızlığın başında Kazakistan milli geliri içinde %20 dolayında olan tarımın payı, Tablo 30’dan görüldüğü gibi, bağımsızlık yıllarında gittikçe azalmış ve %9’a kadar inmiştir. Bununla beraber Kazakistan’da tarım istihdamının toplam istihdama oranı pek değişmemiştir. 1993 yılında %19,1 olan bu oran 1997 yılında %18,1’e inmiştir. Milli gelirdeki tarımın payının değişmesiyle karşılaştırılırsa, tarımın yaşadığı kriz daha da iyi anlaşılacaktır. Bundan gelir dağılımının tarım aleyhine bozulduğu sonucu çıkarılabilir. Tarımın girdiği kriz çok yönlü olarak gerçekleşmiştir. Kötü yönetim, sübvansiyonların kesilmesi, kaynakların yanlış dağılması, kredi sorunu, makine-teçhizatın eskimesi ve

²⁶³ Somuncuoğlu, a.g.e., ss. 189-190

yetersizliği, yıllardır toprakların yanlış kullanımı, yakıt yetersizliği girmiştir. Bunun sonucunda tarımdaki verim giderek azalmıştır. Tarımın sorunları bir şekilde Sovyet döneminin getirdiği sorunlardır. Kazak halkın hayat şekli zorla değiştirilmiş ve geniş topraklar tarıma açılmıştır. Tarıma açılan topraklarda yıllardır buğday ve diğer kültürler ekilmiştir, Kazakistan net buğday ihracatçısı haline gelmiştir; ama topraklar da son derece tahrip olmuştur. Birçok yerde humus katmanı tamamen yok edilmiştir. Toprakta bütün güç çekilmiştir.²⁶⁴

Kazakistan'ın tarımsal potansiyelinin yeterince değerlendirilebildiğini söylemek zordur. Hatta ülkenin, devletin ciddi ve uzun dönemli destekleme politikalarına rağmen, pek çok üründe kendi iç tüketimini karşılamaktan uzaklaşmakta olduğu ve ithalata bağımlı bir konuma gelmeye başladığı görölmektedir. Tarımsal gelişmenin önündeki en önemli engellerden birisi iyi işleyen bir arazi piyasasının gelişmemesidir. Ayrıca çiftçilerin uygun koşullarda tarımsal kredileri bulmada ve verimli bir üretim için gerekli ekipman ve girdi temininde zorlukları bulunmaktadır. Öte yandan, tarımsal üretimi engelleyici tüm faktörlere rağmen çiftçilerin üretimden elde ettikleri kazanç, diğer Orta Asya ülkelerine kıyasla daha fazladır. Ancak, geçmiş dönemlerle kıyaslandığında Kazak tarımsal üretimi eski dönemin düzensizliklerinden dolayı önemli krizlerden geçmiş olmasına rağmen, bugün gelinen noktada sektörde yeni kurumların ortaya çıkması ve planlı destekleme ve yeniden yapılanma faaliyetleri sonucu daha istikrarlı bir yapıya kavuştuğu söylenebilir.²⁶⁵

Kazakistan tarım sektöründe yeniden yapılanma çalışmalarının temelini yeni işletmelerin kurulması ve özelleştirme çalışmaları oluşturmaktadır. Özel mülkiyet organizasyonları Kazak tarımsal üretiminde baskın konuma gelmişlerdir. Halen uygulamada olan tarımsal politikalar Kazakistan hükümetinin iyi işleyen bir piyasa ekonomisini ülkede oturtmaya çalıştığının göstergesi olarak yorumlanmaktadır. Ülke genelinde faaliyette bulunan bir çok toptancı pazarın, mal borsalarının, kredi

²⁶⁴ Somuncuoğlu, a.g.e., ss. 190-193

²⁶⁵ İGEME, a.g.r., s.101

birliklerinin, tarımsal ürün üretici birliklerinin ve diğer servis sağlayıcı organizasyonların varlığı gelecek için bu konuda ümit vermektedir. Pazar araştırması kapsamında görüşme yapılan uzmanlar Kazakistan tarım sektörü ve gıda sanayiinin, hızla dışa açılan bir ekonominin serbest piyasa ekonomisi kuralları çerçevesinde etkin olarak işleyen bir sektörü olma yönünde önemli aşamalar kaydettiğini belirtmişlerdir. Kazakistan, yakın bir zamanda gerçekleşmesi öngörülen ancak tarım reformunun tamamlanamamasından dolayı geciken WTO'ye üyelik vizyonu ile Kazak devletinin yerli sanayi üretimini petrol ve gaz odaklı olmaktan çıkarıp gelişmeyi diğer sektörlerle de yayma stratejisi çerçevesinde, tarım sektörüne yönelik yoğun destekleme politikaları gütmektedir. Bu kapsamda, Kazak hükümeti yerli üreticilerin rekabet güçlerini artırmaya yönelik uygulamaya koyduğu ve 6 yılı kapsayan bir devlet stratejisi kapsamında tarım ve gıda sanayiini destekleyici ve kırsal kesim gelişimi ön plana çıkaran farklı destekleyici programlar uygulamaya koymuştur. Kazakistan, 2000 yılında önemli bir toprak kanunu yürürlüğe koymuş olup, bu yasayla Kazak vatandaşlarına 99 yıllığına tarımsal arazileri kiralama hakkı tanımış, fakat yabancı yatırımcıların toprak sahipliğini önemli ölçüde kısıtlamıştır. Bu yasayla, çiftçiler ürünlerini uygun olmayan fiyatlardan tüccarlara satmaktansa, arazileri karşılığı uygun tarımsal kredilerden yararlanma hakkına sahip olmuşlardır. Ülke parlamentosunca 2003 yılı Haziran ayında kabul edilen yeni bir Toprak Yasası ile ülkenin bağımsızlık tarihi boyunca ilk kez tarımsal arazilerin özel mülkiyete satışına onay verilmiştir.²⁶⁶

2.4.3.2. Kazakistan'da Uygulanan İthal İkamesi Stratejisi

1998 yılının ikinci yarısında Kazakistan'da Yeni Sanayi Politikası ilan edilmiştir. Buna göre belirlenen öncelikli sektörlerin geliştirilmesi planlanmıştır. Programda ithal ikameci ve ihracata yönelik üretim yapan bazı sektörlerin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Programın önceliklerini Nazarbayev'in Kazakistan halkına hitaben yazdığı ve Kazakistan açısından öncelikleri belirlediği bir mesajda bulmak mümkündür. Bu mesaj "Kazakistan-2030: Bütün Kazakistanlıların gelişmesi, güvenliği ve refahlarının

²⁶⁶ İGEME, a.g.r., s.101

yükseltilmesi” adıyla 1997’de yayımlanmıştır. Burada Nazarbayev, Kazakistan’da 1994 yılından beri izlenen politikaların devam edeceğini belirtmekle beraber, artık enflasyon düşürüldükten sonra, büyümeye önem verileceğini açıklamıştır. Nursultan Nazarbayev, yakın yıllar içerisinde ekonominin reel sektörüne, onun canlandırılmasına ve büyümesine önem verileceğini açıklanarak, öncelikli sektörleri de belirlemiştir. Bunlar hafif ve gıda sanayii, sanayi, alt yapı, petrol ve gaz ürünleri, kimya ve petrokimya, makine yapımının bazı alt sektörleri, teknoloji ağırlıklı bazı sektörler, hizmetler ve turizmdir. Mesajda bu sektörlerin hangi yöntemlerle geliştirileceği söylenmemekle birlikte, sadece piyasaya güvenilemeyeceğine değinilmiştir. Devletin aktif endüstriyel politikasına başlaması gerektiği ve makro ekonomiden mikro ekonomiye dikkatini yoğunlaştırması gerektiği belirtilmiştir. 2010 yılına kadar ise öncelikli sektörler olarak emek yoğun sektörlerin seçilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bunlar, tarım, ormancılık ve ağaç ürünleri, hafif ve gıda sanayii, turizm, konut inşaatı ve alt yapının oluşturulmasıdır.²⁶⁷

Bu mesajın yazılmasından bir yıl sonra hükümet Temmuz 1998’de yeni sanayi politikasını kabul etmiştir. Bu politika kapsamında makine yapımı, tekstil, giyim, deri ve kimya sektörlerinin 1 Nisan 1999’dan itibaren vergi ödemeyeceği ilan edilmiştir. Ayrıca 2003 yılının başlangıcına kadar binden fazla firmanın vergi borçları ve hükümete olan borçları ertelenmiştir. Genel olarak ise 1998 yılında uygulanmaya başlanan yeni sanayi politikasının araçları gümrük vergileri ya da döviz kuru gibi araçlar değildi. Bunlar daha çok vergi muafiyeti, ulaşım fiyatlarında indirim, devlet ihalelerinde ve devlet siparişlerinde öncelik, daha değişik avantajları içermektedir. Bunların yanı sıra Kazakistan’da üretim yapan yerli ve yabancı üreticilere yerli girdileri alma önerisi ya da telkini ve anti dumping soruşturmaları da kullanılmıştır. Bununla beraber, yeni sanayi politikası sadece ithal ikameci sektörlerle değil, mamul mal ve ara malları üreten ihracatçı sektörlerle de yöneliktir.²⁶⁸

²⁶⁷ Somuncuoğlu, a.g.e., ss. 198-199

²⁶⁸ y.a.g.e.,ss.199-200

Yerli yatırımcılara göre, onların önünü açan, aslında yeni sanayi politikası değil, 1997 yılında “Doğrudan Yatırımların Desteklenmesine Dair” Devlet Başkanı kararnamesi olmuştur. Yatırım teşviklerini içeren bu kararnameden sonra, 1997-1999 yılları arasında 150 yerli yatırımcıyla toplam olarak 1 milyar 300 bin dolar tutarında anlaşmalar imzalanmıştır. Fakat yerli yatırımcıların hükümet üyeleriyle beraber yaptıkları toplantılarda ifade ettikleri gibi, 1999’dan beri bahsedilen kararnamenin yerli yatırımcılara uygulanmasını engellemek için, Kamu Gelirleri Bakanlığı ve Maliye Bakanlığı devreye girmişlerdir.²⁶⁹

Yeni sanayi politikasının en etkili aracı olarak vergi sisteminin kullanılması öngörülmüştür. Kazakistan’ın Vergi Kanunu mevcut yatırım ve vergi ayrıcalıklarını da ilgilendiren değişiklikler içermekte olup, yeni Vergi Kanun’u 1 Ocak 2005 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Yeni kanun uyarınca yapılan değişiklikler, yatırımlara sağlanan yeni kurumlar vergisi kolaylıklarını uygulamaya koymakta, mevcut kurumlar vergisi kolaylıklarının süresini 5 yıldan 10 yıla uzatmakta ve yatırım projeleri için arazi vergisi muafiyeti getirmektedir. Önceki uygulamalarda arazi vergisi yalnızca arazinin satın alınarak kullanılması koşulunda uygulanmakta iken, yeni uygulama yalnızca bir yatırım projesinde kullanma halinde de muafiyete imkan sağlamaktadır. Vergi kanununda yapılan son değişiklikler aynı zamanda “yüksek katma değerli” ürün üreten vergi mükellefleri için de özel bir vergi rejimi yürürlüğe koymaktadır.²⁷⁰

Kazakistan ithal ikameci sanayileşme politikasını destekleyici yönde gümrük politikası uygulamaya başlamıştır ve 2001 yılı Temmuz ayı itibariyle gümrük tarifeleri değiştirilmiştir. Bu anlamda yurt içinde üretimi yapılmayan malların gümrük vergileri daha düşük tutulmakta veya sıfır olarak uygulanmaktadır. İlave olarak eğer yurt içinde gelişmeye başlayan bir üretim dalı varsa bunu geliştirmeye yönelik önlem olarak gümrük vergileri yükseltmektedir. Yapılan yeni düzenleme ile sosyal güvenlik kesintileri %26’dan %21’e ve KDV oranı %20’den %16’ya düşürülmüş olup, bunun

²⁶⁹ Somuncuoğlu, a.g.e., s.204

²⁷⁰ İGEME, a.g.r., s.41

piyasayı canlandırıcı etkisi gözlenmektedir.²⁷¹

Kazakistan, dış ticaret yapısındaki dengesizlikler nedeni ile zaman zaman geniş dış ticaret açıkları ile karşı karşıya kalabilmektedir. İhracatının büyük çoğunluğunu petrol ve ana metaller oluşturan ülkenin ihracat gelirleri bu ürünlerin dünya fiyatlarındaki değişimlerinden önemli ölçüde etkilenmektedir. Örneğin 1998 yılında Asya'daki mali krizin ardından söz konusu ürünlerde dünya fiyatlarındaki ani düşüş ülkenin ihracatının ciddi düşüş göstermesine neden olmuştur. Ayrıca ülkenin geleneksel ihraç ürünlerinin dünya piyasalarında Amerikan doları üzerinden işlem görmesi nedeni ile devalüasyon, ülkenin ihracatında artış etkisi yaratmamaktadır. Diğer taraftan Kazak ekonomisi yüksek düzeyde ithalata dayalı bir ekonomidir. Ülkede gerçekleştirilen üretimin büyük çoğunluğu petrol ve gaz sektörlerinde yoğunlaşmış olup, sermaye ve tüketim mallarında üretim iç tüketimi karşılayacak seviyede değildir. Sermaye ve tüketim malları gerçekleştiren üreticilerin çoğunluğu ise fiyat ve kalite bakımından ithal malları ile rekabet edebilir düzeyde değildir. Geniş ve açık sınırlarından ülkeye çok sayıda ucuz, kaçak mal girişi gerçekleşmektedir. Petrol sektörü yatırımlarındaki ve üretimindeki artış sermaye malları ithalatındaki artışın diğer bir önemli nedenidir. Yüksek miktardaki kayıt edilemeyen ticaret hacmi ithalatın izlediği seyrin takibine yönelik girişimleri güçleştirmektedir. Kazakistan'ın Rusya, Kırgızistan ve Özbekistan ile sahip olduğu geniş ve geçişi kolay sınırlar küçük ölçekli sınır ticaretine olanak tanımakta ancak sınır ticaretinin hacmi dış ticaret verilerine yansıtılmamaktadır. Kayıt altına alınamayan ithalatın büyük çoğunluğu gıda dışı tüketim malları ve ikinci el arabalardan oluşmaktadır. İnşaat malzemeleri ithalatı ve doğrudan yabancı yatırımların sermaye malları ithalatı önemli ithalat kalemleridir. Petrol ve enerji ithalatı-başta Rusya'dan gerçekleştirilen kömür ve elektrik olmak üzere-düşerken, Özbekistan'dan gaz ithalatı artmaktadır. 2003 yılında petrol ve enerji ürünleri ithalatı 600 milyon Dolar tutarında gerçekleşmiştir.²⁷²

²⁷¹ Duran , a.g.e., s. 49

²⁷² Somuncuoğlu, a.g.e., s.204

Ticaretin gelişmesini sınırlayan en önemli problem, Kazakistan'ın tamamen kara ile çevrili denize kıyısı olmayan bir ülke olmasıdır. Bu nedenle ihracatta ve ithalatta maliyetler çok fazla yükselmektedir. Ayrıca bir diğer sorun da önemli petrol ve gaz ihracatı yollarının ülkenin dünya enerji piyasasındaki en önemli iki rakibi olan Rusya ve İran üzerinden geçmesidir. Ülkenin denize en yakın limanları Rusya ve Gürcistan'ın Karadeniz'deki kıyılarına yakın limanlardır. Kazak mavnaları Karadeniz'e Rus egemenliğindeki bir su yolu olan Volga-Don kanalından girebilmektedir. 1997 yılına dek Rusya üzerinden petrol geçişi konusunda sürekli sorunlar yaşanması, Kazakistan'ın Azerbaycan ve Türkiye, Çin, Türkmenistan ve İran gibi daha yüksek maliyetli alternatif güzergahları göz önünde bulundurmasına neden olmuştur. İhracat gelirlerinin büyük çoğunluğu yabancı yatırımlar sayesinde elde edilmektedir.²⁷³

²⁷³ Somuncuoğlu, a.g.e., s.204

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAZAKİSTAN'DA İHRACATIN VE İTHALATIN MİLLİ GELİR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: EKONOMETRİK ANALİZ

Bu bölümünün amacı, Kazakistan'da 1996:1-2005:4 dönemi içinde ihracatın ve ithalatın milli gelir üzerindeki etkisini analiz etmektedir. Bu bölümde ihracat, ithalat ve milli gelir arasında durağan ilişkiye sahip olup olmadıkları koentegrasyon analizi ve hata düzeltme modeli ile incelenecek ve çıkan sonuçlara göre ihracat-ithalat ve milli gelir arasındaki ilişki yorumlanacaktır.

3.1. VERİLERİN ANALİZİ

Çalışmada 1996:1-2005:4 dönemine ait üç aylık veriler kullanılmıştır. Değişkenler Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) ve Toplam İhracat-İthalat serileridir. GSYİH'nın rakamları Kazakistan Cumhuriyet Merkez Bankası'nın İnternet sitesinden alınmıştır. Toplam ihracat-ithalat serileri ise Kazakistan Cumhuriyet İstatistik Ajansından temin edilmiştir. Söz konusu serilerde mevsimselliğin etkisi önemli görüldüğünden, veriler mevsimsel olarak düzeltilmiştir. Çalışmada milli gelir ve ihracat-ithalat serileri, mevsimsel olarak düzeltilmiş olan GSYİH ve İhracat-İthalat serilerinin e-tabanına göre logaritmaları alınmıştır.

Çalışmada öncelikle milli gelir, ihracat ve ithalat zaman serilerinin durağan olup olmadığını test etmek için birim kök testleri uygulanacak, daha sonra İhracat ile GSYİH arasında ve İthalat ile GSYİH arasında koentegrasyon analizi yapılarak uzun dönem ve kısa dönem ilişkileri incelenecektir.

Çalışmada kullanılan değişkenlere ait serilerin e-tabanına göre logaritması alınmış ve aşağıdaki şekilde tanımlanmaktadır:

LNGSYİH: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla

LNX: İhracat

LNМ: İthalat

3.2. EKONOMETRİK YÖNTEM

Çalışmanın bu bölümünde tahmin sürecinde kullanılan yöntem ile ilgili temel tanımlar yer almaktadır. Bu çerçevede özellikle zaman serisi analizlerinin en önemli kavramlarından birisi olan durağanlık kavramı üzerinde durulacak, daha sonra koentegrasyon ve hata düzeltme mekanizması analizleri hakkında bilgi verilecektir.

3.2.1. Zaman Serilerinde Durağanlık Kavramı ve Birim Kök Testleri

Zaman serileri açısından en önemli sorunlarından biri, bu serileri durağan olup olmamasıdır. Stokastik bir sürecin ortalaması ve varyansı zaman dönemi boyunca sistematik bir değişme göstermiyorsa seri durağan zaman serisi adını alır. Bir seriyi ortaya çıkaran stokastik sürecin durağan olmasının şartları şunlardır.²⁷⁴

Ortalama: $E(Y_t) = \mu$

Varyans: $Var(Y_t) = E(Y_t - \mu)^2 = \sigma^2$

Ortak varyans: $\gamma_k = E[(Y_t - \mu)(Y_{t-k} - \mu)]$

Böylece, herhangi bir zaman serisinin Y_t , ortalaması (μ) ve varyansı (σ^2) zaman içinde değişmeyen, kovaryansı ise zamana bağlı olmayan, ancak iki dönem arasındaki zaman aralığına bağlıysa zaman serisi Y_t durağan olarak tanımlanmaktadır. Eğer

²⁷⁴ Damodar N.Gujarati, (Çev. Ümit Şenesen, Gülay Göktürk Şenesen), **Temel Ekonometri**, İstanbul, Ekim 1999, s. 713

yukarıdaki şartlardan biri veya daha fazlası sağlanmıyorsa zaman serisi durağan değildir.²⁷⁵ Durağan olmayan serilerin varyansı ve ortalaması zamana bağlı olarak değişmektedir. Zaman sonsuza ilerledikçe varyans da sonsuza gitmektedir.

Regresyon analizinde serilerin durağan olması iki yönden çok önemlidir. Birinci olarak zaman serisi verileri kullanmak suretiyle iki değişken arasında katsayısı istatistiksel bakımdan önemli olan bir regresyon bulabiliriz. Her iki zaman serisinde deterministik veya stokastik bir trendi içeriyorsa, zaman seriler durağanlık niteliğine sahip olmayabilirler. Deterministik veya stokastik trendi içeren zaman seriler ile tahmin edilen model sahte regresyon sonuçları vermektedir. Regresyonun gerçek bir ilişkiyi mi, yoksa sahte bir ilişkiyi mi yansıttığı, zaman serisi verilerinin durağan olup olmaması ile yakından ilgilidir. İkincisi olarak, zaman serisi verileri kullanmak suretiyle elde edilen regresyon modelleri ile öngörüler yapılmaktadır.²⁷⁶

Durağan seriler ile durağan olmayan seriler arasındaki temel farklar aşağıdaki şekilde sıralanabilir;²⁷⁷

Durağan serilerde;

- Seri uzun dönemde, dalgalanmalar olsa bile, aynı ortalamayı muhafaza eder,
- Zamana bağlı olarak değişmeyen bir sonlu varyansa sahiptir,
- Gecikme zamanı uzadıkça, korelogram gittikçe sıfıra yaklaşır ve sıfır olur.

Durağan olmayan serilerde ise;

- Serinin uzun sürede döneceği bir ortalama değer bulunmamaktadır,

²⁷⁵ Wojciech W. Charemza and Derek F. Deadman, **New Directions in Econometric Practice, General to Specific Modelling, Cointegration and Vector Autoregression**, Edward Elgar Publishing Limited, USA. 1992, s. 118

²⁷⁶ Tümay Ertek, **Ekonometriye Giriş**, 2. baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 379-380

²⁷⁷ Aziz Kutlar, **Uygulamalı Ekonometri**, 2. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Nisan 2002, s.308

- Zaman sonsuza yaklaştığında, varyans zamana bağlı olduğundan, o da sonsuza yaklaşır,
- Teorik korelogram hemen bitmez, yavaş yavaş azalır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, deterministik veya stokastik trendi içeren zaman seriler ile tahmin edilen model sahte sonuçları vermektedir, bu yüzden regresyon analizlerinde, trende sahip olmayan zaman serileri kullanmak gerekmektedir. Ancak, bütün iktisadi zaman serileri trendi içermektedir, böylece regresyon analizini yapılmadan önce zaman serisi trenden arındırılması gerekmektedir.²⁷⁸

Ekonomik analizinde kullanılan birçok zaman serisi durağan değildir. Bu nedenle herhangi bir işleme geçmeden önce kullanılacak serilerin durağan hale getirilmesi gerekmektedir. Durağan olmayan iktisadi zaman serilerinin fark alma yöntemiyle durağan hale getirilmesi pratik ve ideal bir çözüm sağlayan yöntemidir.²⁷⁹

Eğer Y_t bir seri ise durağan değil, ancak d kez farkı alındıktan sonra durağan hale gelebiliyorsa o zaman bu seri d . dereceden durağandır. d . sıradan entegre bir Y_t serisi $Y_t \sim I(d)$ biçiminde gösterilmektedir.²⁸⁰ Örneğin $d=0$ durumu serinin düzeyi itibariyle durağan olduğunu $I(0)$, $d=1$ ise serinin ancak birinci farkı alındıktan sonra durağan hale geleceğini $I(1)$ ifade etmektedir.

Herhangi bir zaman serisinin durağan olup olmadığını anlamak için birim kök testi kullanılmaktadır. Durağanlığın birim kök testi edilmesinde kullanılan en yaygın yöntem Çoğaltılmış Dickey Fuller birim kök testi (ADF)'dir. Ayrıca bu çalışmada,

²⁷⁸ Charemza, Deadman, a.g.e., s. 127

²⁷⁹ Vehbi Tuğrul, "Türk Dış Ticaretinin Tahmini: Hata Düzeltme Modellerinin Bir Uygulaması", **T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Araştırma ve İnceleme Dizisi** 28, Ekonomik Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Haziran 2002, ss. 17-18

²⁸⁰ C.W.J. Granger, **Developments in the Study of Cointegrated Economic Variables**, Long-Run Economic Relationships, Reading in Cointegration, Edt. R.F. Engle and C.W.J. Granger, Oxford University Press, 1991, s. 66

Phillips-Perron birim kök testi (PP) ve Kwiatkowski- Phillips-Schmidt-Shin birim kök testi (KPSS) kullanılmıştır.

3.2.1.1. Dickey-Fuller Birim Kök Testi

Dickey-Fuller yöntemi Dickey D.A. ve W.A.Fuller'ın 1979'da "Journal of American Statistical Association" adlı dergide yayınlanan makalelerde açıklanmıştır. Test ilk çıktığı dönemden günümüze kadar çeşitli alanlarda yetersiz kalmış ve bundan dolayı eksikliklerin kapatılması için oluşturulan yardımcı yöntemler ortaya çıkmıştır. Ancak yapılan uygulamalarda serinin birim kök taşıyıp taşımadığını saptanması için mutlak suretiyle Dickey-Fuller testinin yapılması şart niteliğinde bulunmaktadır.²⁸¹ Dickey-Fuller (1979) birim kökü olup olmadığını test etmek için üç farklı regresyon denklemi kullanılmaktadır:²⁸²

$$\Delta y_t = \gamma y_{t-1} + \varepsilon_t$$

$$\Delta y_t = a_0 + \gamma y_{t-1} + \varepsilon_t$$

$$\Delta y_t = a_0 + \gamma y_{t-1} + a_2 t + \varepsilon_t$$

Üç regresyonun birbirinden farkı a_0 ve $a_2 t$ gibi deterministik elemanlar içermesidir. İlk denklem ise sabitsiz trendsiz denklem, ikincisi denklemde sabit terim değeri a_0 içermektedir, üçüncüsü denklem önceki iki denklemi içermekte ve doğrusal zaman trendi de kapsamaktadır. Bütün regresyon denklemlerde yer alan γ parametresinde ' $\gamma=0$ ' eşitliğinin sağlanması y_t 'nin birim kök içerdiğini göstermektedir.²⁸³ Birim kökü olan bir zaman serisi, ekonometride bir rassal yürüyüş diye bilinir. Rassal yürüyüş zaman serisi durağan değildir.²⁸⁴

²⁸¹ Ertek, a.g.e., s.386

²⁸² Enders, Walter, **Applied Econometric Time Series**, Iowa State University, John Wiley & Sons Inc., USA, 1995, s. 221

²⁸³ Enders, a.g.e., s.221

²⁸⁴ Gujarati, , (Çev. Ümit Şenesen, , Gülay Göktürk Şenesen), a.g.e., s. 718

Birim kökün varlığının sınanması için kullanılan iki hipotez kullanılmaktadır. Bunlar;

$H_0 : \gamma=0$ ($p=1$), seride birim kök vardır, seri durağan değildir

$H_1 : \gamma<0$ ($p<1$), seride birim kök yoktur, seri durağandır.

Bu testin %1, %5 ve %10 önemlilik düzeyine göre kritik değerleri MacKinnon tarafından yapılmış olan Monte Carlo simülasyonlarına göre hesaplanmış olup bilgisayar çıktısında verilmektedir. Alışagelmış t-istatistikleri bu hipotez testinde τ -istatistiği diye adlandırılır. τ -istatistiğinin mutlak değeri MacKinnon kritik değerlerinin mutlak değerini aşmıyorsa, zaman serisinin durağan olmadığını ve y_t olasılıklı değişkeninin bir birim köke sahip olduğu söylenir.²⁸⁵

Standart Dickey-Fuller testi hata terimlerinin bağımsız ve aynı şekilde dağılımlarının varsayımı üzerine kurulmuştur. Hata terimi bazen farklı varyans şeklinde veya seri korelasyon şeklinde dağıtılmış olabileğinden iki farklı yaklaşımla DF testi biraz değiştirilmiştir. Bunlardan biri parametrik yaklaşım olarak bilinen Çoğaltılmış Dickey-Fuller testidir, ikincisi parametrik olmayan Phillips-Perron testidir.²⁸⁶

3.2.1.2. Çoğaltılmış Dickey-Fuller Birim Kök Testi

Çoğaltılmış Dickey-Fuller (ADF) testi, en çok bilinen ve en yaygın kullanılan birim kök testidir. Standart Dickey-Fuller (DF) testi, hata terimlerinin bağımsız ve aynı şekilde dağılımlarının varsayımı üzerine kurulmuştur. Hata terimi bazen farklı varyans şeklinde veya otokorelasyon içerebilmektedir.²⁸⁷ Eğer hata terimi otokorelasyonu içermekte ise DF testi geçersiz olacaktır. Buna çözüm olarak bağımlı değişkenin

²⁸⁵ Ertek, a.g.e., s.387

²⁸⁶ Kutlar, a.g.e., ss. 307-308

²⁸⁷ y.a.g.e., ss. 307

gecikmeli değerleri de modele ilave edilerek DF testi uyarlanmıştır. Bu test oğaltılmış Dickey-Fuller testi olarak adlandırılır.

ADF testi²⁸⁸:

$$\Delta y_t = \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \delta_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t$$

olarak ifade edilmektedir.

ADF testi, sabit terim ve trend içermektedir, ayrıca otoregresif süreç dikkate alınarak standart Dickey-Fuller testini genişletilmiştir. Burada, k-gecikme sayısını, t-trendi göstermektedir.

ADF testi, yukarıdaki denklemde δ katsayısının istatistiksel olarak sifıra eşit olup olmadığını test eder. Bu sınama, elde edilen ADF τ -istatistiğinin, aynı DF testi için, MacKinnon kritik değerleri ile karşılaştırılmasıyla yapılır. Eğer ADF test istatistiği MacKinnon kritik değerinden mutlak olarak büyükse ele alınan zaman serisi durağan demektir. Aksi taktirde seri durağan değildir ve durağanlığı sağlanıncaya kadar farkın alınması gerekir.

3.2.1.3. Phillips-Perron Birim Kök Testi

Dickey-Fuller testlerinde hata terimlerinin istatistiki olarak bağımsız ve sabit varyansa sahip olduğunu kabul edilmektedir. Dickey-Fuller testinde hata terimlerinin arasında korelasyon olmadığına ve sabit varyansa sahip olduklarına varsayılmıştır.²⁸⁹ Phillips ve Perron (1988) geliştirdikleri bir yöntemle Dickey-Fuller prosedürü ierevesinde kabul edilen bu varsayımı biraz yumuşatmışlardır.²⁹⁰

²⁸⁸ Charemza, Deadman, a.g.e., s. 135

²⁸⁹ Enders, a.g.e., s. 239

²⁹⁰ Kutlar, a.g.e., s.321

Aşağıdaki denklem modellerini ele alalım,²⁹¹

$$y_t = \mu + \alpha y_{t-1} + u_t$$

$$y_t = \mu + \beta(t-T/2) + \alpha y_{t-1} + u_t$$

Burada T gözlem sayısını, u_t hata terimlerinin dağılımını göstermektedir, bu hata teriminin beklenen ortalaması sıfıra eşittir, $E u_t = 0$, fakat burada hata terimleri arasında içsel bağlantının olmadığı veya homojenlik varsayımı gerekli değildir. Bu açıdan bakıldığında Dickey-Fuller testinin bağımsızlık ve homojenite varsayımları Phillips-Perron testinde terk edilmiş hata terimlerinin zayıf bağımlılığı ve heterojen dağılımı kabul edilmiştir.²⁹² Böylece Phillips-Perron Dickey-Fuller t-istatistiklerini geliştirmesinde hata terimlerinin varsayımları konusundaki sınırlamaları dikkate almamıştır. PP t-istatistiğinin asimptotik dağılımı ADF testi ile aynı olmakta ve Davidson ve MacKinnon'un (1993) çalışmasındaki kritik değerler kullanılmaktadır.

3.2.1.4. Kwiatkowski, Phillips, Schmidt, Shin Birim Kök Testi

Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin (KPSS) birim kök testi, diğer testlerden farklı olarak boş hipotezi, serinin durağan olduğunu ifade etmektedir. Alternatif hipotez ise serinin birim kökü olduğu yani durağan olmayan şekilde kurulur. Bu testinde birim kök varlığının saplanması H_0 hipotezinin red edilme gücünü ölçmektedir. KPSS istatistiği zaman serisinin dışsal değişkenlerle regresyonundan elde edilen hata terimlerine bağlıdır.²⁹³

²⁹¹ Peter C.B. Phillips, Pierre Perron, "Testing for a Unit Root in Time Series Regression", **Biometrika**, Volume 75, Issue 2 (Jun., 1988), s. 338

²⁹² Enders, a.g.e., s.239

²⁹³ Denis Kwiatkowski, Peter C.B. Phillips, Peter Schmidt, Yongcheol Shin, "Testing the Null Hypothesis of Stationarity Against the Alternative of a Unit Root", **Journal of Econometrics** 54 (1992)159-178, North-Holland

KPSS testine göre; her zaman serisi deterministik trend (t), stokastik trend (r_t) ve hata terimi (ε_t) olmak üzere üç bileşenden oluşmaktadır.

$$Y_t = \xi t + r_t + \varepsilon_t$$

Yukarıdaki verilen modeldeki stokastik trend ise aşağıdaki bileşenlerden oluşmaktadır.

$$r_t = r_{t-1} + u_t$$

Buna göre birinci veren modelin, varyansının sıfır olduğu hipotezi ($\sigma_u^2=0$) KPSS testinin de boş hipotezi olmaktadır. Başka bir ifade ile u_t 'nin varyansının sıfır olması, Y_t 'nin durağan olduğu duruma karşılık gelmektedir. Boş hipotezin $H_0: \sigma_u^2=0$ olduğu KPSS testinde alternatif hipotez de $H_1: \sigma_u^2>0$ 'dır ve söz konusu bu hipotezler Langrange Çarpanı (LM) istatistiği ile test edilmektedir.²⁹⁴

$$LM = \sum_{t=1}^T S_{t;\varepsilon_t}^2 / S_\varepsilon$$

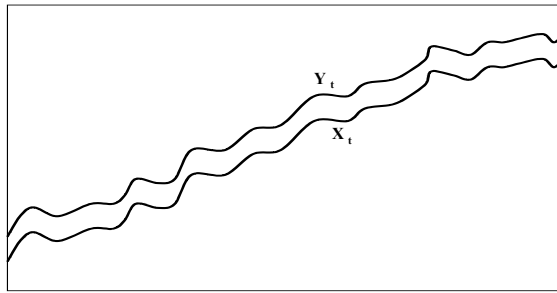
LM istatistiğinin hesaplandığı yukarıdaki verilen denklemden $S_{t;\varepsilon_t}^2$ hata terimlerinin toplamını, S_ε de S_ε 'nin varyansının tahmin edilmiş değerini temsil edilmektedir ve bu denklemden hesaplanan LM değeri, yine Kwiatkowski vd. (1992)'nin geliştirdikleri kritik değerler ile karşılaştırılmaktadır.

²⁹⁴ M. Serdar İspir, "Dış Denge ve Döviz Kuruna Parasal Yaklaşım Türkiye Örneği (1987-2004)", (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2005, s. 82

3.2.2 Koentegrasyon Kavramı ve İki Aşamalı Engle-Granger Yöntemi

Yukarıda açıkladığımız gibi, zaman serileri stokastik veya deterministik trend içerebilir, bu ise sahte sonuçlar vermektedir. Zaman serileri durağan hale getirmek için fark alma yöntemi kullanmak yerine trendden arındırılması önerilmiştir. Ama bu durumda uzun dönem bilgilerin kaybolmaktadır. Bu sorun gidermek için Engle ve Granger (1981) tarafından koentegrasyon kavramı geliştirilmiştir.

Koentegrasyon mahiyetini daha iyi açıklamak üzere Şekil 1’de X_t ve Y_t değişkenleri ele alalım. Görüldüğü gibi, serilerin her ikisi pozitif trend içermekte ve durağan değildir. Ancak iki seri zaman içinde beraber hareket etmekte gibi görünür. Büyük bir olasılıkla, iki serisinde aynı dereceden entegre olduğunu ve X_t ve Y_t arasındaki farkın yükselmeye ve düşmeye eğilime sahip olmadığından dolayı iki seri arasındaki farkın durağan olduğunu göstermektedir. Koentegrasyon kuramı X_t ve Y_t değişkenleri durağan olmasa bile, zaman içinde hareket ayrı etmemesini belirtmektedir. X_t ve Y_t değişkenler arasındaki böyle uzun dönemli ilişkisi varsa, bu uzun dönemdeki sapmaları durağan söz konusudur. Bu durumda X_t ve Y_t değişkenler koentegredir.²⁹⁵

Şekil 1. Koentegrasyon İlişkisi

²⁹⁵ Utku Utkulu, “Cointegration Analysis: An Introductory Survey With Applications to Turkey (1)”, 1. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu, 11-12 Kasım, 1993, İzmir, s. 307

Koentegrasyon kuramı 1981 yılında Granger tarafından ileri sürülmüş ve bir tanım olarak 1987’de Engle ve Granger tarafından geliştirilmiştir. Bu tanım aşağıda gibi açıklanabilir:

Eğer, (i) x_t ’nin tüm elemanları d. dereceden durağansa, yani $x_t \sim I(d)$ ise ve (ii) $z_t = \alpha' x_t \sim I(d-b)$, $b > 0$ koşulunu sağlayan bir $\alpha (\neq 0)$ vektörü varsa, x_t vektörünü elemanları d, b derecesinde koentegredir denmekte ve y_t CI (d,b) olarak ifade edilmektedir. α vektörü ise koentegre edici vektördür.²⁹⁶

Y_t ve X_t gibi iki değişken arasında koentegre ilişkisi olabilmesi için, iki değişkeninde aynı dereceden entegre olması gerekir. İki serinin aynı dereceden entegre olması ikisindeki trendin birbirini götürmesini ve trend faktöründen arındırılmış bir ilişkinin ortaya çıkmasını sağlar. Eğer iki değişken farklı derecelerden entegre olmuşlarsa koentegre olamazlar. Engle ve Granger (1987) tarafından belirlendiği gibi, eğer iki değişkenin her biri birinci farklarda durağan ise $I(1)$ bu iki değişkenin (1,1) derecesinden koentegre olduğu ifade edilir. Fakat bu değişkenlerin doğrusal bir kombinasyonu temel düzeyde durağandır $I(0)$. Yani her biri $I(1)$ olan iki serinin uzun dönem dengesinde olduğunu söylemek ile, iki serinin doğrusal bileşenin $I(0)$ bulunduğu bir vektörün mevcut olduğunu söylemek aynı şeydir.²⁹⁷

Koentegrasyonun tanımı ile ilgili olarak dört nokta önem taşımaktadır.²⁹⁸

- ✓ Koentegrasyon durağan olmayan değişkenlerin doğrusal bileşenler için kullanılmaktadır. Doğrusal olmayan bileşenler için henüz koentegrasyondan bahsetmek mümkün değildir.

²⁹⁶ Robert F. Engle and C.W.J. Granger, **Co-integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing, Long-Run Economic Relationships, Reading in Cointegration**, Edt. R.F. Engle and C.W.J. Granger, Oxford University Press, 1991, s.84

²⁹⁷ Nagehan Keskin, “Türkiye’de İhracatın Milli Gelir Üzerindeki Etkisi: 1980 sonrası dönem ve uygulamalı bir araştırma”, (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2001, s. 104

²⁹⁸ Tuğrul, a.g.e., ss. 18-19

- ✓ Tüm değişkenler aynı dereceden entegre olmalıdır.
- ✓ Eğer y_t vektörü n sayıda elemana sahipse koentegre edici vektör sayısı en çok $(n-1)$ adet olabilecektir.
- ✓ Koentegrasyon literatürü çoğunlukla bir adet birim köke sahip değişkenlerle ilgilenmektedir.

Engle ve Granger (1987) koentegrasyon kavramını Hata Düzeltme Mekanizması (ECM) ile ilişkilendirilmiş ve aynı denklem tanımlanması içerisinde hem uzun dönem hem de kısa dönem davranışlarının bir arada bulunabileceği bir yapı oluşturulmuştur.²⁹⁹

İki aşamalı Engle-Granger yöntemine göre bir modelin, değişkenlerinin koentegre olması için, hata teriminin durağan olması ve hata düzeltme mekanizmasının çalışması gerekmektedir.³⁰⁰ Bu yönteminde x_t ve y_t gibi iki zaman serisi aynı dereceden koentegre olmalı ve bu iki zaman serisinin oluşturduğu uzun dönem denklemi aşağıda verilmektedir.

$$y_t = \beta_1 x_t + u_t$$

İlk aşamasında uzun dönem denkleminin En Küçük Kareler Yöntemi (EKKY) ile tahmin edilmektedir. Uzun dönem denklemden elde edilen hata teriminin (u_t) durağan olmasıdır. Hata terimini durağan olup olmadığını test etmek için, ADF birim kök testi kullanılmaktadır. Hata terimi durağansa, o zaman hata düzeltme mekanizmasının çalışması gerekmektedir. İkinci aşamasında kısa dönem denklemi tahmin edilmektedir, kısa dönem denklemi tahmin etmek için aşağıda verilen model kullanılır.

$$\Delta y_t = \alpha_1 \Delta x_t + \alpha_2 \Delta u_{t-1} + \varepsilon_t$$

²⁹⁹ G.S. Maddala, **Introduction to Econometrics**, Second Edition, MACMILLAN PUBLISHING COMPANY, New-York, 1992, ss. 597-598

³⁰⁰ Engle, Granger, a.g.e., s. 81-111

Bu model hata düzeltme mekanizmasının modelidir, burada α_2 katsayısının 0 ile -1 arasında, negatif işaretli ve istatistiki olarak anlamlı gerekmektedir. Bu koşul sağlıyorsa, koentejrasyon ilişkisi söz konusudur.

3.3. UYGULAMA SONUÇLARI

Çalışmanın bu bölümünde ilk olarak yukarıda söz edilen ekonometrik yöntemler kullanılarak Kazakistan'ın 1996:01-2005:04 döneminde GSYİH, İthalat ve İhracat zaman serilerinin durağan olup olmadığını test edilecek. Daha sonra GSYİH ile İhracat ve GSYİH ile İthalat arasında koentejrasyon ilişkisi incelenecektir. İkinci olarak elde edilen ampirik sonuçlar değerlendirilecektir.

3.3.1. Durağanlık Testi Sonuçları

Değişkenler arasında ekonometrik olarak anlamlı ilişkilerin tespit edilmesi için serilerin durağan olması gerekmektedir. Trend ve mevsimsellik içeren seriler durağan değildir. Bu nedenle GSYİH, İhracat ve İthalat serilerinin, mevsimsel olarak düzeltilmiş ve logaritması alınmıştır. Bu çalışmada serilerin durağanlığı Genişletilmiş Dickey ve Fuller Birim Kök Testi (ADF), Phillips ve Perron Birim Kök Testi (PP) ve Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin Birim Kök Testi (KPSS) kullanılarak sabit terim ve deterministik trendin bulunduğu, sadece sabit terimin bulunduğu ve her ikisinin de bulunmadığı üç farklı model çerçevesinde test edilmiştir.

Tablo 31'de ADF birim kök testlerine ilişkin sonuçlar verilmektedir. Tabloda sabit terimli ve trendli, sabit terimli ve sabitsiz trendsiz ADF birim kök testin sonuçları verilmiştir.

$H_0: \gamma=0$; seride birim kök vardır, seri durağan değildir, boş hipotezi test edilirken, hesaplanan ADF τ -istatistiğinin mutlak değeri MacKinnon kritik değerinden büyükse boş hipotez reddedilir ve zaman serisi durağan olarak ifade edilir.

Tablo 31. ADF Birim Kök Testi

<i>Değişkenler</i>	<i>Düzye Değeri</i>		
	<i>Sabitli Trendsiz</i>	<i>Sabitli Trendli</i>	<i>Sabitsiz Trendsiz</i>
<i>LNGDP</i>	1,5620	-0,2439	2,1415
<i>LNX</i>	1,1241	-1,2835	1,9755
<i>LNM</i>	-0,4416	-1,7917	1,2935
<i>MacKinnon kritik değerler</i>	%1 (-3,6117) %5 (-2,9399)	%1 (-4,2165) %5 (-3,5312)	%1 (-2,6243) %5 (-1,9998)
<i>Değişkenler</i>	<i>Birinci Farklar</i>		
	<i>Sabitli Trendsiz</i>	<i>Sabitli Trendli</i>	<i>Sabitsiz Trendsiz</i>
<i>LNGDP</i>	3,7305	-4,7183	-3,1781
<i>LNX</i>	-4,3270	-4,7880	-3,8471
<i>LNM</i>	-4,5264	-4,5997	-4,3662
<i>MacKinnon kritik değerler</i>	%1 (-3,6171) %5 (-2,9422)	%1 (-4,2242) %5 (-3,5348)	%1 (-2,6261) %5 (-1,9501)

ADF birim kök testi sonuçlarına göre çalışmada kullanılan tüm değişkenlerin düzeyleri itibariyle durağan olmadığı gözlenmiştir. Ancak serilerin birinci dereceden farklarının alınması sonucunda durağan hale gelmişler.

Tablo 32’de ise PP birim kök testine ilişkin sonuçları verilmektedir. Tabloda sabit terimli ve trendli, sabit terimli ve sabitsiz trendsiz PP birim kök testin sonuçları verilmiştir.

Tablo 32. PP Birim Kök Testi

<i>Değişkenler</i>	<i>Düzye Değeri</i>		
	<i>Sabitli Trendsiz</i>	<i>Sabitli Trendli</i>	<i>Sabitsiz Trendsiz</i>
<i>LNGDP</i>	1,7889	-0,2177	2,1170
<i>LNX</i>	0,8242	-2,4205	1,6819
<i>LNM</i>	-1,2030	-3,3266	0,9737
<i>MacKinnon kritik değerler</i>	%1 (-3,6067)	%1 (-4,2092)	%1 (-2,6227)
	%5 (-2,9378)	%5 (-3,5279)	%5 (-1,9495)
<i>Değişkenler</i>	<i>Birinci Farklar</i>		
	<i>Sabitli Trendsiz</i>	<i>Sabitli Trendli</i>	<i>Sabitsiz Trendsiz</i>
<i>LNGDP</i>	-5,7789	-6,5341	-5,2525
<i>LNX</i>	-9,9353	-10,9321	-9,2261
<i>LNM</i>	-9,7977	-9,8229	-9,5010
<i>MacKinnon kritik değerler</i>	%1 (-3,6117)	%1 (-4,2165)	%1 (-2,6243)
	%5 (-2,9399)	%5 (-3,5312)	%5 (-1,9498)

PP birim kök testi sonuçlarına göre GSYİH, İhracat ve İthalat değişkenlerin düzeyleri durağan değildir. Ancak serilerin birinci dereceden farklarının alınması sonucunda durağan hale gelmişler.

ADF ve PP testlerinin sonuçlarına göre seriler düzeyde durağan değildir, ancak birinci farkları alındıktan sonra durağan hale gelmişlerdir. ADF ve PP testlerindeki alternatif hipotezle boş hipotezin yerlerini değiştirerek, yani boş hipotezin birim kök taşımadığını olarak ele alınan KPSS testinin sonuçları Tablo 33'te verilmektedir. Tabloda sabitli trendli ve sabitli trendsiz KPSS birim kök testin sonuçları verilmiştir.

Tablo 33. KPSS Birim Kök Testi

<i>Değişkenler</i>	<i>Düzye Değeri</i>	
	<i>Sabitli Trendsiz</i>	<i>Sabitli Trendli</i>
<i>LNGDP</i>	0,5767	0,1926
<i>LNX</i>	0,6729	0,1893
<i>LNМ</i>	0,6153	0,1452
<i>MacKinnon kritik değerler</i>	%1 (0,7390) %5 (0,4630)	%1 (0,2160) %5 (0,1460)
<i>Değişkenler</i>	<i>Birinci Farklar</i>	
	<i>Sabitli Trendsiz</i>	<i>Sabitli Trendli</i>
<i>LNGDP</i>	0,5311	0,0740
<i>LNX</i>	0,3907	0,1799
<i>LNМ</i>	0,1059	0,0407
<i>MacKinnon kritik değerler</i>	%1 (0,7390) %5 (0,4630)	%1 (0,2160) %5 (0,1460)

Tabloda görüldüğü gibi GSYİH, İhracat ve İthalat değişkenlerine ilişkin KPSS test istatistikleri mutlak değer olarak MacKinnon %5 kritik değerinden büyük çıkmıştır. Dolayısıyla GSYİH, İhracat ve İthalat değişkenler durağan bulunamamıştır. Eğer seriler durağan değilse serinin birinci farkları alınıp durağan hale getirilmektedir. GSYİH, İhracat ve İthalat değişkenlerinin birinci farkı alınmış ve değişkenlerinin hem sabitli trendli model hem sabitli trendsiz modelde durağan bulunmuştur. Dolayısıyla KPSS test sonuçlarına göre çalışmada kullanılan değişkenler birinci dereceden durağandır.

Yapılan birim kök testleri sonucunda serilerin aynı dereceden I(1) durağan olduğunu söylenebilir. Tüm değişkenlerin aynı dereceden entegre olması Engle-Granger iki aşamalı koentegrasyon testini uygulayabilmenin temel koşulunu sağlamaktadır.

3.3.2. Koentegrasyon Analizi Sonuçları

Yapılan birim kök testi sonucunda değişkenlerin tümünün birinci dereceden entegre olduklarının belirlendikten sonra da koentegrasyon analizi ile ilk önce GSYİH ve İhracat değişkenleri, daha sonra da GSYİH ve İthalat değişkenleri arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığı test edilecektir. Tablo 34'te GSYİH ve İhracat değişkenlerinin Engle-Granger koentegrasyon yönteminin birinci aşaması olan uzun dönem modeli verilmektedir.

Tablo 34. GSYİH ve İhracat, Uzun Dönem Koentegrasyon Denklemi

<i>Bağımlı Değişken: LNGDP</i>				
<i>Değişken</i>	<i>Katsayı</i>	<i>Std. Hata</i>	<i>t-İstatistiği</i>	<i>Prob.</i>
<i>LNX</i>	0.620025	0.048689	12.73439	0.0000
<i>Sabit</i>	3.942871	0.379137	10.39960	0.0000
	<i>R²</i>	0.81		
	<i>DW</i>	0.92		
	<i>Prob(F-istatistik)</i>	0.00		

Tablo 35'te GSYİH ve İthalat değişkenlerinin Engle-Granger koentegrasyon yönteminin birinci aşaması olan uzun dönem modeli verilmektedir.

Tablo 35. GSYİH ve İthalat, Uzun Dönem Koentegrasyon Denklemi

<i>Bağımlı Değişken: LNGDP</i>				
<i>Değişken</i>	<i>Katsayı</i>	<i>Std. Hata</i>	<i>t-İstatistiği</i>	<i>Prob.</i>
<i>LNM</i>	0.683342	0.059628	11.46012	0.0000
<i>Sabit</i>	3.694452	0.442881	8.341865	0.0000
	<i>R²</i>	0.77		
	<i>DW</i>	1.34		
	<i>Prob(F-istatistik)</i>	0.00		

Görüldüğü gibi uygulanan EKKY ile denklemlerde tüm değişkenler istatistiki olarak anlamlı çıkmıştır. Bu uzun dönem denklemlerden elde edilen hata terimlerinin durağan olup olmadığı test edilmektedir. Elde edilen hata terimlerinin durağan I(0) olması durumunda açıklanan ve açıklayıcı değişkenler arasında koentegrasyon olduğu sonucuna varılacak. Elde edilen hata terimlerin durağan olup olmadığını bulmak için ADF testine başvurabiliriz. Bunun için kullanılan denklemde sabit yer almamaktadır. ADF testi sıfır gecikme için yapılmıştır. Hata terimi için yapılan birim kök testi sonucu Tablo 36'da verilmektedir.

Tablo 36. ADF Koentegrasyon Testi (Hata Terim Serisinin Birim Kök Testi Sonuçları)

<i>Değişkenler</i>	<i>ADF τ-istatistiği</i>
<i>Hata Terim1</i> <i>LNGSYİH=f(LNX)</i>	-3,3896 > %1 -2,6227 > %5 -1,9495
<i>Hata Terim2</i> <i>LNGSYİH=f(LNM)</i>	-4,3141 > %1 -2,6227 > %5 -1,9495

ADF test istatistiğinin mutlak değerinin MacKinnon kritik değerlerinden büyük olması hata düzeltme teriminin birim köke sahip olmadığını, yani durağan olduğunu göstermektedir. Koentegrasyon varsa değişkenler arasında hata düzeltme mekanizması çalışıyor ise, değişkenler koentegredir.

Tablo 36 sonuçlarına göre, uzun dönem denklemlerinden elde edilen hata terimleri durağan olduğu görülmektedir. Böylece GSYİH ile İhracat ve GSYİH ile İthalat arasında koentegrasyon vardır. Milli gelir ile ihracat ve milli gelir ile ithalat arasında uzun dönemde anlamlı bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Açıklayıcı değişkenlerin katsayıları istatistiki açıdan anlamlı bulunmuştur.

GSYİH ve İhracat, İthalat arasında koentegre olması, ikisi arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin olduğunu gösterir. Fakat, kısa dönemde ikisi arasında bir denge olmayabilir. Bulunan hata terimleri kısa dönem ile uzun dönem değerleri arasında bir köprü rolü oynar. Hata düzeltme modeli bu amaçla geliştirilmiştir ve Engle-Granger yönteminin ikinci aşamasını oluşturur. ECM tahmin sonuçları Tablo 37’de verilmektedir. Hata düzeltme teriminin katsayısı negatif işaretli, 0 ile –1 arasında ve istatistiksel olarak anlamlı çıksa, bu durumunda hata düzeltme mekanizması çalışıyor demektir.

Tablo 37. Hata Düzeltme Mekanizması

<i>D(LNGSYİH)</i>		
<i>Değişken Adı</i>	<i>Katsayısı</i>	<i>P - değeri</i>
<i>Sabit Terimi</i>	0.0254 (1.9428)	0.05
<i>D(LNX)</i>	0.1122 (1.9523)	0.05
<i>Hata Terimi1(-1)</i>	-0.2218 (-2.6599)	0.01
<i>DW</i> 1.83 <i>R</i> ² 0.18		
<i>D(LNGSYİH)</i>		
<i>Değişken Adı</i>	<i>Katsayısı</i>	<i>P - değeri</i>
<i>Sabit Terimi</i>	0.0280 (1.9628)	0.05
<i>D(LNM)</i>	0.0643 (1.0832)	0.28
<i>Hata Terimi2(-1)</i>	-0.0716 (-0.7139)	0.47
<i>DW</i> 1.90 <i>R</i> ² 0.03		

Yukarıdaki GSYİH ile İhracatla ilgili modelde, hata düzeltme teriminin katsayısı negatiftir, 0 ile –1 arasında olmakla birlikte, istatistiki olarak da anlamlı çıkmış. Bu da bize kısa dönem ilişkiyi göstermektedir. Bu modelden varılan sonuç olarak, ECM çalışmaktadır. Milli gelir ile ihracat arasındaki uzun dönem ilişkide bir sapma söz konusu olursa, bu sapmanın %22’si 1 dönem (üç aylık) sürede ortadan kalkmaktadır.

Ancak, GSYİH ile İthalat ile ilgili modelde, hata düzeltme teriminin katsayısı negatif işaretli olmakla birlikte istatistiki olarak anlamlı değildir. Bu modelde ECM çalışmamaktadır.

Çalışmada milli gelir, ihracat ve ithalat için yapılan uzun dönem modelleri incelediğimizde, GSYİH, İhracat ve İthalat değişkenlerinin istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Kısa dönem modeli ECM ile tahmin edilmiştir. GSYİH ve İhracat modelden elde edilen hata düzeltme teriminin (-0,22) işareti 0 ile -1 arasında ve istatistiki olarak anlamlı çıkmıştır. Hata düzeltme katsayılarının büyüklüğü uzun döneme uyum sürecini göstermektedir. Eğer katsayılar düşükse, uzun döneme yavaş uyumu, katsayılar yüksek ise uzun döneme hızlı uyumu ifade etmektedir. İhracat için her üç ayda uzun döneme uyumun %22'si gerçekleşmektedir. GSYİH ve İthalat modelden elde edilen hata düzeltme teriminin (-0,07) işareti 0 ile -1 arasında olmakta, istatistiki olarak anlamsız bulunmuştur.

Sonuç olarak hem uzun dönemde hem de kısa dönemde Kazakistan'ın milli gelir ve ihracat arasındaki anlamlı bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Kazakistan'da 1996:01-2005:04 arasındaki dönemde, ihracat milli geliri etkilenmektedir. Yapılan analizin sonucunda Kazakistan'ın milli gelirini daha çok ihracat etkilemektedir.

SONUÇ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yeni bir yapılanma sürecine giren Kazakistan'da, 1990'lı yılların başındaki merkezi planlı ve dışa kapalı modelden, piyasa mekanizmasının hakim olduğu dışa açık bir modele geçiş süreci başlamıştır. Kazakistan çok yönlü bir ekonomiyi kurma ve serbest pazara geçme yönünde gerçekleşen reformlar çerçevesinde dış ticarete de çeşitli reformlar gerçekleştirmiştir. Bunlar; dış ticaret fiyatlarının serbestleştirilmesi, dış ticaret sisteminin yeniden yapılandırılması, pazarın çeşitlendirilmesi ve döviz sisteminin değiştirilmesidir.

On beş yıl içerisinde sosyalist tipi ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş yapan Kazakistan, aynı yönde ilerlemeye devam etmektedir. Bu süre içinde Kazakistan piyasa kurumlarını oluşturmuş, temel reformları gerçekleştirmiş ve kısmen piyasa ekonomisine geçmiştir.

Geçiş sürecinde Kazakistan'ın dış ticaret yapısındaki gelişmeleri incelemek amacıyla yapılan bu çalışmada dönüşüm sürecinde dış ticarete, ihracat ve ithalatta yaşanan değişimler ve uygulanan dış ticaret politikaları ele alınmıştır.

Sovyetler Birliği'ne bağlı olunan dönemde yürütölen bölgesel uzmanlaşma politikaları sonucu Kazakistan, buğday deposu ve yarı mamul üreticisi konumuna gelmiş, bu ise ülkenin dış ticaret yapısına da yansımıştır. Kazakistan daha çok hammadde ihraç eden, makine gibi sanayi mallarını ithal eden bir ülke olduğundan dış ticaretinin büyük bir kısmını Rusya Federasyonu ile yapmaktadır.

Kazakistan'ın, uyguladığı dış ticaret reformları, dış ticarete liberalizasyon yönünden başlamıştır. Dış ticaretin serbestleşmesinde, tüm ithalat kotaları feshedilmiş, tarifeleri indirilmiş, uygulanan bütün kota ve lisanslar ile stratejik malların merkezi ihracat yapısı iptal edilmiş, barter ticareti yasaklanmıştır. Bu tedbirlerle Kazakistan, dış

ticaret sistemini büyük ölçüde serbestleştirilmiş ve bu ise ülkenin dış ticaretini olumlu yönde etkilenmiştir.

Ancak, 1998 yılında Rusya’da yaşanan mali kriz ile birlikte Kazakistan’ın dış ticaret hacmi de önemli bir gerileme sürecine girmiştir. İhracatın önemli bir bölümünü petrol ve ham maddeler oluşturduğu için bu, ürünlerdeki fiyat düşüşlerinden önemli oranda etkilenmiştir. Diğer taraftan kriz sonrasında Kazakistan gümrük duvarlarını yükselterek ithalatta kısıtlama getirmiş ve ulusal ekonomiyi güçlendirmeye yönelik politikalar izlemiştir.

Günümüzde, Kazakistan’da gerçekleşen dış ticaret reformu büyük ölçüde tamamlanmıştır. Bu süreç içerisinde, dış ticaretin yapısı merkezi olmaktan çıkarılarak büyük ölçüde serbestleştirilmiş ve dış ticaret eski Sovyet ülkeleri dışındaki ülkelere yönelmiştir. Ancak, Kazakistan ticaretinde halen Rusya ve BDT ülkeleri büyük ağırlığı almaktadır. Ticaretin gelişmesini sınırlayan en önemli problem, Kazakistan’ın tamamen kara ile çevrili denize kıyısı olmayan bir ülke olmasıdır. Bu nedenle ihracatta ve ithalatta maliyetler çok fazla yükselmektedir.

Kazakistan’ın karşılaştırmalı üstünlüğünü oluşturan ise, alt kaynaklarının zenginliğidir. Kazakistan’ın sahip olduğu petrol ve gaz kaynakları nedeniyle dünya enerji piyasalarında çok önemli bir yeri vardır. Yeterli ihracat kaynaklarıyla Kazakistan gelecek on yılda dünyanın belli başlı enerji üretici ve ihracatçılarından biri olmaya adaydır. Kazakistan Hazar Denizi bölgesindeki en önemli ham petrol kaynaklarına sahiptir. Ancak, Kazakistan’ın bugünkü mevcut boru hatları dağınık bir şekildedir. Ayrıca bir diğer sorun da önemli petrol ve gaz ihracatı yollarının ülkenin dünya enerji piyasasındaki en önemli iki rakibi olan Rusya ve İran üzerinden geçmesidir. Ülkenin denize en yakın limanları Rusya ve Gürcistan’ın Karadeniz’deki kıyılarına yakın limanlardır. İhracatının büyük çoğunluğunu petrol ve ana metallerin oluşturduğu ülkenin ihracat gelirleri, bu ürünlerin dünya fiyatlarındaki değişimlerinden önemli ölçüde

etkilenmektedir. Ülkede gerçekleştirilen üretimin büyük çoğunluğu petrol ve gaz sektörlerinde yoğunlaşmıştır.

Kazakistan'ın karşılaştırmalı üstünlüğü olduğu varsayılan başka bir sektör ise tarımdır. Ancak, Sovyetler Birliği'nde kriz başladığı zaman diliminde tarım da krizin içine girmiştir. Bağımsızlığın başında Kazakistan milli geliri içinde %20 dolayında olan tarımın payı, bağımsızlık yıllarında gittikçe azalmış ve %9'a kadar inmiştir. Krizin nedenleri ise kötü yönetim, sübvansiyonların kesilmesi, kaynakların yanlış dağılması, kredi sorunu, makine-teçhizatın eskimesi ve yetersizliği, yıllardır toprakların yanlış kullanımı, yakıt yetersizliğidir. Bunun sonucunda tarımdaki verim giderek azalmıştır. Tarımın sorunları bir şekilde Sovyet döneminin getirdiği sorunlardır. Kazak halkının hayat şekli zorla değiştirilmiş ve geniş topraklar tarıma açılmıştır. Tarıma açılan topraklarda yıllardır buğday ve diğer kültürler ekilmiştir, Kazakistan net buğday ihracatçısı haline gelmiştir; ama topraklar da son derece tahrip olmuştur. Birçok yerde humus katmanı tamamen yok edilip, topraktan bütün güç çekilmiştir.

Kazakistan tarım sektöründeki yeniden yapılanma çalışmalarının temelini, yeni işletmelerin kurulması ve özelleştirme çalışmaları oluşturmaktadır. Kazak hükümeti yerli üreticilerin rekabet güçlerini artırmaya yönelik uygulamaya koyduğu ve 6 yılı kapsayan bir devlet stratejisi kapsamında tarım ve gıda sanayiini destekleyici ve kırsal kesim gelişimini ön plana çıkaran farklı destekleyici programlar uygulamaya koymuştur.

1994 yılından sonra Kazakistan'ın dışa açık bir model izlediği söylenebilir. Bu strateji çerçevesinde Kazakistan'da ihracatçı sektörlerin geliştirilmesi konusunda yabancı yatırımlara ağırlık verilmiştir. Bu nedenle yabancı yatırımcılar yerli yatırımcılardan daha büyük avantajlara sahiptir. Yabancı yatırımların daha çok ham madde çıkarılmasına yönelmesi sonucunda, tarım payının çok küçüldüğü, imalat sanayiinin küçülmeye devam ettiği ve ülkenin ham madde ağırlıklı bir ekonomiye doğru gittiği görülmüştür. Bu durumda Kazakistan'ın önünde ciddi bir şekilde tek yönlü ekonomi, tek yönlü ihracat tehlikesi belirmiştir.

Kazakistan ticari ilişkilerde sürekliliği sağlamak ve dış ticareti açısından önem taşıyan gelişmiş ülkelerle ticaretini daha sağlam bir temelde yürütmek amacı ile Dünya Ticaret Örgütü'ne (WTO) girmek için çalışmaktadır. Kazakistan toplam 144 WTO üyesi ülkenin 135'i ile halihazırda ticaret yapmaktadır. Üyelik ile birlikte bu ülkelerle ticaret ortak kurallar ve mekanizmalara uygun olarak yapılabilir hale gelecektir. WTO üyeliği ülkeye modern teknolojilerin ve üretim metotlarının girişini teşvik edecek, iç pazarda rekabet yol açacak, ülkede üretilen ürünlerin dış pazarlarda rekabet edebilirliklerinin artmasını sağlayacak ve imalat sanayiine çekilmek istenen yabancı yatırımların girişini kolaylaştıracaktır. WTO üyeliği bu nedenle Kazakistan'ın 2003-2015 yılları için uygulamaya koyduğu Yenilikçi Sınai Kalkınma Programı'nın uygulanabilmesi bakımından da önem taşımaktadır.

Günümüzde etkili dış ticaret politikaları ülkenin ekonomik performansının iyileştirilmesinde önemli yer tutmaktadır. Dış ticarete yönelik politikaların belirlenmesinde dış ticaretin seyri etkin bir şekilde tahmin edilmelidir. Bu nedenle çalışmada Kazakistan'ın ihracatın ve ithalatın milli gelir üzerinde nasıl bir etki yaptığı ekonometrik yöntemlerle incelenmiştir.

Çalışmada yapılan ekonometrik analizin sonucunda milli gelir ile ihracat ve milli gelir ile ithalat arasında uzun dönemde anlamlı bir ilişkinin olduğunu, kısa dönemde ise GSYİH ve İhracat modelinden elde edilen hata düzeltme teriminin(-0,22) işareti 0 ile -1 arasında ve istatistiki olarak anlamlı çıktığını belirtebiliriz. Milli gelir ile ihracat arasındaki uzun dönem ilişkide bir sapma söz konusu olursa, bu sapmanın %22'si 1 dönem (üç aylık) sürede ortadan kalkmaktadır. Ancak, GSYİH ve İthalat modelinden elde edilen hata düzeltme terimi (-0,07) işareti 0 ile -1 arasında olduğundan, istatistiki olarak anlamsız bulunmuştur.

Sonuç olarak hem uzun dönemde hem de kısa dönemde Kazakistan'ın milli geliri ve ihracatı arasında anlamlı bir ilişkinin olduğunu ifade edebiliriz. Kazakistan'da 1996:01-2005:04 arasındaki dönemde, ihracat milli geliri etkilemektedir. Yapılan

analizin sonucunda Kazakistan'ın milli geliri üzerinde daha çok ihracatın etkide bulunduğu belirtilebilir ve Kazakistan'da ihracat kalkınmanın önceki sektörü olarak ele alınabilir. Ancak ihracatın önemli bir bölümünü doğal kaynaklar oluşturduğu için, ülkede üretim ve ihracatın çeşitlenmesi ve dışa bağımlılığın azaltılması yönünde düzenlemeler yapılmalıdır.

Kazakistan'ın, serbest piyasa ekonomisine geçişi sırasında tarımı ve imalat sanayii çöküşe sürüklenmiş, sanayisizleşme süreci yaşanmıştır. Zengin yer altı kaynaklarına rağmen Kazakistan, sanayi sektörünü yeteri kadar geliştirememiştir. Bunun en önemli nedeni, Sovyet sisteminde Kazakistan'ın, buğday deposu ve yarı mamul üreticisi konumunda olması, başka bir nedeni de var olan teknolojilerin eskimesidir. Kazakistan'ın dış ticaretinde mineral ürünlerin ihracatı %65'dir, bu oranın içinde en yüksek payı alan petroldür. Bugün Kazakistan'ın ekonomisi gittikçe tek yanlı bir yapıya kaymakta, hammadde çıkarılmasına dayanır bir yapı oluşmaktadır. Kazakistan'ın ekonomisi petrol fiyatlarına bağımlı hale gelmektedir.

Önümüzdeki yıllarda Kazakistan'da mevcut rezervlerinin geliştirilmesi, üretimde teknolojik yapılarının yenilemesi, ihracat çeşitlendirilmesi, yeni haberleşme ve ulaşım ağlarının oluşturulması gerekmektedir. Teknolojik yapılarını yenilemek, ulaştırma-haberleşme ve özellikle de enerji nakliye ağlarını yeniden oluşturmak, petrol, doğal gaz gibi zenginlik kaynaklarını geliştirmek için çok miktarda yabancı sermayeye bağlıdır. Yabancı sermayenin ülkeye gelmesini sağlamak için çeşitli yasal ve ekonomik düzenlemeler gerçekleştirilmektedir. Burada, yeni teknolojiler getiren yabancı sermayeye ağırlık verme amacı izlenmelidir. Sürdürülebilir bir ihracat artışının sağlanabilmesinin temelinde sağlıklı bir üretim-yatırım ve ihracat zincirinin olması gerekir. Kazakistan'ın dünya ticaretinde payı artan, katma değeri yüksek, ileri teknoloji içeren malların üretimine geçmesi gerekmektedir. Bu nedenle Kazakistan etkili bir sanayileşme stratejisi belirleyerek, hammadde ihracatının yerine işlenmiş ürünler üretimine ve ihracatına ağırlık veren sanayi yapısı oluşturma yönünde hedeflerini belirlemelidir.

KAYNAKLAR

KİTAPLAR

ACAR Sadık, **Uluslararası Reel Ticaret: Teori, Politika**, Gözden Geçirilmiş 2. Basım, T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2004

ALPAR Cem, ONGUN Tuba, **Dünya Ekonomisi ve Uluslar arası Ekonomik Kuruluşlar. Az Gelişmiş Ülkeler Yönünden Değerlendirme**, 2. Basım, Ankara, 1987

BEGG David, FİŞHER Stanley, DORNBUSCH Rudiger, editör: Serin Vildan, **Makro İktisat**, Alkım Yayınları, İstanbul, 2001

BOCUTOĞLU Ercan, BERBER Metin, ÇELİK Kenan, **İktisada Giriş**, 2. Baskı, Akademi Yayınevi, Trabzon, Eylül 2000

BULMUŞ İsmail, **Mikroiktisat**, Eğitim Yayınları, Ankara, 1994

CHAREMZA W. Wojciech and DEADMAN F. Derek, **New Directions in Econometric Practice, General to Specific Modelling, Cointegration and Vector Autoregression**, Edward Elgar Publishing Limited, USA. 1992

DİNLER Zeynel, **İktisada Giriş**, 4. Basım, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 1998

ENDERS Walter, **Applied Econometric Time Series**, Iowa State University, John Wiley & Sons Inc., USA, 1995

ENGLE F. Robert and GRANGER C.W.J., **Co-integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing, Long-Run Economic Relationships, Reading in Co-integration**, Edt. R.F. Engle and C.W.J. Granger, Oxford University Press, 1991

ERTEK Tümay, **Ekonometriye Giriş**, 2. baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 1996

ERTÜRK Emin, **Uluslararası İktisat Teori-Politika İktisadi Birleşmeler-Parasal İlişkiler**, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş İkinci Basım, ALFA Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti., İstanbul, Eylül 2001

GRANGER C.W.J., **Developments in the Study of Cointegrated Economic Variables**, Long-Run Economic Relationships, Reading in Cointegration, Edt. R.F. Engle and C.W.J. Granger, Oxford University Press, 1991

GUJARATI N. Damodar, (Çev. Ümit Şenesen, Gülay Göktürk Şenesen), **Temel Ekonometri**, İstanbul, Ekim 1999

HATİBOĞLU Zeyyat, **Temel Uluslararası İktisat**, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1993

HATİBOĞLU Zeyyat, **Uluslararası İktisat**, Lebib Yalkın Yayınları ve Basım İşleri A.Ş., 2. Baskı, İstanbul, 2003

HİÇ Süreyya, **Türkiye Ekonomisi**, Filiz Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, 1994

İYİBOZKURT Erol, **Çağdaş Dış Ticaret Kuramı**, Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayın No:36, Bursa, 1979

KARLUK S. Rıdvan, **Uluslararası Ekonomi**, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 5. Baskı, İstanbul, 1998

KAZGAN Gülten, **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, Remzi Kitabevi, 11. Basım, İstanbul, Haziran 2004

KUTLAR Aziz, **Uygulamalı Ekonometri**, 2. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Nisan 2002

MADDALA G.S., **Introduction to Econometrics**, Second Edition, MACMILLAN PUBLISHING COMPANY, New-York, 1992

NURGALİEV Kayırtay, **Kazakistan Ekonomisi**, Kazakistan El-Farabi Milli Devlet Üniversitesi Tercüme-Dizgi-Baskı, YEPA LTD, Ocak, 1998

OKUR Ahmet, **İktisadi Düşüncenin Evrimi**, GÜLEÇ Matbaacılık Ltd. Şti., İzmir, 2000

ÖZTÜRK Nazım, **Dış Ticaret Kuram Politika Uygulama**, ROMA Yayınları, Ankara, 2005

PARASIZ İlker, **İktisada Giriş**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 2000

ŞAHİN Hüseyin, **İktisat İlkelerine Bakış**, Ezgi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997

ŞANLI Bahar, **Sanayileşme Stratejileri ve Türk Dış Ticareti Sanayileşme Stratejilerinin Türk Dış Ticaretinin Yapısı Üzerindeki Etkileri**, Işıklı Yayın-Tanıtım, İstanbul, 1997

SEYİDOĞLU Halil, **Uluslararası İktisat, Teori Politika ve Uygulama**, Genişletilmiş 12. Baskı, İstanbul Güzem Yayınları, İstanbul, 1998

SEYİDOĞLU Halil, **Uluslararası İktisat, Teori Politika ve Uygulama**, Güzem Yayınları, İstanbul, 2001

SEYİDOĞLU Halil, **Uluslararası İktisat, Teori Politika ve Uygulama**, Genişletilmiş 15. Baskı, Güzem Can Yayınları, İstanbul, 2003

SOMUNCUOĞLU Anar, **Kazakistan ve Özbekistan Ekonomileri Geçiş ve Büyüme Stratejileri**, ASAM, Ankara, 2001

TOMANBAY Mehmet, **Dış Ticaret Rejimi ve İhracatın Finansmanı**, Hatiboğlu Yayınevi, 3. Baskı, Ankara 2001

TUNA Yusuf, **Sanayileşme Stratejileri ve Türkiye**, T.C. Dz.K.K.Deniz Harp Okulu Komutanlığı, İstanbul 1990

TUNÇ Havva, **Uluslararası Ticaret, Para ve Finans**, 1. Basım, ALFA, İstanbul, Kasım 2004

UNAY Cafer, **Genel İktisat**, 2. Baskı, Bursa, 2000

YİĞİTBAŞI Şehabettin, ATABEY N. Ata, **İktisada Giriş**, 2. Baskı, Konya, 2001

ZEYTİNOĞLU Erol, **Genel Ekonomi**, İstanbul, 1980

TEZLER

BARLIBAYEV Sayan, “Kazakistan’da Yatırım ve Ticaret Ortamı, Yabancı Yatırımlar ile ilgili Mevzuat ve Türk Şirketleri Açısından Verimli Yatırım Alanları”, (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üni. Sos. Bil. Enstitüsü, İzmir, 2002

ÇOLAKOĞLU Nurdan, “Türkiye’de Dış Ticaretin Yapısal Analizi (1980-1991)” (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üni. Sos. Bil. Enstitüsü, İstanbul, 1994

DİLBER İlkay, “Türkiye’nin Kalkınmasında Dış Ticaretin Sürükleyici Rolü (1980-1993 dönemi)”, (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üni. Sos. Bil. Enstitüsü, İzmir, 1995

EGELİ Avni Hüseyin, “Sanayileşme Stratejileri ve Türkiye’nin Sanayileşme Politikası”, (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üni. Sos. Bil. Enstitüsü, İzmir, 1991

İBRAYEVA TOKA Kumısay, “Kazakistan Ekonomisi’nde Dış Ticaretin Yapısı ve Sorunları”, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üni. Sos. Bil. Enstitüsü, İstanbul, 2003

İSPİR M. Serdar, “Dış Denge ve Döviz Kuruna Parasal Yaklaşım Türkiye Örneği (1987-2004)”, (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üni. Sos. Bil. Enstitüsü, İzmir, 2005

KESKİN Nagehan, “Türkiye’de İhracatın Milli Gelir Üzerindeki Etkisi: 1980 sonrası dönem ve uygulamalı bir araştırma”, (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üni. Sos. Bil. Enstitüsü, İzmir, 2001

SINAV Orhan, “Kazakistan’ın Sosyo-Kültürel ve Sosyo-Ekonomik Yapısı”, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üni. Sos. Bil. Enstitüsü, İstanbul, 2006

MAKALELER

ÇARIKÇI Emin, “Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Kazakistan Örneği”, **Dış Ticaret Dergisi**, Özel Sayı, Dış Ticaret Müsteşarlığı Matbaası, Ocak 2002

GÜNGÖR Bayram, “Post-Komünist Geçiş Sürecinde Dünyada ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Kalkınma Çabaları ve Sonuçları”, **Bağımsızlıklarının 10.Yılında Türk Cumhuriyetleri, Türkistan ve Azerbaycan**, Araştırma Merkezi Yayınları, 2001

KWIATKOWSKI Denis, PHILLIPS C.B. Peter, SCHMIDT Peter, SHIN Yongcheol, “Testing the Null Hypothesis of Stationarity Against the Alternative of a Unit Root”, **Journal of Econometrics** 54 (159-178), North-Holland,1992

PHILLIPS C.B. Peter, PERRON Pierre, “Testing for a Unit Root in Time Series Regression”, **Biometrika**, Volume 75, Issue 2, Jun., 1988

SOMUNCUOĞLU Anar, “Geçiş Sürecinde Kazakistan’ın Ekonomisi”, 5 Mart 2003, Erişim: 08.03.2006, <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp>

SUNGUR Nesrin, “Yeniden Yapılanma Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Geçiş Dönemi Sorunları”, **Bağımsızlığın İlk Yılları Azerbaycan Kazakistan Kırgızistan Özbekistan Türkmenistan**, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1994

TUĞRUL Vehbi, “Türk Dış Ticaretinin Tahmini: Hata Düzeltme Modellerinin Bir Uygulaması”, **T.C. Baş Bakanlık Hazine Müsteşarlığı Araştırma ve İnceleme Dizisi**, 28, Ekonomik Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Haziran 2002

UTKULU Utku, “Cointegration Analysis: An Introductory Survey With Applications to Turkey (1)”,1. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu, İzmir, 11-12 Kasım, 1993

RAPORLAR

ABDİYEV K.S., **Kazahstan Segodnya**, K.C. İstatistik Ajansı, Enformasyon-Analitik Derlemesi, TOO “İntelservis”, Almatı, 2005

ADEM İsmail, **Kazakistan Cumhuriyeti Ülke Raporu**, KOSGEB, Aralık 2004

DEİK, **Kazakistan Ekonomisi ve Türkiye ile İlişkileri**, Haziran 1998

DEİK, **Kazakistan Ülke Bülteni**, Mayıs 2005

DURAN Meltem, **Kazakistan Ülke Etüdü**, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No:2002-50, İstanbul, 2002

İGEME, **Kazakistan Ülke Raporu-2003**, Erişim: 08.03.2006,
<http://www.igeme.org.tr/tur/yerinde/kazakistanhtm>

T.C. Almatı Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, **Kazakistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri**, Mayıs 2006

TİKA, **Kazakistan Ülke Raporu**, Erişim: 08.03.2006,
<http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/Kazakistan.doc>

TOBB, **Kazakistan Tarım ve Tarıma Dayalı Sanayiinin Yapısı ve Türkiye ile İlişkileri Açısından Değerlendirilmesi**, Kozan Ofset Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti., Ankara, 1996

DERGİLER

Agenstvo Respubliki Kazahstan, **Statisticheskoe Obozreniye Kazahstana**, 1,1996 - 4, 1996

Agenstvo Respubliki Kazahstan, **Statisticheskoe Obozreniye Kazahstana**, 1,1997 – 4,1997

Agenstvo Respubliki Kazahstan, **Statisticheskoe Obozreniye Kazahstana**, 1,1998 – 4,1998

Agenstvo Respubliki Kazahstan, **Statisticheskoe Obozreniye Kazahstana**, 1,1999 – 4,1999

Agenstvo Respubliki Kazahstan, **Statisticheskoe Obozreniye Kazahstana**, 1,2000 – 4,2000

Agenstvo Respubliki Kazahstan, **Statisticheskoe Obozreniye Kazahstana**, 1,2001 – 4,2001

Agenstvo Respubliki Kazahstan, **Statisticheskoe Obozreniye Kazahstana**, 1,2002 – 4,2002

Agenstvo Respubliki Kazahstan, **Statisticheskoe Obozreniye Kazahstana**, 1,2003 – 4,2003

Agenstvo Respubliki Kazahstan, **Statisticheskoe Obozreniye Kazahstana**, 1,2004 – 4,2004

Agenstvo Respubliki Kazahstan, **Statisticheskoe Obozreniye Kazahstana**, 1,2005 – 4,2005

Biometrica

Dış Ticaret Dergisi

Journal of Econometrics

Yeni Avrasya Stratejileri, “Kazak Kartalı ile Birlikte Yükselmek”, Ankara, 2000

İNTERNET SİTELER

www.igeme.org.tr

www.tika.gov.tr

www.turksam.org.tr

www.nationalbank.kz